

KORALL

2012.

KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

48.

13. évfolyam • 2012.

Az oszmán világ Közép-Európa peremén

Kármán Gábor, Lovro Kunčević,
Domagoj Madunić, Radu G. Păun
és Nedim Zahirović tanulmányai

Tóth G. Péter
Egy 17. századi
természetfeletti
jelenség
receptiója

Ára 1250 Ft



48.



A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2012. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2012-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 49. *Ipari munkások a 19–20. században*
- 50. *Kapcsolatok – hálózatok*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)
- 41: *Történetírás és emlékezet* (1000 Ft)
- 42: *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A lipcsei Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas *Az oszmán világ és Kelet-Közép-Európa* című projektjében folyó kutatásokat bemutató blokkunkat Kármán Gábor szerkesztette és fordította.

Olvasószerkesztő: Jung Eszter



Nemzeti
Kulturális
Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Jakováli Haszán pasa dzsámija, Pécs
Fotó: Lengvári István

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

AZ OSMÁN VILÁG KÖZÉP-EURÓPA PEREMÉN

Lovro Kunčević	Janus-arcú szuverenitás. A kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza	5
Kármán Gábor	Szuverenitás és reprezentáció. Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében	33
Radu G. Păun	Belső ellenségek. Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában	62
Domagoj Madunić	Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669)	90
Nedim Zahirović	A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében	121
Tóth G. Péter	Esemény, biográfia, nyilvánosság. Adalékok egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggéseihez	133

KÖNYVEK

Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): Mikrotörténelem másodfokon. – Móré Tünde	167
Pozsonyi polgárok családi stratégiái Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. – Kosárkó László	171
Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008. – Bodovics Éva Judit	176
Lakva ismerzik meg... Branczik Márta – Keller Márkus: Korszerű lakás. 1960: az óbudai kísérlet. – Magos Gergely	181
Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. – Szatmári Judit	187
Szerzőink	191
Contents	193
Abstracts	195

Lovro Kunčević

Janus-arcú szuverenitás: a kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza

„Mélyen tisztelt uraim, tényleg a raguzaiaknak akarunk beszámolni az ügyeinkről? [...] E hitvány embereknek, egy olyan népnek, akiről nem tudom, szabadok-e vagy rabszolgák? A raguzaiaknak, akiket a Porta alattvalóiként kezel és említ az irataiban?”

Bernardo Nani velencei patrícius (1753)¹

Tanulmányom kísérlet arra, hogy választ adjon Bernardo Nani raguzaiak szabadságával kapcsolatos fenti dilemmájára. Pontosabban kísérlet arra, hogy megvizsgáljuk, milyen következményekkel járt a kora újkori Raguzai Köztársaság jogi státusza és saját függetlenségével kapcsolatos jogigényei szempontjából az Oszmán Birodalmon belül elfoglalt adófizetői helyzete. Az erre a nyugtalanító kérdésre adott válaszok az elmúlt ötszáz évben meglehetősen drasztikusan változtak annak függvényében, hogy kihez és mikor szólt a kérdés. Alapvetően azonban két megközelítés kristályosodott ki: jogi értelemben Raguz a vagy úgy tűnt fel, mint a szultán főhatalma alatt élő, függő államalakulat, vagy mint egy független állam, amely csak azért fizette az adót, hogy biztosítsa a békét és a birodalomban elnyert kereskedelmi előjogait.

Célom az, hogy a raguzai jogi státusz új értelmezését nyújtsam, amely túllép ezen a hagyományos dichotómián. A kora újkori nemzetközi jog működésének újragondolása révén megpróbálom bemutatni, hogy a jogi függőség és függetlenség közötti szokásos ellentét felállítása ebben az esetben anakronisztikus. A tanulmány elején azt vizsgálom, hogy az oszmán dokumentumok szerint Raguzának milyen kötelezettségei és privilégiumai voltak és az önkormányzatiság milyen fokát élvezhette. A második részben rekonstruálom az adófizetői státuszhoz az a különleges interpretációját, amelyet a raguzai kormányzat pártolt és szembeállítom azt a tőle meglehetősen eltérő oszmán megközelítéssel. E két, összeegyeztethetetlen értelmezés „objektivitás”-igényét a kölcsönösen idegen jogi kultúrák, az oszmán és a raguzai párbeszédére alapuló történelmi kontextusba helyezve az eredmény a raguzai jogi státusz némileg heterodox interpretációja lesz. Tanulmányomat végül néhány általánosabb gondolattal zárom azzal kapcsolatban,

¹ Nani egy Raguz a és Velence közötti, a 18. század közepén játszódiplomáciai vitával kapcsolatos beszédének részlete: Ljubić 1880: 146. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy hálás köszönetet mondjak kollégámnak és barátomnak, Vesna Miovićnak, aki nagy segítséget nyújtott az oszmán labirintusban való eligazodáshoz.

hogyan működtek az államok közötti szerződések és a nemzetközi jog a kora újkori iszlám és kereszténység között húzódó civilizációs határon.

A RAGUZAI KÖZTÁRSASÁG JOGI STÁTUSZA ÉS ÖNKORMÁNYZATA

Az Oszmán Birodalom és a Raguzai Köztársaság közötti viszonyt szabályozó alapvető jogi dokumentumok az *ahdnámék* (*capitulatiók*) voltak, amelyeket minden új szultán megerősített és újra kiadott Raguzá számára. Hosszú tárgyalásokat és két rövidtávú (1430-ban és 1442-ben kelt) megegyezést követően Raguzá az 1458-as *ahdnáméval* vált végleg oszmán adófizető állammá és ezen státuszát egészen addig megtartotta, amíg Napóleon 1806-ban el nem foglalta.² Néhány kisebb, későbbi módosítástól eltekintve a köztársaság alapvető kötelezettségeit és előjogait a szultán már ekkor, 1458-ban meghatározta és utódai a következő századok folyamán csupán megerősítették azokat. A *capitulatiók* szerint a városállamnak meglehetősen kevés kötelezettsége volt: a ködösen megfogalmazott „hűségen”, „megbízhatóságon” és „engedelmességen” kívül a szultánnak csak évi adó (*harádzs*) fizetésével tartozott, amelynek összegét 1481-ben 12 500 aranyban rögzítették. Cserébe a szultán védelmet ígért a városnak, garantálta, hogy alattvalói nem bántják a raguzaiakat és birodalma területén belül széleskörű kereskedelmi privilégiumokat adományozott nekik. Tulajdonképpen bármely raguzai *ahdnámé* legnagyobb része egy aprólékos kereskedelmi szerződés benyomását kelti. Szabályozza a raguzai kereskedők státuszát a szultán földjén, engedélyezi, hogy bármely országból – még a Portával éppen háborúban állókból is – kereskedők érkezzenek a városba, és ami a legfontosabb: a raguzaiaknak hallatlanul kedvező, mindössze két százalékos vámot biztosít minden árujukra.³

Ahogy azt már Nicolaas H. Biegan is hangsúlyozta, ha a többi oszmán adófizető állam *ahdnáméit* összehasonlítjuk a raguzaiakkal, szembeűnő, hogy ezek a függetlenség milyen magas fokát biztosították a kis köztársaság számára.⁴ Érdekes módon azonban ez a függetlenség sokkal inkább annak volt köszönhető, amit ezek a dokumentumok elhallgattak, mint annak, ami kimondva helyet kapott bennük. Ugyanis a raguzai *ahdnámék* számos olyan fontos ügyet nem említettek, így nem is szabályozták, amelyeket más adófizető államok esetében a dokumentumok szigorúan körülírtak. Így például szó sem esik Raguzá más államokkal fenntartott viszonyáról, a birodalommal való katonai együttműködéséről, a vallás-

² Az 1458-as *ahdnámé* csak szláv nyelvű verzióban maradt fenn, kiadása: Nedeljković 1970: 390–393; Bojović 1998: 21–30. Az oszmán–raguzai viszony általános áttekintései: Božić 1952; Popović 1973; Vinaver 1960; Miović-Perić 1997; Glavina 2008.

³ Isztambult kivéve, ahol öt százalékot kellett fizetniük, Drinápolyban és Burszában pedig hármat. A 15. századi *ahdnámék* szláv nyelvű verzióinak kiadásai: Truhelka 1911; Stojanović 1934; Bojović 1998. A későbbi századokból származó *capitulatiók* szövegére és értelmezésükre Biegan 1967; Miović 2005; Elezović 1940; Miović 2003: 15–20. Az *ahdnámé*ről mint diplomatikai formáról általában Theunissen 1998: 185–190, 218–263, 306–309.

⁴ Biegan 1967: 51–52.

ügyről, a vezető tisztségviselők választásáról, vagy általában a közigazgatásról. Ezek az ügyek a helyi patrícusok önkormányzatának hatáskörében maradtak. Az eredményt Biegman a köztársaság „abszolút autonómiájaként” jellemezte.⁵

Igazából azok az előírások sem róttak jelentősebb kötelezettségeket Raguzára, amelyek szerepeltek az *ahdnáméban*, és politikai szempontból még különösebben restriktívnek sem tarthatjuk őket. A politikával foglalkozó rész ugyanis nemcsak rövid volt, hanem – ami még ennél is fontosabb – a többi adófizető állam *capitulatiói*énál sokkal homályosabb és kevésbé represszív szókészlettel került megfogalmazásra. Az erdélyi *ahdnámék* például világosan kijelentették, hogy a fejedelemség a szultán „jól védett országainak” részét képezi, így „alá van verve birodalmunknak” és, hogy az országot „kegyelmünköből adjuk” az újonnan választott fejedelemnek.⁶ Hasonló megfogalmazások, amelyek a szultánnak az ország feletti főségét állítanák és a helyi uralkodó hatalma forrásaként határoznák meg, a raguzai *capitulatiókban* nem fordulnak elő. A szultán felségjogával kapcsolatos szövegrészek a raguzai patríciátus „hűségével”, „engedelmességével” és „hódolatával” kapcsolatos, csak helyenként feltűnő fordulatokra korlátozódnak, illetve arra az állításra, hogy a város „birodalmam hatalmas védelme alatt” vagy „a biztonság és védelem állapotában” van.⁷ Természetesen az ilyen megfogalmazások is messzemenő következményekkel járhattak, amennyiben az iszlám jog hagyományai szerint értelmezték őket. Esetünkben azonban az a fontos, hogy ezek az implikációk a *capitulatiókban* sosem jelentek meg szövetszerűen. Ennek eredményeképpen Raguza birodalommal szembeni jogi pozíciója (afféle fogalmi *sfumato* révén) mindig valamelyest meghatározatlan maradt és ezáltal, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a (félre)értelmezés kényelmes vadászterületévé vált.

Úgy tűnik, hogy az *ahdnáme* hozzávetőleges homályossága, de még inkább a Raguza által élvezett széleskörű privilégiumok okoztak némi zavarodottságot az oszmán közigazgatás berkein belül. A problémák a legvilágosabban akkor kerültek a felszínre, amikor a raguzai kereskedőknek a birodalmon belüli jogi státuszát kellett meghatározni. Az iszlám jog szerint ugyanis a raguzaiak *zimmik* voltak, vagyis a szultán nem muszlim alattvalói: a hivatalos oszmán dokumentumok újra és újra így, vagy néha *rájá*ként (alattvalóként) emlegették őket.⁸ A városállam lakói azonban több olyan privilégiummal is rendelkeztek, amelyek a *zimmi* lakosságának hagyományosan nem jártak volna, és amelyek markánsan megkülönböztették őket a szultán keresztény alattvalóitól. Köztük a legfontosabb a vám *capitulatiók* által biztosított értéke volt: az iszlám jog szerint a *zimmik*nek áruik után négy százalékot kellett fizetniük, míg a raguzaiaknak csak kettőt, ami még a muszlim alattvalók által fizetett három százaléknál is kevesebb volt. A raguzaiaknak

⁵ Biegman 1967: 51–53.

⁶ Papp 2003: 193, 221, 256.

⁷ A példákat két tipikus *ahdnáméból*, I. Szeliméből (1513) és III. Murátéből (1575) vettem: Miović 2005: 13; Biegman 1967: 56–59.

⁸ A *zimmi* státuszról általában Khadduri 2006: 175–201, különösen 195–201. A raguzaiak mint *rájá*k és *zimmik* említéséről Biegman 1967: 33–34.

a szultáni parancsok, ún. *fermánok* által ismételt megállapított jogai, miszerint lovon utazhattak, muszlim ruházatot viselhetek, sőt, a birodalmon belül – bár csak a „veszélyes helyeken” – még fegyvert is hordhattak, szintén megkülönböztették őket a *zimmiktől*.⁹ Biegan megjegyzése szerint a raguzai jogállás különlegessége időnként „kettős gondolkodásra” kényszerítette az oszmán adminisztrációt: elméletileg a raguzaiak *zimmik* voltak, ám valójában, sajátos privilégiumaik miatt, mégsem. Amikor ezekről az előjogokról beszéltek, az oszmán tisztviselők időnként arra is rákényszerültek, hogy ténylegesen különbséget tegyenek a raguzaiak és a *dar ül-İslam* („az Iszlám háza”, a muszlim uralkodók hatalma alatt álló területek) lakosai között, vagy arra, hogy a raguzaiakat a *frenkek*, vagyis a nyugati idegenek közé sorolják, amiből akár arra is következtethetnénk, hogy egyáltalán nem is álltak a szultán uralma alatt.¹⁰

A raguzaiak jogállását körülvevő bizonytalanságok egyik, talán legvilágosabb példája az általuk fizetendő vám összegének visszatérő problémája volt. Úgy tűnik, hogy az oszmán tisztviselők nem tudták eldönteni, hogy a raguzaiak *zimmiknek* vagy idegen kereskedőknek (!) számítanak-e és hogy ennek révén négy vagy öt százalék vámot kell-e fizetniük áruik után. Több 16. századi *fermán*t ismerünk, amelyben a szultán ilyesféle kérdésekkel foglalkozott és arra hivatkozott, hogy a raguzaiaknak saját különleges ráta fizetésére van joguk, amely különbözik a lakosság minden más hagyományos jogi kategóriájától.¹¹ Azt, hogy a raguzaiak státuszát mennyire nehéz volt összhangba hozni az iszlám jog hagyományos kereteivel, szintén mutatja az a néhány 17. századi *fermán*, amelyekben a szultán egy elég meglepő dolgot állított, miszerint a raguzaiak nem *zimmik*, hanem – kissé tautologikus módon – „raguzai emberek”, sőt „igaz raguzai kereskedők” voltak.¹² Hasonló zavart keltett, amikor Raguza területének politikai jogállását kellett meghatározni. Bár az oszmán dokumentumok a köztársaságot időnként az oszmán állam integráns részeként említették, Biegan mégis arra figyelmeztet, hogy „úgy tűnik, számos *fermán* megkülönbözteti Dubrovnikot a birodalomtól”, például amikor arról beszél, hogy a raguzai kereskedők a „jól védett országokba” érkeznek.¹³

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy tisztán elméleti síkon az oszmán oldalon bármilyen kétség merült volna fel Raguza jogállásával kapcsolatban. Mindegy, melyik jogi iskola követői nyilatkoztak arról, az „Iszlám háza” vagy a „szerződés háza” részének tekintik-e az adófizető államokat, az eredmény alapvetően ugyanaz volt. Oszmán nézőpontból Raguz a szultán uralma, sőt abszolút

⁹ Miović 2005: 169, 183. A kérdéssel kapcsolatban lásd még Biegan 1967: 84–85.

¹⁰ Biegan 1967: 34, 48.

¹¹ Természetesen az esetek egy részében a probléma felvetése újabb összegek kieroszakolásának módszere is lehetett – ezek azonban nem kevésbé jellemzőek, hiszen arról tanúskodnak, hogy hihető ürügynek tűnt a raguzaiak jogállásával kapcsolatos bizonytalankodás. Hasonló esetekről hoznak példákat: Miović 2005: 147, 148, 149; Biegan 1967: 34; Popović 1973: 79–82.

¹² Glavina 2009: 117, 137. Köszönöm Mladen Glavinának, hogy felhívta a figyelmemet erre a pompás példára.

¹³ Biegan 1967: 35.

hatalma alatt állt.¹⁴ A keresztény Mediterráneum felé való közvetítés feladata, amelyet a kis köztársaság ellátott, szükségessé tette azonban, hogy a Porta olyan széleskörű privilégiumokat adományozzon neki, amelyek a hagyományosan fel-fogott adófizető állami jogállással nem nagyon fértek össze. Elsősorban az áruk, de az információk és a hadifoglyok közvetítéshez is semlegességet kellett biztosítani Raguzá számára, amihez az oszmánoknak le kellett mondaniuk az adófizetői státusszal kapcsolatos hagyományos elvárásaik egy részéről, így például a katonai segítségről vagy a külpolitikai igazodásról. Így a raguzai jogállás meghatározásakor az oszmán dokumentumokban tapasztalható következetlenségek nagyrészt annak az ellentmondásnak köszönhetőek, ami a hagyományos jogi normák, illetve a pragmatikus okokból a köztársaságnak biztosított, korábban ismeretlen mértékű előjogok között feszült.

Az említett privilégiumok tették lehetővé, hogy Raguzá figyelemre méltó önkormányzatiságot élvezzen, és ennek mértéke a többi adófizető állammal való összehasonlításkor válik igazán egyértelművé. Ahogyan azt korábban Dávid Géza megállapította, már Erdély, illetve Havasalföld és Moldva autonómiája is lényegesen eltért egymástól. Az erdélyiek pozíciója legalább öt szempontból erősebb volt: Erdély fejedelmét a helyi nemesek választották, a szultán csak megerősítette őt pozíciójában; nem kellett túszoikat adnia a Portának; területén nem állomásoztak oszmán helyőrségek; *harádzsa* a térség gazdasági erejéhez képest viszonylag alacsony volt; és végül nem kötelezték arra, hogy minden évben ajándék élelmiszert szállítson Isztambulba.¹⁵ Mindezek Raguzára is igazak, ám a városállam további kedvezményeket is élvezett. Erdéllyel ellentétben a köztársaságnak nem kellett katonai segítséget nyújtania, külpolitikáját nem korlátozták és az élén álló személynek nem volt szüksége szultáni megerősítésre (ami gyakorlatilag kivitelezhetetlen is lett volna, mivel a *rector* személye havonta változott). Tulajdonképpen a némileg absztrakt „engedelmesség” és „hódolat” mellett az egyetlen állandó raguzai kötelezettség a *harádzs* fizetése volt. Emellett a Porta időnként más segítségre is számot tartott, így például a keresztény seregekkel kapcsolatos információk gyűjtésére, a szultán nyugatra tartó követeknek szállítására vagy képzett mesteremberek küldésére a szomszédos szandzsákokba. Mindazonáltal ezek a kérések nem korlátozták jelentős mértékben a köztársaság önkormányzatát. Nemcsak azért, mert sporadikusan merültek fel, hanem – ami még fontosabb – azért is, mert a raguzai kormányzat, amikor szükségesnek tartotta, alázatosan, de egyértelműen visszautasította azok teljesítését.¹⁶

Mindent egybevéve, a kedvező jogi helyzet, illetve a konkrét oszmán ellenőrzési mechanizmusok (például a helyőrségek vagy túsók) hiánya együttesen azt

¹⁴ Az adófizető államokkal kapcsolatos oszmán jogi doktrínával kapcsolatos további részleteket lásd az alábbi fontos munkában: Panaite 2000, különösen 77–84, 127–136, 461–466; Biegman 1967: 29–36.

¹⁵ Dávid 1995.

¹⁶ Raguzá különböző, az oszmánoknak nyújtott szolgáltatásairól: Popović 1973: 22–24, 54, 76, 83, 105–106, 138–139, 143; Biegman 1963; Miović 2005: 33–63.

eredményezték, hogy a raguzai patríciátus mind a bel-, mind a külpolitikában sikeresen gyakorolhatta a főhatalmat. Az arisztokratikus köztársaság tanácsai minden ügyben a döntéshozás csúcán álltak, legalább annyira, mint bármely kora újkori kormányzat. Raguzai területén függetlenül választották, vagy távolították el például az állam összes tisztségviselőjét; alkották, változtatták és hajtották végre a törvényeket; indítottak diplomáciai küldetéseket és tárgyaltak idegen hatalmakkal, köztük a Fényes Portával éppen hadban állókkal is. Bár nagy körültekintéssel próbálták elkerülni, hogy az oszmánokat maguk ellen hangolják, a raguzai patrícusok századokon keresztül uralkodtak a városállam felett a Porta beleszólása vagy jóváhagyásának kikérése nélkül. Ezáltal a raguzai történelem szakértőinek nagy része arra a következtetésre jutott, hogy bár Raguzai *de iure* oszmán „vazallus” volt, *de facto* független államként működött.¹⁷

Mindazonáltal, amikor Raguzai tényleges függetlenségéről szólunk, két fontos ponton óvást kell emelnünk. Az első kifogásunk, hogy ez a függetlenség meglehetősen törekeny volt. A kis köztársaság nyilvánvalóan a nála mérhetetlenül nagyobb hatalmú, balkáni háttérrel is uralkodó Oszmán Birodalom kényétől-kedvétől függött. Alighanem éppen Raguzai kétségtelen gyengesége bírhatta rá az oszmánokat arra, hogy tolerálják függetlenségét. A Portának szüksége volt egy semleges, ezért független államra, amely a keresztény Európa felé közvetíthető, és Raguzai erre a kényes szerepre ideális jelöltnek bizonyult: az egész Mediterráneumban széles kereskedelmi hálózat és megfelelő privilégiumok álltak rendelkezésére, ám ezzel együtt nem jelentett katonai fenyegetést. A második kifogás pedig, hogy Raguzai tényleges függetlensége nem jelentette azt, hogy figyelmen kívül hagyhatta a Fényes Porta érdekeit. Épp ellenkezőleg: Raguzai minden követ megmozgatott, különösen a külpolitika terén, nehogy provokálja a szomszédos szuperhatalmat. A nagyhatalmak miatt beszűkült mozgástér ugyanakkor a korszak kis államainak közös problémáját jelentette. Lucca és Genova helyzete hasonló volt, holott ezen államok függetlenségét nem szokás megkérdőjelezni. A legfontosabb elem a kényszer hiánya: folyamatos mérlegelés mellett a politikai döntéseket a Raguzai Köztársaságban is századokon át a Fényes Porta befolyása, sőt jóváhagyása nélkül hozták meg.

AZ ADÓFIZETŐI JOGÁLLÁS RAGUZAI ÉRTELMEZÉSE

A raguzai történelem legtöbb szakértője egyetértene azzal a fentebbi állítással, miszerint a köztársaság ténylegesen független volt, de jogi értelemben a szultán főhatalma alatt álló „vazallus” államnak számított: *harádzsot* fizetett, státuszát *abdnámék* szabályozták, amelyek viszonylag kevésre kötelező szóhasználatuk elle-

¹⁷ Néhány tipikus példa: Harris 2003: 82, 85, 425; Mitić 2004: 101–102, 340–344; Stulli 2001: 273–274. Az Oszmán Birodalom historiográfiájának befolyásos alakja, Suraiya Faroqhi nemrég hasonló, bár visszafogottabb értelmezést adott, amikor a raguzai „autonómiáról, vagy valamilyenféle függetlenségről” írt: Faroqhi 2007: 89.

nére világosan utaltak a szultán felé kötelező „hódolatra” és „engedelmességre”. Noha meggyőző érvek szólnak mellette, a köztársaság helyzetének ez az egyszerű jellemzése figyelmen kívül hagyja, sőt eltorzítja az oszmán–raguzai viszony egyik fontos aspektusát. Azt a hamis benyomást kelti, hogy Raguzza „vazallusi” pozíciója minden vitán felül állt és általánosan elfogadott igazságnak számított, noha egy igencsak vitatott kérdésről van szó. Mindez világossá válik, ha megvizsgáljuk, hogyan értékelték azt a kortársak, különösen pedig egy olyan csoport, amelynek a szavát nem szabadna figyelmen kívül hagyni: maguk a raguzaiak, akik pedig határozottan ragaszkodtak ahhoz, hogy köztársaságuk teljesen független ország.

Mielőtt megpróbálom rekonstruálni az adófizetői státusz sajátos raguzai értelmezését, ki kell térnem egy fontos kérdésre: mi tette lehetővé azt, hogy a raguzaiak annyira különbözőképpen interpretálják a Fényes Portához fűződő viszonyukat, mint az oszmánok, és azt, hogy annyira eltávolodjanak a *capitulatio*ok eredeti értelmétől? A legnyilvánvalóbb ok az oszmán dokumentumok már említett szűkszavúsága és homályos fogalmazása a raguzai jogállás meghatározásakor. Ennél is fontosabb tényezőnek tarthatjuk azonban, hogy az oszmánok és a köztársaság közötti viszony kialakítására civilizációs határon átívelve került sor, amelynek a két oldalán álló felek teljesen eltérő jogi és politikai kultúrával rendelkeztek. A köztük fennálló mély fogalmi szakadék volt a raguzai manipuláció fő területe. Mivel a két partner különböző politikai és jogi nyelvet beszélt, a raguzaiak biztosítani tudták, hogy számos kínos jelentéselem fordítás közben elvesszen.

Bár a későbbiekben még számos példát látunk majd az ilyen ideológiai manőverekre – különösen az adóval kapcsolatban – néhány illusztrációval már itt is megvilágíthatom mondandómat. Kiváló példát szolgáltatnak az oszmán dokumentumokban sokszor említett, politikailag kompromittáló terminusok, így a „hűség” (*sadakat*), „szolgai mivolt” (*ubudiyyet*), „engedelmesség” (*itaat*) és „védelem” (*emn, eman* vagy *himayet*).¹⁸ Ezek a fogalmak, amelyek az iszlám jogban egyértelműen a behódolás konnotációját hordozták, a nyugati politikai tradícióban – különösen a raguzai diplomácia alázatos retorikájában – értelmezve sokkal kevésbé számítottak represszívnek. A raguzai kormány ugyanis minden fontosabb keresztény uralkodónak küldött levelében hangsúlyozta „hűségét” (*fedeltä*), „engedelmességét” (*obediENZA*) és szolgai mivoltát (*servitü*), illetve segítségül hívta „védelmét” (*prottetione*). Az oszmán iratokat ezen háttér ismeretében olvasva azok elveszítették politikai represszivitásuk nagy részét, mivel a kompromittáló fogalmak semmi másnak nem tűntek, mint a raguzai diplomáciai retorikára jellemző semmitmondó, udvarias frázisoknak. Még ennél is szubverzívebbnek hatott az, hogy az oszmán–raguzai viszony ebből a perspektívából szemlélve lényegében semmiben sem különbözött Raguzának bármely

¹⁸ Általában ezeket a fogalmakat használta az oszmán kancellária az adófizető fejedelmek és a Porta viszonyának leírására, Panaite 2000: 197. Időnként az idegen hatalmaknak, mint például Velencének és Lengyelországnak adott *ahdnámék*ban is előfordultak a szultán univerzális uralmára vonatkozó oszmán jogi fikció következtében.

más nagyhatalmú állammal fenntartott kapcsolatától, hiszen annak leírásához is meglepően hasonló terminusokat használtak.¹⁹

Kétség sem fér hozzá, hogy a raguzai kormányzat tisztában volt azzal, hogy ezek a kulcsfogalmak mást jelentenek saját használatukban, mint az oszmánokéban. Mindazonáltal ezt az ambivalenciát szorgosan ápolták azáltal, hogy állhatatosan ugyanazt a szókészletet használták a Portával szemben, mint amelyet bármely más idegen hatalommal folytatott kommunikációjukban, így óvva meg a köztársaság féltve őrzött függetlenségét. Másrésztől, az oszmánok eltúrták a raguzai (félre)értelmezést, mivel – ahogy korábban említettem – a város közvetítő szerepéhez szükség volt arra, hogy a keresztény nemzetközi közösség független államnak lássa. Mivel nyomós pragmatikus okai voltak, a Ragusa és az oszmánok közötti krónikus „félreértés” évszázadokon keresztül fennmaradt. Ennek alapvető mechanizmusa legalább annyira egyszerű volt, mint amennyire hatékony: a represszív fogalmak újrakontextualizálásával, egyik politikai szókészletből egy másikba való fordításával a raguzaiak az eredetileg az oszmán fennhatóság kijelentésére szolgáló terminusokat szimpla diplomáciai frázisokká alakították.

Mindez lehetővé tette számukra azt is, hogy meglehetősen egyértelmű terminusokban hirdessék függetlenségüket, legalábbis a keresztény fejedelmek irányában. A 16–17. századi diplomáciára jellemző nagy horderejű állítások közül, amelyeket a nyugati államokkal szemben a raguzaiak használtak, a következők emelhetők ki: a köztársaság abszolút fejedeleme (*principe assoluto*), aki a legfelsőbb törvényhozó hatalmat gyakorolja alattvalói és területe fölött; „szabadságának” (*libertas/libertà*) közvetlen és egyetlen forrása Isten; ez a „szabadság” megkérdőjelezhetetlen történelmi alapokon nyugszik, mivel Ragusa (állítólag) sohasem ismerte el egyetlen idegen úr fennhatóságát sem (!).²⁰

A függetlenség ezekhez hasonló erőteljes kinyilatkoztatásai természetesen csak még sürgetőbbé tették a köztársaság adófizető státuszának magyarázatát. Azonban amikor arra került sor, hogy Ragusa a keresztény Európa számára indokolja a „hitetlenekkel” fenntartott szoros kapcsolatát, a legfontosabb kérdésnek nem a város függetlenségét, hanem a kereszténységgel szembeni lojalitását jelölték ki. Szívesen hangoztatott állításukban, miszerint az oszmánoknak évente fizetett adó nem jelentett alávetettséget, csak a meg nem támadás és a kiemelkedő kereskedelmi privilégiumok árát fizették így meg, a keresztény partnerek általában nem kételkedtek. Amiben kételkedtek, az az oszmánokkal szembeni raguzai politika erkölcsi vetülete volt. Közismert ténynek számított, hogy a városállam jelentős összegű adót fizetett és nagyon jól jövedelmező békében élt a hittele-

¹⁹ Ezek közül a „kényelmes” fordítások közül a leginkább problémás nyilvánvalóan a „hódolat/alávetettség” volt, amely időnként szintén előfordul az oszmán dokumentumokban. Ezekre is találunk azonban olyan példákat, amikor nyugati uralkodókkal szemben használt, semmire sem kötelező udvariassági formulaként fordulnak elő. Például a raguzai követ 1570-ben kijelentette a pápának, hogy városa sohasem ingott meg a Szentszékkal szemben tanúsított hűségében, hanem „vele szemben mindig igen engedelmes (*obedientissima*) és alávetett (*soggetta*) volt”. DAD Lettere di Ponente 1 (1566–1570), fol. 224r.

²⁰ A raguzai szabadság ideológiájáról további részletek Kunčević 2008.

nekkel, sőt, időnként ki is segítette őket keresztény testvéreivel szemben (bár erre ritkán sikerült bizonyítékot találni). Ezeket a tényeket a városállam ellenfelei, elsősorban a velenceiek, széles körben terjesztették és rendszeresen vádolták meg a raguzaiakat azzal, hogy „rossz keresztények”, önző profithajhászok, akik nagy nyereséghez jutottak annak révén, hogy segítették a „törököt” a *Respublica Christiana* lerohanásában. Annak érdekében, hogy ezekre a vádakra megfeleljen, a raguzai diplomácia a köztársaság adófizetői státuszát meglepő módon a kereszténységnek tett hatalmas szívességként kezdte láttatni. Alapvető álláspontjuk az volt, hogy a hitetlenekkel való szoros összeköttetése tette lehetővé Raguzá számára egy roppant fontos feladat elvégzését: az oszmán hatalom alatt maradt keresztény közösségek védelmét. A raguzai diplomaták azt hangsúlyozták, hogy városuk milyen egyedülálló privilégiumokkal rendelkezik, amelyek lehetővé teszik, hogy templomokat tartsanak fenn a „hitetlen” földeken, misszionáriusokat küldjenek, nyilvánosan gyakorolják a keresztény vallást és általános jogi védelmet biztosítsanak az oszmán Balkán keresztény népességének. Amikor tehát adófizetői státuszukat kellett megmagyarázniuk Nyugat-Európának, a központi kérdést nem az jelentette, hogy Raguzá független állam-e, vagy sem, hanem az, hogy a *Keresztény Köztársaság* árulója, vagy hősie védelmezője-e.²¹

Raguzának viszonylag egyszerű dolga volt, amikor a nyugati közösségek előtt teljesen független államként jellemezte magát – köszönhetően annak, hogy azok csak homályos ismeretekkel rendelkeztek az oszmán politikáról –, ám teljesen más ideológiai és diplomáciai kihívást jelentett ugyanezen állítás legitimálása a Fényes Portán. Tulajdonképpen a raguzai kormányzat legtöbbször ennél jóval szerényebb célt tűzött maga elé: egyszerűen megpróbálták kitérni az elől, hogy ezzel a témával foglalkozniuk kelljen. A raguzai diplomácia alapvető isztambuli stratégiáját az jelentette, hogy kerülték a város státuszával kapcsolatos általános kérdések érintését, és a semmire nem kötelező alázatos frázisok használatával inkább fenntartották a kérdést övező homályt. Így például a raguzaiak levelek és követutasítások végtelen sorában reprezentálták magukat „a legrégebbi és legodaadóbb *harádzs*-fizetőként,” vagy „az Öröm Kapujának leghűségesebb adófizetőiként és szolgálóiként,” akik évszázadokon keresztül „szolgálták az oszmán dinasztiát” és imádkoztak „Istenhez, hogy adjon hosszú életet és győzelmeket Ófelségének”. Noha ezt a retorikát kivételesen alázatos hangvétel jellemezte, közelebbi vizsgálatok feltűnik, hogy bőségesen élt a fentebb leírt újrakontextualizálás eszközével. Semmi olyan nem volt benne, ami igazán hátrányos lett volna Raguzá szabadságára nézve, legalábbis nyugati nézőpontból. A raguzai diplomaták sosem lépték túl a szultánnal szembeni „hűség” és „szolgálatkészség” általános frázisainak szintjét és egyértelműen kerülték az „alávetettség”-hez hasonló, kompromittálóbb szavak használatát. A szultán és a városállam közötti viszonyt általában a „védelem” (*protectione*) kifejezéssel jellemezték, amely a nyugati

²¹ Ez a raguzai retorika tulajdonképpen az Európa-szerre elterjedt *antemurale/propugnaculum Christianitatis*-toposz sajátos adaptációjaként fogható fel. A Raguzával szembeni vádakról és apológéitainak válaszairól: Kunčević 2010.

tradícióban viszonylag semleges konnotációt hordozott és sokszor alkalmazták a fontos keresztény uralkodókkal szemben is. Végül a raguzaiak magukat az aránylag kevésbé elkötelező „adófizetők” és „szolgák” terminusokkal írták le, míg a „vazallus” vagy „alattvaló” szavakat gondosan kerülték.

El kell ugyanakkor ismernünk, hogy tudunk néhány olyan kora újkori esetről, amikor a raguzaiak azzal az állítással kacérkodtak, hogy a szultán alattvalói lennének. A raguzai diplomáciára jellemző módon azonban még az ilyen kijelentések is nagyon ambivalensek maradtak és legalább kétféle módon lehetett érteni őket. Az egyik sokatmondó példa 1520-ból származik, amikor a szenátus utasította isztambuli követeit, hogy panaszkodjanak az alexandriai katalán konzulra, aki igényt formált a raguzai kereskedők feletti ítélkezés jogára. A követeknek egy olyan parancsot, ún. *berátot* kellett a Portától kérniük, amely kijelentette volna, hogy a raguzai kereskedők ügyei a helybéli *kádi*hoz tartoznak, és úgy kell kezelni őket, mint „az ő [mármint a szultán] vazallusait, mivel adófizetők és hűséges szolgálói vagyunk, és vazallusként fizetjük ezeknek a vidékeknek a vámját”.²² Száz évvel később, 1621-ben, a raguzai kormányzat ismét úgy próbált előnyös bánásmódban részesülni, hogy igyekezett a saját, illetve a Porta alattvalói közötti különbségeket ködösíteni. Az Isztambulba küldött követeknek panaszkodniuk kellett a nagyvezírnek egy bizonyos adóról, „amelyet a velenceiek a szultán alattvalóitól nem követelnek, őket szabadon hagyják áruikkal; hasonló okoskodás alapján legrégebbi és leghűségesebb adófizetőiként minket is ugyanígy előnyben kellene részesíteniük”.²³ Bár ebben az esetben a raguzai kormányzat láthatóan hangsúlyt fektetett a birodalomhoz fűződő viszonyra, szigorúan véve nem azt állította, hogy a raguzaiak a szultán alattvalói lettek volna. Mindkét esetben csupán azt bizonygatta, hogy úgy kellene kezelni őket mint a szultán alattvalóit vagy vazallusait, mivel „adófizetői” voltak. Nyilvánvalóan nagy a különbség között, ha valakiről azt állítjuk, hogy alattvaló, vagy ha csak azt, hogy úgy kellene kezelni, mintha az lenne.²⁴

Legjobb tudomásom szerint a 16–17. században egyetlen egyszer fordult elő, hogy a raguzaiak átlépték diplomáciai retorikájuk gondosan őrzött határait és nyíltan elismerték az oszmánok fennhatóságát. Erre a kifejezetten traumatikus lastovói válság (1602–1606) alatt került sor, amikor ez a nagy fontosságú sziget

²² A mondat értelme olaszul még ambivalensebb: „como soi vassalli attento che siamo charazari, et soy fideli servitori pagando li dretti de detti paesi como vassalli”. DAD Lettere di Levante 19 (1504–1526), fol. 175r.

²³ DAD Lettere di Levante 43 (1615–1622), fol. 240v.

²⁴ A fentiekhez hasonló ambivalens megfogalmazások tették lehetővé a néha még a szakirodalomban is megtalálható állítást, amely szerint a raguzaiak időnként kijelentették volna, hogy a szultán alattvalói (például Foretić 1980: 1. 211–212; Miović 2003: 17). Egyetlen kivételtől eltekintve azonban – amelyet a későbbiekben elemzek – a 16–17. századból nem ismerünk ezt bizonyító dokumentumot. Olyan példák természetesen vannak, amelyekben az oszmánok jellemzik ekképpen a raguzaiakat, de a raguzai oldalon csak a már említett ambivalens retorikát találjuk. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a 18. században, illetve a 19. század elején a raguzaiak kevésbé voltak körültekintőek és valóban számos esetben a szultán alattvalójának mondták magukat. Ljubić 1880: 144–146; Vojnović 1908: 54–55.

fellázadt a Raguzai Köztársaság ellen, elismerte Velence fennhatóságát és néhány évre a *Serenissima* megszállása alá került. Mindez valódi diplomáciai hadviseléshez vezetett a két adriai köztársaság között, amelynek során Ragusa a tulajdonába tartozó terület azonnali és feltétel nélküli visszaszolgáltatását követelte, és a Velencére való nyomásgyakorlás érdekében európai udvarokat próbált mozgósítani. Ebben a helyzetben, amely csak az első lépésnek tűnt a köztársaság teljes egészének Velence általi megszállásához, nagy szükség volt a Porta segítségére. Ezért az isztambuli raguzai diplomaták a szokásosnál jóval messzebb mentek. Azt bizonygatták, hogy a velenceiek megpróbálták „engedelmességünkkel és adónkkal együtt a szultántól elvonni és maguknak alávetni minket”. Kinyilvánították, hogy a patrícusok inkább „elveszítenék országukat, fiaikat és életüket, minthogy a szultán helyett egy másik birodalomnak vessék alá (*sogiacere*) magukat”, vagy „hogy a legitim Ahmed szultán, a győzhetetlen császár helyett más patrónust (*padrone*) fogadjanak el”.²⁵ Végül még azt is elismerték, hogy saját alattvalóik hűséggel tartoztak a szultánnak, azt állítva: a velenceiek tulajdonképpen azt kívánták, hogy „emeljük ki magunkat a szultán védelméből (*protezione*) és hódoljunk meg (*si sotometiamo*) nekik, és hogy alattvalóink őket kezdjék feljebbvalóiknak tekinteni, nem pedig Őfelségét vagy a mi urainkat”.²⁶

Nagyon valószínű, hogy ezek a kivételes állítások voltak a lojalitás legvilágosabb elismerései, amelyet a Porta a 16–17. század során valaha is kapott Raguzától. Azonban még ezek is viszonylag absztrakt szinten maradtak, hiszen a szultán fennhatóságát csak a legáltalánosabb értelemben ismerték el, tulajdonképpen meglehetősen sok fenntartást megfogalmazva. A raguzai diplomatáknak ugyanis még ebben a drámai helyzetben is körültekintéssel kellett megválasztaniuk a városnak a szultánhoz fűződő viszonya körülírásához használt szókészletet. Jól illusztrálja mindezt egy 1605-ös levél, amelyben a szenátus figyelmeztette a követeket, hogy a „rabszolgák” (*schiaivi*) kifejezést, amellyel a nagyvezír megszólította őket, mindenáron kerülniük kell, és közölte, hogy a szenátorok „igencsak meg voltak sértve és nagyon meglepődtek, mivel mondhatott volna adófizetőket (*tributari*) vagy legfeljebb szolgákat (*servi*)”.²⁷ De még ebben a feltűnően behódoló retorikát alkalmazó időszakban is feltűntek a diplomaták és az oszmán tisztségviselők beszélgetéseiben az adófizetői viszony következőkben elemzendő, tipikusan szubverzív raguzai értelmezésének momentumai. Így például a követek rámutattak, hogy az adót államuk annak érdekében fizette, „hogy szabadságunk megmaradjon”, hangsúlyozták, hogy a raguzaiak „tisztán saját akaratukból hódoltak

²⁵ Az idézetek egy, az isztambuli raguzai diplomatáknak az 1604–1606 közötti kritikus periódusban kormányukhoz írott leveleinek másolatát tartalmazó kódexből származnak: DAD Arhiv Bassegli 7, B 3/1 *Corrispondenza delli Signori Senatori di Ragusa Marco Bassegli, Jacomo Bobali Sorigo, Valentino Giorgi, Proculi Relativa a una loro ambasciata a Constantinopoli dal 21 Giugno 1604 fino al Luglio 1606*. A fenti idézetek 1604 végén, illetve 1605 elején kelt levelekből származnak, fol. 48r; fol. 19r; fol. 21v.

²⁶ DAD Arhiv Bassegli 7, B 3/1 fol. 103v (1605. december 9-i levél).

²⁷ DAD Lettere di Levante 41 (1604–1608), fol. 107r–107v (1605. december 30-i levél).

adóval”, sőt, azt is kijelentették, hogy „*signoréinkat* Isten szabadnak tekinti [!] és a szultán tartja fenn”.²⁸

A lastovói válság kivételes retorikája és a raguzai diplomaták általában alkalmazott homályos beszédmódja mellett adódott még egy harmadik lehetőség is arra, hogyan lehetett az adófizetői státuszról az oszmánok előtt nyilatkozni, és tanulmányunk szempontjából ez a legfontosabb. A raguzai diplomaták ugyanis időnként elhagyták a szokásos udvarias frázisokat és kifejtették az adófizetői viszony oszmán nézőpontból meglehetősen szubverzív értelmezését. Az alábbi példákból nyilvánvaló, hogy az általában dédelgetett fogalmi *sfumato* megtörése mindig komoly válsághelyzetekben következett be, amikor úgy vélték, jobb ellentmondani az oszmánoknak, mint hagyni őket a város jogállásával kapcsolatos saját értelmezésük alapján cselekedni.

Az adófizetői státusz ilyen szubverzív interpretációjának kiváló összegzését találjuk egy indulatos levélben, amelyet 1677-ben a szenátus isztambuli követeknek küldött, és amely egy, a diplomaták által elkövetett hatalmas baklövésre reagált. Az oszmán részről egy nagyobb pénzösszegre támasztott igénnyel szemben a követek egy memorandumot állítottak össze és terjesztettek, amelyben részletesen kifejtették a raguzai álláspontot. A problémát az jelentette, hogy ebben a szenátus számára nemcsak elfogadhatatlan módon értelmezték a raguzai adófizetői státuszt, hanem annak leírására az általában gondosan került szavak némelyikét is használták. Miután a szenátus megjegyezte, hogy a memorandum „rettentő módon káros e köztársaság becsületére és szabadságára”, az alábbiakban fejtette ki panaszait:

„A memorandum legelején azt állítjátok, hogy sok idővel ezelőtt saját akaratunkból behódoltunk Orhán szultánnak, aki nekünk adta a város szabad tulajdonlását és meghagyott minket abban. Ez a kijelentés több mint káros a szabadságunkra nézve, mivel mi sohasem hódoltunk be a szultánnak, hanem egyszerűen csak a védelmébe ajánlottuk magunkat, éves adófizetést ígérve neki (*raccomandatisi alla sua prottione con offerta d'un annuo tributo*). Ugyanígy, a fent említett Orhán szultán nem adta nekünk városunk szabad tulajdonlását, annak szabadságát ugyanis semmiféle fejedelemtől nem kaptuk, hanem őseink hagyták ránk. [...]

A következő fejezetben azt állítjátok, hogy mindezt [az Orhánnal kötött szerződést] minden egyes utóda megerősítette. Ezzel szemben ők sohasem törekedtek többre és sohasem erősítettek meg mást, mint az *abdnáméba* foglalt privilégiumokat, ahol szó sem esik arról, hogy mi a szultán alattvalói lennénk, sem pedig arról, hogy ő adná a szabadságot városunknak. Ezek a szavak azt sejtetik, hogy a város az ő birtoka lenne, ami nem igaz. Hatalmas különbség van aközött (amit az *abdnámék* valóban állítanak), hogy városunkat szabadon kormányozhatjuk, illetve aközött, hogy városunk szabadságát ő adta volna nekünk.

²⁸ DAD Arhiv Bassegli 7, B 3/1 *Corrispondenza delli Signori Senatori di Ragusa*, fol. 64v (1605. április 23-i levél); fol. 54v (1605. március 2-i levél).

Végül pedig az iratot annak kinyilvánításával fejezték be, hogy mi a legőszintébb adófizetők és alattvalók vagyunk. Nem győzünk csodálkozni azon, hogy az „alattvalók” (*sudditi*) kifejezést használtatok, a szót, amely oly nagy ellensége szabadságunknak, amelyet az egész világ előtt Isten kegyelméből élvezünk. Nagy különbség van aközött, ha az ember alattvaló, vagy ha adófizető. Sok fejedelem, még a nagyok közül is, adófizetője más fejedelmeknek, de egészen nyilvánvalóan nem alattvalója.”²⁹

Világos, hogy az adófizetői jogállásnak ez az értelmezése drasztikusan különbözik az oszmánokétól. Az alapvető különbség azon az egyértelmű állításon alapul, hogy Ragusa nem volt a szultán uralma alá vetve. A szenátus azt bizonygatta, hogy a raguzaiak „sosem hódoltak be a szultánnak”, nem voltak „alattvalói”, a Köztársaság az ősoktól örökölte „szabadságát” és „semmilyen fejedelemtől nem kapta” azt. Ezen állítását a szenátus az Orhán szultánról szóló, igen fontos történelmi mítoszra építette, egy olyan narratívára, amely az adófizetői viszony kezdeteit a köztársaság érdekeinek pompásan megfelelő módon mutatta be. A város diplomatái évszázadokon keresztül bizonygatták a Portán, hogy a patríciusok ősei, politikai bölcsességüknek, sőt, egy isteni kinyilatkoztatásnak köszönhetően már a 14. században előre látták a birodalom eljövendő nagyságát, akkor, amikor az még csak egy közepes méretű hatalom volt Kis-Ázsiában. Annak érdekében, hogy ellenségeikkel szemben a szultáni védelmet és általában a köztársaság fényes jövőjét biztosítsák, követséget küldtek Orhánhoz és éves adófizetésért cserébe megszerezték a „protekciónát”. A történet mögötti ideológiai mondanivaló világos: a raguzaiak saját jószántukból vállalták az adófizetői viszonyt és szabadon tárgyaltak az abban foglalt előjogokról és kötelezettségekről. Nemcsak maguk keresték az oszmánok védelmét, hanem – ami még ennél is fontosabb – minden kényszer nélkül tették azt, hiszen Orhán csupán egy távoli uralkodó volt, aki semmilyen fenyegetést nem jelentett a városra.³⁰ Az adófizetői viszony kezdeteiről szólva a szenátus természetesen az 1677-es levélben is gondosan megválogatta a szavait, azt állítva, hogy a raguzaiak éves adót ígérve csak „ajánlották magukat” a szultánnak. Az adó jelentésének kényes kérdését pedig úgy oldották meg, hogy egy, a raguzai politikai tradícióban központi szerepet játszó fogalmi különbségtételt helyeztek előtérbe: az „alattvalók” és az „adófizetők” státusza közötti „nagy különbséget”.

Ezt az alapvető distinkciót a korábban „tendenciózus rekontextualizációként” említett jelenség szembevető példája tette lehetővé, mármint az oszmánoknak fizetett adó jelentésének maximálisan jóindulatú raguzai értelmezése. Míg az iszlám jogban a *harádzs* fizetése a címzett főhatalmának elismerését

²⁹ Radonić (ed.) 1939: III/2. 890–891.

³⁰ Néhány példa erre a történetre: DAD Lettere di Levante 37 (1590–1592), fol. 9r; Liepopili 1929: 127. A történet egy másik, ritkábban előkerülő verziója szerint a raguzai követek eredetileg csak „ajándékokat” vittek, az adófizetés későbbi fejlemény volt. Lásd például az 1566-ban II. Szelimhez küldött követeknek adott instrukciót: Radonić (ed.) 1939: II/2. 141. A történet megtalálható a raguzai történetírásban, a város leírásaiban, de még a szépirodalomban is: Nodilo (ed.) 1893: 153; Appendini 1802: 295; Ljubić (ed.) 1880: 77; Palmotić 1874–1875: 60, 250.

implikálta, a nyugati politikai hagyományban a *tributum/tributo* fizetésének nem feltétlenül voltak hasonló konnotációi. Utóbbit fizethették egyes területek birtokáért, gazdasági előnyökért, katonai szövetségért vagy akár békéért cserébe, de ezek egyike sem utalt a fizető alacsonyabb jogállására (bár presztízskére nézve általában károsnak számított). Nem különösebben meglepő, hogy a raguzaiak ez utóbbi értelmezést adoptálták, amikor az oszmánoknak fizetett adó jelentését kellett megmagyarázniuk, ezáltal tagadva a szultán köztársaság feletti felségjogát.³¹ Szókimondóbb pillanataikban a raguzai diplomaták így akár azt is közölték, hogy az adót kizárólag a Porta katonai védelméért cserébe fizetik. Ez utóbbi értelmezés 1605-ben került egész világosan nyilvánosságra, a lastovói válság egy olyan pillanatában, amikor a szubverzív diskurzus átmenetileg átvette a behódoló retorika helyét. Miután az egyik vezír azt mondta a raguzaiaknak, hogy a velenceiekkel szemben kicsit várniuk kell a szultán védelmére, a követ szokatlanul nyersen közölte:

„Ha azt akarjátok, hogy államunknak ezen romlása és szétesése közben várjunk, hadd várjon Öfelsége a szultán is a *signoréink* adójára, amelyet nem azért fizetünk, mert ő nekünk ajándékozta, vagy esetleg eladta volna városunkat és területét, sem pedig azért, mert fegyverrel meghódított volna minket, hanem csakis azért, mert győzhetetlen kezével megvéd minket az ehhez hasonló helyzetekben.”³²

Az Oszmán Birodalom legkevésbé sem tűnik Raguzza hűbérurának, inkább egy gigantikus zsoldosnak állítják be, akit a kis köztársaság védelmére fogadtak fel. Az adófizetés céljának boncolgatása azonban korántsem a legprovokatívabb dolog volt a raguzai követek részéről ebben a szövegben. Még ennél is szubverzívebbnek számított, hogy annak *feltételes* jellegét hangsúlyozták: amennyiben a szultán nem tartja be védelmi kötelezettségét, a raguzaiaknak sem kell betartaniuk adófizetési kötelezettségüket. Az oszmán–raguzai viszony illetően értelmezése, amely a szigorú reciprocitást és a kölcsönös kötelezettségvállalást emeli ki, nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt az iszlám joggal, amelyben az adófizetői státusz a szultán egyoldalú aktusának, saját kegyelméből adott privilégiumának folyománya volt. Ha a raguzaiaknak jogukban állt visszautasítani a *harádzs* fizetését, amennyiben a szultán nem védte meg őket, akkor jogállásuk egy mindkét oldalra nézve kölcsönösen kötelező megegyezésen, szerződésen alapult. Ez a megközelítés ismét a tendenciózus újrakontextualizálás kiváló példája. Azt mutatja, hogyan tudták a raguzaiak a jogi kultúrák közötti szakadékot kihasználni arra,

³¹ Az iszlám jog *harádzs*hoz fűződő konnotációiról és a keresztény oldal eltérő értelmezési lehetőségeiről Panait 2000: 205–207; Biegan 1967: 32. Hagyományosan maguk a raguzaiak is többféle ilyen „ártatlan” *tributumot* fizettek területük egy részének birtoklásáért és a különféle határaiakon kívüli privilégiumokért. Így aztán szinte természetesnek tűnt, hogy megkíséreljék a *harádzs* hasonló módon való bemutatását. A raguzaiak más adófizetéseire Dinić 1935.

³² DAD Arhiv Bassegli 7, B 3/1 *Corrispondenza delli Signori Senatori di Ragusa*, fol. 103r (1605. december 9-i levél).

hogya a kényes terminusokat megfelelő „fordítások” útján tompítsák: az oszmánok számára az *ahdnáme* privilégium volt, a raguzaiak ellenben szerződésként (*patto*) értelmezték.

A raguzaiak ilyen megközelítésének létezését a követeknek adott 1590-es instrukció is alátámasztja, amelyben a szenátusnak egy érzékeny kérdéssel szintén foglalkoznia kellett: mi a végső, legitim válasz arra, ha a szultán nem teljesíti a kötelezettségeit? A radikális gondolatmenet a körülményekből adódott, mivel a diplomatáknak az isztambuli udvar egyik klikkjének azon törekvésével szemben kellett fellépniük, amely Raguza területének egy részét szandzsákká kívánta alakítani. Annak érdekében, hogy a lépés illegális voltát bizonyítsák, a raguzai követeknek fel kellett hívniuk a nagyvezír figyelmét: a köztársaság területének elidegenítésével a szultán megszegné az *ahdnámé*ban tett esküjét, hiszen abban garantálta a teljes raguzai terület akadálytalan birtoklását. Utána a következő érvet kellett felhozniuk, amely oszmán nézőpontból gyakorlatilag az árulással lehetett egyenértékű:

„[A] nagy uralkodóknak sem feladata, sem szokása a saját országaikkal való visszaélés és a szerződések (*patti*) semmibevétele, amelyeket a legünnepélyesebb esküvel kötöttek és erősítettek meg; mert ha így tennének, Istennel és a saját lelkükkel szemben vétkeznének, továbbá legitim okot adnának szövetségeseiknek (*confederati*), hogy protekciójukból visszalépjenek.”³³

Még ha általánosságban fogalmazódott is meg, az üzenet világos volt. Ha a szultán megszegte az esküjét és elhanyagolta a védelemmel kapcsolatos kötelezettségeit, akkor a raguzaiak – a „szövetségesei” [!] – legitim módon visszalahíphetek a Fényes Portához fűződő adófizetői viszonyukból.

A gondolat, amely szerint Raguza független államként a szultán szerződésben meghatározott védelmét élvezte, szükségszerűen olyan más kijelentésekhez is vezetett, amelyek szembenálltak a város státuszának oszmán értelmezésével. Ennek következtében például a raguzaiak tagadták, hogy területük bármilyen szinten a szultán birtoka lett volna. Így 1677-ben a szenátusnak író két követ a következőt állította: „ha [a Portán] megkérdeznék minket, kihez tartozik a városunk, nem azt fogjuk válaszolni, hogy a szultánhoz, hanem azt, hogy a raguzai patrícátushoz Őfelsége védelme alatt”.³⁴ Náluk is világosabban fogalmazott az a raguzai diplomata, aki 1590-ben – miközben a fent említett szandzsákká alakítási kísérlet elhárításán fáradozott – kijelentette, hogy a köztársaság területét „őseinktől örököltük”, és arra a világos következtetésre jutott, hogy „nincs birtokunkban egyetlen tenyérnyi olyan terület sem, amely a szultánhoz tartozna”.³⁵

³³ DAD Lettere di Levante 37 (1590–1592), fol. 89r; levél Michael Gozze és Lucian Caboga követeknek (1590. július 12.).

³⁴ Liepopili 1929: 127.

³⁵ DAD Lettere di Levante 37 (1590–1592), fol. 34v; Andrea Bonda és Paolo Stefano Gozze követeknek adott instrukció (1590. június 13.). Hasonló példa ugyanott, fol. 43v–44r.

Hasonló módon a patríciusok azt a gondolatot sem fogadták el soha, miszerint hatalmuk bármilyen szinten a szultántól származna. A havasalföldi és moldvai iratokban ebben a korszakban sűrűn felbukkanó kijelentések, amelyek szerint a helyiek „Isten akaratából és a szultán döntése révén” élvezhetik hatalmukat, teljesen elképzelhetetlenek voltak a raguzai politikai diskurzusban. „Szabadságukról” beszélve a raguzaiak mindig hangsúlyozták, hogy az csak Istentől származik és őseikről maradt rájuk. Még a lastovói válság idején is csak addig mentek el, hogy Isten „tekintette őket” szabadnak, a szultán csak „megtartotta őket ebben a szabadságban”.³⁶

A fentieket összefoglalva: azon ritka alkalmakkor, amikor a szokásos homályos retorika nem bizonyult elegendőnek, a raguzai diplomaták a köztársaság adófizetői jogállásának precízebb, de ugyanakkor sokkal szubverzívebb értelmezésével rukkoltak elő. Raguzá soha nem „hódolt be” a szultánnak, csak szabad akaratából védelmébe „ajánlotta magát”, így aztán a raguzaiak nem tekinthetők oszmán „alattvalóknak” vagy „vazallusoknak”. A város által fizetett *harádzs* nem az oszmán fennhatóság elismerése, csak a (katonai) védelem ára volt. Sem a raguzai terület felett élvezett birtokjog, sem az uralkodó patríciátus hatalma nem a szultántól eredt. Ha pedig a szultán nem teljesítette a kötelezettségeit, a köztársaságnak legitim lehetősége nyílt arra, hogy visszalépjön adófizetői státuszából. A raguzaiak feltételekhez kötött és visszavonható szerződésként mutatták be a Portához fűződő viszonyukat, amelyben a két szerződő fél között hatalmuk és tekintélyük terén nyilvánvaló különbségek álltak ugyan fenn, ám alapjában véve mindkét állam független volt.

Mindez persze újabb kérdésért kiált: hogyan engedhették meg maguknak a raguzaiak, hogy az oszmán tisztségviselők előtt ezt a diskurzust képviseljék? És az utóbbiak miért tolerálták ezt? Először is, nem szabad elfelejtenünk, hogy a provokatív megnyilvánulások meglehetősen ritkának, kirívó eseteknek számítottak az általában szervilis és a legkevésbé sem provokatív raguzai diplomáciában, amely alapvetően gondosan kerülte az oszmán–raguzai viszony jellegének pontos meghatározását. Ezeket a kijelentéseket ugyanakkor általában a kifoghatatlan lojalitásról szóló frázisok vették körbe és a követeknek – a diplomáciai instrukciók szerint – sokszor „szemükben könnyekkel és sírós hangon” kellett azokat elmondaniuk. Másrészt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az ilyen kijelentéseket rendszerint megvesztegetés követte, amely bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy azok elfogadhatóaknak tűnjenek. Végül pedig a már többször említett, pragmatikus oszmán attitűdöt sem hagyhatjuk ki a számításból, miszerint a Porta azért viselte el a raguzai kísérleteit adófizetői státuszuk trivializálására, mert ez szükségesnek látszott a város keresztény Mediterráneummal szembeni közvetítő szerepének fenntartásához.

³⁶ A havasalföldi és moldvai értelmezésről számos példát hoz Panaite 2000: 163, 346, 468. A drasztikusan különböző raguzai álláspontokról Kunčević 2008: 58–60.

A KORAI ÚJKORI RAGUZA TÖBBRÉTEGŰ JOGI STÁTUSZA

Az utolsó kérdés, amelyet ez az esszé meg kíván válaszolni, a következő: mit kezdjünk a raguzaiak státuszukat illető sajátságos interpretációjával? Vegyük-e azt komolyan, vagy a kis köztársaság hencegéseként teljesen vessük-e el? Általánosabban megfogalmazva: a fenti két drasztikusan különböző értelmezés közül melyiket tekintjük objektívnek, ha meg akarjuk határozni a köztársaság jogállását? Teljesen önálló ország volt Raguzza, vagy a szultán fennhatósága alatt álló, függő államalakulat?

Ahogy korábban jeleztem, a modern történetírás általában a második megoldást részesítette előnyben, miszerint Raguzza *de iure* oszmán „vazallus” volt.³⁷ Bár ez igaz, Raguzza nemzetközi helyzetének csak részleges leírását nyújtja, ezért nem igazán kielégítő. A probléma az, hogy a nemzetközi jog szintjén ez a megközelítés kizárólag az oszmán értelmezést részesíti előnyben, teljesen elutasítva a raguzai interpretációt. Ez a könnyed elutasítás egy egészen egyszerű okból nem indokolt: a raguzai értelmezést ugyanis egyáltalán nem csak a köztársaságbeliek hangoztatták. A raguzai önreprezentáció központi és alapvető állítását – amely szerint a város adófizetői státusza ellenére *de iure* független állam volt – a kora újkori Európa kormányainak és politikai gondolkodóinak túlnyomó része is elfogadta.

Mindez teljesen egyértelmű, ha megnézzük a 16–17. századi európai politikai gondolkodók, történészek és útleírászerzők releváns munkáit, amelyekben Raguzát ugyanúgy kezelik, mint bármelyik másik független keresztény államot. Mivel a nyugati politikai hagyományban az adófizetés nem feltétlenül jelentett alávetettséget, a keresztény kommentátorok semmi problémát nem láttak abban, hogy egyszerre jellemezzék a várost „szabadnak”, „szuverénnek” és „*sui iuris*”-nak, ugyanakkor megemlítsék, hogy éves adót fizet az oszmánoknak.³⁸ Amennyiben ezek a nyugati szerzők kívántak egyáltalán bármilyen magyarázatot, akkor követték a raguzaiak saját hagyományos értelmezését. Az adót vagy a „békeség” és az oszmán „védelem” áraként mutatták be, amely lehetővé tette, hogy a város megőrizze „szabadságát”, vagy a birodalomban a város által élvezett

³⁷ Lásd erről Harris 2003: 82, 85, 425; Stulli 2001: 273 – 274; Mitić 2004: 101–102, 340–344. Az általános tendenciában fontos kivételt képez Vinko Foretić, aki kitartóan ellenállt annak, hogy Raguzát oszmán fennhatóság alatt álló területnek minősítse. Az adófizetői státusz hagyományos raguzai értelmezését visszahangozva Foretić több alkalommal is amellet tört lándzsát, hogy a köztársaság sosem volt a szultán uralma alatt, csak egyszerűen „domináns hatalomnak ismerte el az Oszmán Birodalmat” és *harádzsot* fizetett, „amely igazából a béke árának adója volt.” (Foretić 2001: 302, 304, 305; Foretić 1980: 1. 315–325).

³⁸ Így például Giovanni Battista Giustiniano velencei nemes a városról szóló 16. század közepi leírásában megemlíti, hogy a raguzaiak éves adót fizettek az oszmánoknak, de közvetlenül utána így folytatja: „Köztársaság módjára önmagukat kormányozzák és szabadon élnek, senkinek nincsenek alávetve [sic!], és minden hónapban uralkodót választanak maguk közül, akit rectornak neveznek.” Ljubić (ed.) 1877: 249. Hasonló, a szabadságot és az adófizetést probléma nélkül összekapcsoló megfigyelést találunk a friuli geográfus, Giuseppe Rosaccio 1598-as Raguzza-leírásában: „[Raguzza] úgy tartja fenn szabadságát, hogy 14.000 dukátot fizet a töröknek.” Rosaccio 1598: 21–23.

bőséges privilégiumok ellentételezéseként említették.³⁹ Mindezeket a közhelyeket Melchior Seydlitz, egy 16. századi sziléziai útleírás szerző foglalta össze, aki szemmel láthatólag nem talált különbséget Raguzza és a Velencei Köztársaság nemzetközi státusza között:

„Raguzza városa saját maga ura (*eine Herrschaft vor sich selbst*), akárcsak Velence; néhány terület és sziget is a fennhatósága alá tartozik; ahogy nekem mondták, 14.000 dukátot fizet a töröknek évente, hogy földjét békén hagyják és, hogy biztonságban kereskedhessenek és utazhassanak a tengeren és az ő földjeiken [ti. a törökökén].”⁴⁰

Azt, hogy Raguzát a keresztény megfigyelők teljesen szuverén államnak látták, maga Jean Bodin, a szuverenitás modern fogalmának megalkotója is igazolja. Az óriási hatású *Az államról* írott könyvében (*Les six livres de la republique*) Bodin azt állítja, hogy az állam (*respublica*) létrejöttéhez egyedül egy szuverén hatalom jelenléte szükséges, teljesen függetlenül a lakosság számától vagy a terület nagyságától. A továbbiakban pedig a következő, roppant érdekes megállapítást teszi:

„Mert ahogy az atkák vagy a hangyák éppúgy az állatok közé számítanak, mint az elefántok: három család jogszerű kormányzata szuverén hatalommal éppúgy állam, mint egy nagy országé. És Raguzza állama, egész Európa egyik legkisebbje, nem kevésbé állam, mint a törököké vagy a tatároké, amelyek a világon a legnagyobbak.”⁴¹

Az idézett részletből egyértelmű, hogy a kora újkor egyik legnagyobb befolyású politikai gondolkodója szuverén államnak látta Raguzát, sőt „nem kevésbé” szuverénnek, mint magát az Oszmán Birodalmat! Fontos leszögeznünk, hogy Bodin távolról sem az egyetlen politikával foglalkozó 16–17. századi szerző, aki hasonlóképpen gondolkodott. Bár legtöbbször megemlítette az oszmán adót, számos más fontos szerző – köztük Francesco Sansovino, Louis Moréri és Johannes Gothofredus – utalt műveiben szabad köztársaságként Raguzára (és sokszor együtt említették más köztársasági berendezkedésű államalakulatokkal, Velencével, a svájci kantonokkal vagy Luccával).⁴² Egyes szerzők ennél is továbbmenve még a raguzai patríciusok legmegalománabb állításait is reprodukálták műveikben. 17. század közepe világleírásában Luca de Linda nemcsak azt állította, hogy

³⁹ A Jorjo Tadić által összegyűjtött számos Raguzza-leírásban több kiváló példa olvasható az adófizetés hasonló trivialisáló magyarázatára: Tadić 1939: 185, 186, 188, 191, 192, 202. Lásd még Samardžić 1963: 364–365, 368.

⁴⁰ Seydlitz 1591: oldalszám nélkül ([148]).

⁴¹ Bodin 1987: 52–53 (ford. Máté Gyöngyi).

⁴² A Raguzára mint független államra történő utalásokat lásd Sansovino 1561: 123–129; Gothofredus 1628: 623–627; Moréri 1759: 24.

abban a korban a köztársaság független állam volt, hanem azt is, hogy „sosem [sic!] viselte más uralmának szolgálj jármát”.⁴³

Úgy tűnik, a Raguzai Köztársaság függetlenségével kapcsolatos első komoly kételyek majd csak a 17. század második felében tűntek fel, amikor több nyugati kommentátor Raguzát „látszólagos”, „képzelt” vagy „groteszk” szabadságáról kezdett beszélni. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ezeket a kétségeket nem az adófizetői státusz motiválta, hanem a köztársaság kis mérete és katonai gyengesége, amely miatt állandóan a nagyobb hatalmak jóindulatára szorult. Az óriási területű nagyhatalmú monarchiák késő barokk Európája ugyanis egyre növekvő szkepszissel szemlélte a mikroszkopikus méretű és erőtlen városállam teljes szuverenitásra vonatkozó igényeit.⁴⁴ Végül a szuverenitásra szigorúbb definíciót alkalmazó és az oszmán államközösségről több tudással rendelkező 18. században fordult elő először, hogy néhány európai megfigyelő – bár korántsem mindegyik – felvetette a kérdést, vajon Raguzát, tekintettel a Fényes Portával való kapcsolatára, tényleg független állammak kell-e tekinteni.⁴⁵ Mindazonáltal a korszak legtöbb politikai és földrajzi munkája Raguzát egy irreleváns, ám független államalakulatként mutatta be, amely – több-kevesebb szarkazmussal kezelt – „szabadságát” úgy őrizte meg, hogy megnyert néhány erősebb államot protektorának. Ugyanakkor fontos, hogy a szultán általában csak a köztársaság számos „protektorának” egyikeként került említésre, aki alapjában véve nem különbözött a Habsburgoktól, Spanyolországtól, Velencétől, a Pápaságtól, Franciaországtól vagy Nápolytól.⁴⁶

Bár a politikai gondolkodók egyértelmű kijelentéseinél sokkal nehezebben megfogható módon, a keresztény hatalmak diplomáciai gyakorlatának vizsgálatával hasonló következtetésekre juthatunk Raguzát nemzetközi státuszával kapcsolatban. Az európai kormányzatok ugyanúgy kezelték a köztársaságot, mint bármelyik másik államot, tekintet nélkül adófizetői jogállására.⁴⁷ Sarkosan (és kissé anakronisztikusan) fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy Raguzát a nemzetközi kapcsolatok legitím, független alanyának tartották, akivel közvetlenül, az Oszmán Birodalom beavatkozásának feltételezése nélkül lehetett diplomáciai összeköttetéseket fenntartani. Így például a hivatalos raguzai követeket

⁴³ Linda 1664: 640–641.

⁴⁴ Példák a 17. századi, Raguzát szuverenitását ezen az alapon vitató szerzőkre: Jelavić 1908: 24–27; Rycout 1668: 66; Samardžić 1963: 376–377.

⁴⁵ Jó példa Thomas Salmon skót geográfus, aki úgy tűnik, nem tud dönteni a kérdésben, amikor ezt írja: „Bár bizonyos módon minden más szuveréntól függetlenül magukon uralkodnak, ugyanakkor szokásuk magukat az Oszmán Porta alattvalói közé sorolni, akinek készpénzben éves adót fizetnek: ahogy mondják, a törökök által nekik nyújtott védelem árát.” Salmon 1753: 381.

⁴⁶ Tipikus példák: Hübner 1761: 780–781; Diderot – d’Alembert (ed.); Büsching 1788: 600–601.

⁴⁷ Az egyetlen olyan állam, amely ebben a korszakban vonakodott Raguzát független köztársaságként elismerni a nagyhatalmú vetélytárs, Velence volt. Ez azonban nem a raguzai adófizető helyzet következtében történt, hiszen a velenceiek fenntartásainak nyomait már a legelső raguzai *abdnáme* előtt is megtaláljuk. Az okot inkább abban kell keresnünk, hogy 1358-as egyenjogúsítása előtt Raguzát velencei birtok volt és a nagyhatalmú szomszéd mindig is vágyott visszaszerzésére. Mitić 1976: 65–69; Mitić 2004: 138–139.

a szokásos diplomáciai protokoll szerint fogadták és megadták nekik az idegen hatalmak képviselőinek általános immunitásait és privilégiumait. A keresztény uralkodók ugyancsak a szokott diplomáciai rutint követve leveleztek a raguzai kormányzattal, elismerték hivatalos dokumentumait és a *Respublica Ragusinának* címezték sajtáikat. A köztársaság közvetlenül, az oszmánok bevonása nélkül kötött szabványos, mindkét oldal által aláírt és ratifikált nemzetközi szerződéseket a nagyobb európai hatalmakkal.⁴⁸ Végül a raguzaiak semlegességét a korszakban számos háború alkalmával formálisan elismerték és tiszteletben tartották, az Oszmán Birodalom és a keresztény hatalmak közötti konfliktusokat is beleértve. Mindez azt jelzi, hogy Raguzát nemcsak a nemzetközi jog legitim alanyának, hanem az Oszmán Birodalomtól egyértelműen elhatárolható államalakulatnak is tartották. Mindent összevetve, a 16–17. század folyamán az Oszmán Birodalom a városállam *de iure* hűbéruraként egyetlen alkalommal sem követelt magának szerepet Raguzai nyugati hatalmakkal folytatott kommunikációjában, és nem ismerünk olyan esetet sem, amikor a keresztény hatalmak azzal az indokkal utasították el a köztársasággal történő diplomáciai kapcsolatfelvételt, mert függő, adófizető államként értékelték.⁴⁹

Mindezek fényében Raguzai jogi státuszának széles körben elfogadott fenti értelmezése – miszerint a szultán uralma alatt álló „vazallus” lenne – már jóval kevésbé egyértelmű, mint első pillantásra: ahogyan az imént láthattuk, az európai kortársak nagy része erről egészen másként vélekedett. A raguzai jogi pozíció függőségként történő értelmezése leginkább azért problémás, mert egy alapjaiban megkérdőjelezhető előfeltevésen nyugszik, mégpedig azon, hogy Raguzai nemzetközi státuszának *egyetlen* korrekt interpretációja az, amit az oszmánok nyújtottak, míg a keresztény oldalé (Raguzáét is beleértve) teljes mértékben elvetendő. Miért kellene ennek így lennie? Miért lett volna Isztambulnak több joga Raguzai jogállásának meghatározására, mint Rómának, Párizsnak, Madridnak vagy éppenséggel magának Raguzának?

Kissé cinikusan azt mondhatnánk, hogy a raguzai státusz oszmán interpretációját az teszi „objektívebbé”, hogy az oszmánok olyan hatalmas katonai túlerővel bírtak, amellyel szükség esetén nézeteiket könnyen a kis városállamra erőltethették. Ám a spanyolok – elsősorban a szomszédos nápolyi alkirályuk révén – hasonlóan

⁴⁸ Meglehetősen ritkán találunk Raguzai által kötött nemzetközi szerződéseket, mivel a város a 15. század közepe után egyetlen európai háborúban sem vett részt. Két kézenfekvő példa mindazonáltal megemlíthető: a Franciaországgal kötött barátsági és kereskedelmi szerződés (1776), illetve az életbe sohasem lépett 1684-as szerződés, amely azt írta elő, hogy ha a törököket kiűzik a hátszágából, akkor Raguzai az ausztriai Habsburgok „védelme” alá helyezi magát. A Franciaországgal kötött szerződésre: Vojnović 1917: 202–230; az I. Lipóttal kötött egyezményre: Zlatar 1992.

⁴⁹ Legjobb tudomásom szerint még a 18. században is csak egyetlen példát találunk arra, amikor egy európai hatalom arra való hivatkozással tagadta meg Raguzától a független állami státuszt, hogy a város a szultán adófizetője. A Szentpétervárra küldött raguzai követ az 1770-es évek elején nem kapott audienciát a cárnőtől és nem ismerték el szuverén hatalom képviselőjének. Ez az epizód azonban kivételes, ráadásul meglehetősen kései is, és főszereplője az európai hatalmi játszma meglehetősen új résztvevője, Nagy Katalin Oroszországa volt. Foretić 1980: 2. 262–268; Radonić (ed.) 1951: 403–404, 412, 442–445, 472.

nyomasztó katonai túlerővel rendelkeztek és mégis független államként kezelték Raguzát. Vagyis még ha a tényleges hatalmi viszonyokkal érvelünk is, továbbra sem egyértelmű, miért kellene Isztambul nézőpontját előnyben részesítenünk.

Az oszmán értelmezés egyedül „objektívként” való elfogadásával kapcsolatos másik probléma akkor válik igazán világossá, ha egyfajta *reductio ad absurdum*ot alkalmazunk, tehát ha megpróbáljuk ezen álláspont végső következményeit felmérni. Amennyiben megpróbálunk következetesek maradni a más államok jogi státuszával kapcsolatos oszmán nézőpont elfogadásában, bizarr eredményekre jutunk. Például adófizetőként Lengyelországot és Velencét is a szultán hatalma alatt álló országnak kellene tekintenünk, amelyek alapján véve ugyanolyan függő státusszal bírnak, mint Raguz a vagy Erdély. Ehhez hasonló módon, a francia királynak tulajdonképpen oda kellene ítélnünk a „franciák császára” titulust, míg a 16. századi német-római császárt csupán „Bécs királyának” kellene címeznünk.⁵⁰ Manapság nyilván ezek egyikét sem vesszük komolyan, a Porta groteszk és megalomán diskurzusaként habozás nélkül vetjük el őket. Ám ez ugyanaz – a nemzetközi kapcsolatoknak az iszlám jogra támaszkodó hivatalos oszmán interpretációja –, amelynek alapján Raguz nemzetközi jogi helyzetét általában meghatározzuk. Ha egyes államok esetében mély székepszissel, vagy alkalmasint teljesen elutasítóan viszonyulunk ehhez a nézőponthoz, miért fogadjuk el minden kritika nélkül más államok esetében? Miért kellene Raguz esetében elhinnünk, míg Velence, Lengyelország vagy Franciaország esetében teljesen elvetnünk? Mely ponton és miért alakul át a tökéletesen bizarr, általánosan elutasított diskurzus a kora újkori nemzetközi kapcsolatok megbízható, sőt, exkluzív nézőpontjává?

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a raguzai státusz oszmán interpretációját egy az egyben el kellene vetnünk. Azt a nézetet kell csupán felülbírálnunk, hogy ez lenne a Raguzai Köztársaság *de iure* pozíciójának egyetlen korrekt és objektív leírása. A 16–17. századi nemzetközi jog természetét figyelembe véve világossá válik, hogy legalább két, ha nem több, egyformán érvényes válasz létezik a Raguz jogállását firtató kérdésre – attól függően, hogy kit kérdezzünk.

Legjobban talán azáltal lehet a jelenségre magyarázatot adni, ha a nemzetközi kapcsolatok elméletéből kölcsönvesszük a „nemzetközi társadalom” (*international society*) fogalmát. Hedley Bull klasszikus meghatározása szerint a nemzetközi társadalom „államok egy csoportja,” amelyek „dialógus és egyetértés révén meghatározták kapcsolataik fenntartásának közös szabályait és intézményeit, és elismerik a megállapodások életben tartására vonatkozó közös érdeküket”.⁵¹ Ezek a „közös szabályok és intézmények”, amelyeket ugyanannak a nemzetközi társadalomnak a tagjai elismernek, olyan dolgokat tartalmaznak, mint az alapvető politikai értékek, a nemzetközi jog, a diplomáciai normák, időnként az államok közötti viták rendezésének intézményes fórumai, illetve csendes egyetértés arról, hogyan kell háborút viselni vagy kereskedni. Míg a mai

⁵⁰ Faroqi 2007: 78–79. Más izgalmas példákra: Lewis 1982: 205–208; Pedani 2002: 9–10.

⁵¹ Bull – Watson 1984: 1. A nemzetközi társadalom elméletének klasszikus kinyilvánításáról lásd még Alderson – Hurrell 2000: elsősorban 3–73; Bull 1977.

modern világunk egyetlen „egyetemes nemzetközi társadalomban” egyesül, addig a kora újkort több ilyen párhuzamos létezése jellemezte: a tipikus példákat Kína, a keresztény Európa, az Isztambul központú, Marokktól Afganisztánig húzódó úgynevezett „arab–iszlám” (tulajdonképpen oszmán) nemzetközi társadalmak jelentik.⁵²

Ezek a különböző nemzetközi társadalmak nyilvánvalóan teljesen eltérő módon értelmezték általában véve a nemzetközi rendszert, illetve az egyes államok jogállását. A nemzetközi társadalmak közötti elemi egyetértés hiánya teszi alapjaiban anakronisztikussá a kísérletet a kora újkori Raguzai jogállásáról szóló, egyetlen és objektív definíció megtalálására. A Raguzai Köztársaság két különböző nemzetközi társadalomnak – a keresztény európai, illetve az oszmán („arab–iszlám”) szférának – egyaránt integráns részét képezte, amelyeknek megvolt saját jogi és politikai kultúrájuk és a nemzetközi rendszer fogalmi leírására is egyéni megoldással rendelkeztek. Így aztán, ha a kora újkori Európa két nemzetközi társadalma közötti hatalmas civilizációs szakadékot nem akarjuk anakronisztikus módon semmibe venni, kénytelenek vagyunk elfogadni a kézenfekvő megoldást: Raguzának *több* jogi státusza is volt.⁵³ Az oszmán nemzetközi társadalom nézőpontjából a szultán hatalma alatt álló, függő államalakulatnak, az általában az adófizetőkre használt „szerződés háza” (*dar ül-ahd*), vagy „az Iszlám háza” (*dar ül-İslam*) részének tűnt. Az európai nemzetközi társadalom nézőpontjából azonban, bár talán nem tűnt különösebben nagy tekintélyű államnak, teljes függetlenségéhez nem férhetett kétség. Következésképpen jogi szempontból a raguzai szuverenitás Janus-arcúval rendelkezett: a köztársaság státusza radikálisan eltért attól függően, hogy nyugatról vagy keletről néztek rá. Semmi okunk nincsen rá, hogy egyik interpretációt igaznak, a másikat hamisnak tekintsük, mivel nincs különösebb okunk rá, hogy bármelyik álláspont hangoztatóját az „objektivitás” letéteményeseként fogadjuk el. Ha van a raguzai függetlenség kérdésére egyetlen objektív válasz, az nem annak jogi dimenziójára, hanem valós hatalomgyakorlási lehetőségeire vonatkozik. *De iure* Raguzai egyaránt volt az oszmánok hatalma alatt élő, függő állam, illetve független köztársaság; *de facto* azonban csak egy dolog volt: független állam.⁵⁴

⁵² Az egyetemes nemzetközi társadalom kialakulásáról Bull 1984; Watson 1992. A premodern Európa különböző nemzetközi társadalmairól, illetve az arab–iszlám nemzetközi társadalomról Bull – Watson 1984: 3–4.

⁵³ A két nemzetközi társadalom közötti különbségre Naff 1984; Bull 1984. A korszak keresztény és iszlám nemzetközi joga közötti különbségről részletesebben Khadduri 1966: 64–67; Khadduri 2006: 42–43.

⁵⁴ Még ma, a többé-kevésbé homogén „egyetemes nemzetközi társadalomban” is léteznek olyan államalakulatok, amelyek státuszát a közösség különböző tagjai radikálisan különböző módon határozzák meg, mint például Koszovóét, Tajvanét, Abháziáét és Dél-Oszétiáét. Természetesnek kell tartanunk, hogy a kora újkorban, amikor hiányoztak a nemzetközi jog általánosan elfogadott normái, az ilyen interpretációs különbségek még gyakrabban előfordultak és sokkal mélyebbek voltak.

ÖSSZEGZÉS

A széles körben elfogadott elképzelés, amely szerint Raguzza a Porta főhatósága alatt élő vazallus állam volt, csak részleges és ezért elégtelen leírását nyújtja a köztársaság korabeli jogi státuszának, hiszen figyelmen kívül hagyja azt a fontos ténytet, hogy az akkori nemzetközi társadalom túlnyomó többsége független államnak tartotta. Ha tekintetbe vesszük a kora újkori Európa jogi kultúrái között tátongó szakadékot, akkor nyilvánvaló, hogy Raguzza jogi státuszának egyetlen „objektív” definícióját keresni szükségképpen anakronisztikus vállalkozás. A Köztársaság jogi státusza relációfüggő volt, és több is létezett belőle, attól függően, melyik nemzetközi társadalom definiálta.

Noha a fentiekben elmondottaknak alighanem Raguzza kínálja a legszembe-tűnőbb példáját, a kettős jogi státusz nyomait más adófizető államok esetében is megtalálhatjuk. Erdély például szintén széleskörű autonómiával rendelkező oszmán szatellitállam volt, amely attól függően, hogy kit kérdezünk, lehetett a szultán hatalma alatt álló adófizető állam, vagy a Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyság integráns része is. A két, egymásnak ellentmondó értelmezést ráadásul maguk az erdélyiek is elfogadták, és az adott helyzettől függően vallották magukat egyiknek, vagy másiknak. Ahogy Raguzza esetében, itt sincs okunk arra, hogy valamelyik interpretációt a másik fölé helyezzük.⁵⁵ Ráadásul az erdélyi jogi státusz kérdése még komplexebb, hiszen a Habsburg értelmezés – mint az Oborni Teréz kutatásaiból ismert – idővel drasztikusan változott.⁵⁶ Míg a speyeri (1570), prágai (1595), vagy nagyszombati (1615) szerződésekben a Habsburgok szokásos álláspontjukat – miszerint Erdély Magyarország tartománya – erősítették meg, Kassán (1608) és Pozsonyban (1613) elismerték, hogy a terület pillanatnyilag elidegenített formában, egy külön fejedelem uralma alatt állt. Végül, ami különösen érdekes, a nikolsburgi békében (1622) a császár egyenrangú partnereként ismerte el a fejedelmet anélkül, hogy akár csak megemlítette volna a Habsburg fennhatóságot Erdély felett. Úgy tűnik, Erdély nemcsak kettős jogi státusszal rendelkezett, de – Raguzzával ellentétben – a nyugati megközelítés idővel maga is radikálisan változott. A városállamhoz hasonlóan Erdéllyel kapcsolatban is ismerünk néhány feltűnő példát – bár, el kell ismerni, jóval kevesebbet –, amikor bizonyos nyugati megfigyelők adófizető státusza ellenére is független államként említik. Mintha csak az adófizető és alattvaló közötti raguzai különbségtételt visszhangozná Sir Thomas Roe angol portai követ 1625-ben, mondván: „[Bethlen] Gábor egy szabad fejedelem, mi is annak tartjuk és ő is így értékeli magát;

⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy az Erdély státuszával kapcsolatos oszmán interpretációt többször sikerült érvényre juttatni, ám két esetben az ország feletti uralmat átvéve a Habsburgok is rákényszerítették saját értelmezésüket. Talán ha a 16–17. század folyamán négy-öt alkalommal került volna a Habsburgok kezébe Erdély ellenőrzése, vagy évtizedeken át az ő irányításuk alatt állt volna, könnyebben fogadnánk el az ő interpretációjukat? Mennyi ideig kell egy hatalomnak tényleges ellenőrzéssel rendelkeznie egy terület felett ahhoz, hogy „objektívnek” tarthassuk annak jogi státuszával kapcsolatos értelmezését?

⁵⁶ Oborni 2012.

noha adót fizet a szultánnak, ettől még nem alattvalója.”⁵⁷ Végül pedig Erdély, Raguzához hasonlóan, ám katonai jelentősége miatt még nála is szembetűnőbb mértékben, közvetlenül, a Porta bevonása nélkül kötött senki által nem vitatott érvényességű nemzetközi szerződéseket a különböző nyugati hatalmakkal. Bármennyire nehéz is egy államalakulat státuszának rekonstruálása a kora újkor igencsak pragmatikus és következtelen diplomáciája alapján, ez a tény mindenestre arra utal, hogy a keresztény fejedelmek számára Erdély a nemzetközi jog független alanyának, nem pedig oszmán tulajdonnak tűnt.⁵⁸

A tanulmány általános tanulságát akár ki is terjeszthetjük, mondván: a relációfüggő, többes jogi státusz nemcsak az adófizető államalakulatok jellemzője lehetett, de minden olyan államé, amely egynél több nemzetközi társadalommal került kapcsolatba. A különbség mindazonáltal abban fogható meg, hogy a távolabbi és nagyobb hatalommal bíró európai államok számára könnyebb volt a jogállásukkal kapcsolatos oszmán értelmezés irreleváns absztrakcióként való elutasítása, míg az adófizető államok részére kettős jogállásuk konkrét politikai ténynek számított, amely alapjaiban befolyásolta mindennapi működésüket. A Ragusa által élvezett nagyszabású kereskedelmi előjogok kiválóan illusztrálják ezt. A város az Oszmán Birodalomban, annak köszönhetően, hogy vazallusnak tekintették, messzemenő privilégiumokkal rendelkezett. Ugyanakkor hasonlóan figyelemre méltó privilégiumokhoz jutott Nyugat-Európában, elsősorban a Habsburg területeken, mivel ott meg független államnak tekintették (hiszen a Habsburgok nem adtak volna hasonló kereskedelmi előjogokat a szultán egyetlen alattvalójának sem). „A szultán leghűségesebb adófizetőire” egészen más privilégiumok és kötelezettségek vártak, mint a független *Respublica Ragusina*-ra. Ragusa kora újkori gazdagságának nagy része abból származott, hogy a köztársaság képes volt párhuzamosan megtartani mindkét státusz előnyeit.

A végére még egy kitétel kívánkozik. A kora újkori államok relációfüggő és többes jogi státusza nemcsak a különböző nemzetközi társadalmak változó nézőpontjainak eredménye volt. Magukat a nemzetközi társadalmakat sem szabad monolitikusnak elképzelni. A közös politikai és jogi hagyományok egységesítő keretein belül még mindig elég hely maradt arra, hogy az államok kétségbe vonják egymás jogállását (amelynek a legismertebb kora újkori példája valószínűleg az Egyesült Tartományok státusza 1648-ig). Sőt, akár még arra a nézőpontváltásra is lenne lehetőség, hogy az egyes államok szintje alá menve az államalakulatok jogi státuszának különböző interpretációit az egyes szerzők – politikai gondolkodók, történétírók, jogászok és mások – szintjén vizsgáljuk. Bármelyik nézőpontot fogadjuk is el, a kiindulási pont ugyanaz marad. Egy kora újkori államalakulat jogi státuszának kizárólagos objektív definícióját keresni félrevezető kísérlet. A történészeknek inkább azzal kellene foglalkozniuk, hogy

⁵⁷ Sir Thomas Roe levele George Abbotnak (Konstantinápoly, 1625. június 9/19.) Roe 1740: 408. Ezt az idézetet – és általában az erdélyi ügyekkel kapcsolatos segítségét – Kármán Gábornak köszönöm.

⁵⁸ Erdély nemzetközi helyzetével kapcsolatos áttekintés: Volkmer 2002; Kármán 2005.

rekonstruálják a folyamatosan változó és sokszor egymással konfliktusban álló értelmezéseket; a célokat, amelyek szolgálatában születtek; a közönségeket, akikhez szóltak; és a következményeiket. Ez a tanulmány egy ebbe az irányba való elmozdulásra tett szerény kísérletet.

FORRÁSOK

Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD)

Arhiv Bassegli.

Lettere di Levante.

Lettere di Ponente.

Appendini, Francesco M. 1802: *Notizie storico-critiche sulla antichita storia e letteratura de' Ragusei*. I. Ragusa.

Bodin, Jean 1987: *Az államról*. (Vál. Sz. Jónás Ilona, ford. Máté Gyöngyi, Csűrös Klára). Budapest.

Büsching, Anton Friedrich 1788: *D. Anton Friderich Büschings Erdbeschreibung. Zweyter Theil, welcher Ost- und West-Preußen, Polen und Litauen, Galizien und Lodomerien, Ungarn, die denselben einverleibten Reiche und Siebenbürgen, die Republik Ragusa und das osmanische Reich, enthält*. Hamburg.

Diderot – d'Alembert (ed.): Raguse. In: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.12:1953.encyclopedie0311.7712745> (Utolsó letöltés: 2012. április 20.)

Gothofredus, Joannes Ludovicus 1628: *Archontologia cosmica, sive imperiorum, regnorum, principatuum rerumque publicarum omnium per totum Terrarum Orbem*. Frankfurt.

Hübner, Johann 1761: *Allgemeine Geographie aller vier Welt-Theile, durch und durch verb., vielfältig verm. und bis auf gegenwärtige Zeiten fortgesetzt von G.F.K.* I. Dresden – Leipzig.

Liepopili, Ante 1929: Dopisi Marojice Kaboge vladu dubrovačkoj. *Glasnik dubrovačkog učenog društva "Sveti Vlaho"* (1.) 125–146.

Linda, Luca di 1664: *Le relationi de descrittioni universalì et particolari del mondo*. Venezia.

Ljubić, Simeon (ed.) 1877: *Commissiones et relationes venetae*. II. (annorum 1525–1553). Zagreb.

Ljubić, Simeon (ed.) 1880: *Commissiones et relationes venetae*. III. (annorum 1553–1571). Zagreb.

Moréri, Louis 1759: *Le Grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. IX. Paris.

Nodilo, Natko (ed.) 1893: *Chronica Ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*. Zagreb.

Palmotić, Jaketa 1874–1875: *Dubrovnik ponovljen i Didone*. (Ur. Stijepo Skurla.) Ragusa.

Radonić, Jovan (ed.) 1939: *Dubrovačka akta i povelje* III/2. Beograd.

Radonić, Jovan (ed.) 1951: *Dubrovačka akta i povelje* V. Beograd.

- Roe, Thomas 1740: *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628*. (Ed. Samuel Richardson.) London.
- Rosaccio, Giuseppe 1598: *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli, Per Mare e per Terra, insieme a quello di Terra Santa*. Venezia.
- Rycaut, Paul 1668: *The Present State of the Ottoman Empire, in Three Books Containing the Maxims of the Turkish Politic, Their Religion, and Military Discipline*. London.
- Salmon, Thomas 1753: *Lo stato presente di tutti i paesi, e popoli del mondo, naturale, politico e morale*. XX/1. Venezia.
- Sansovino, Francesco 1561: *Del governo dei Regni e delle Republiche cosi antiche come moderne. Libri XVIII*. Venezia.
- Seydlitz, Melchior 1591: *Gründtliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heiligen Lande*. Görlitz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alderson, Kai – Hurrell, Andrew 2000: *Hedley Bull on International Society*. Basingstoke.
- Biegman, Nicolaas H. 1963: Ragusan Spying for the Ottoman Empire: Some 16th-Century Documents From the State Archive at Dubrovnik. *Belleten* (26.) 106. 237–255.
- Biegman, Nicolaas H. 1967: *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague – Paris.
- Bojović, Boško I. 1998: *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire ottoman (1430–1520)*. Paris.
- Božić, Ivan 1952: *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd.
- Bull, Hedley 1977: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. New York.
- Bull, Hedley 1984: The Emergence of a Universal International Society. In: Bull, Hedley – Watson, Adam (eds.): *The Expansion of International Society*. Oxford, 117–126.
- Bull, Hedley – Watson, Adam 1984: Introduction. In: Bull, Hedley – Watson, Adam (eds.): *The Expansion of International Society*. Oxford, 1–9.
- Dávid, Géza 1995: Administration in Ottoman Europe. In: Kunt, Metin – Woodhead, Christine (eds.): *Süleyman the Magnificent and His Age*. London – New York, 71–90.
- Dinić, Mihajlo 1935: Dubrovački tributi: Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića. *Glas SAN* (168.) 203–257.
- Elezović, Gliša 1940: *Turski spomenici*. I/1. Beograd.
- Faroqhi, Suraiya 2007: *The Ottoman Empire and the World Around It*. London – New York.
- Foretić, Vinko 1980: *Povijest Dubrovnika do 1808*. I–II. Zagreb.
- Foretić, Vinko 2001: Dubrovnik u doba Marina Držića. In: Foretić, Vinko: *Studije i nasprave iz hrvatske povijesti*. Split – Dubrovnik, 301–321.
- Glavina, Mladen 2008: An Overview of the Formation and Functioning of the Institute of Capitulations in the Ottoman Empire and the 1604 Dubrovnik Capitulation. *Prilozi za orientalnu filologiju* (58.) 139–166.
- Harris, Robin 2003: *Dubrovnik: A History*. London.
- Jelavić, Vjekoslav 1908: Doživljaji Francuza Pouillet-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658). *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH* (20.) 23–75.

- Kármán, Gábor 2005: Transylvania Between the Ottoman and Habsburg Empires. In: Eriksonas, Linas – Müller, Leos (eds.): *Statehood Before and Beyond Ethnicity: Minor States in Northern and Eastern Europe, 1600–2000*. Bruxelles, 151–158.
- Khadduri, Majid 1966: *The Islamic Law of Nations: Shaybānī's Siyar*. Baltimore.
- Khadduri, Majid 2006: *War and Peace in the Law of Islam*. Clark NJ.
- Kunčević, Lovro 2008: O dubrovačkoj *libertas* u kasnom srednjem vijeku. *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* (46.) 9–64.
- Kunčević, Lovro 2010: Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika. *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* (48.) 179–211.
- Lewis, Bernard 1982: *The Muslim Discovery of Europe*. New York – London.
- Ljubić, Simeon 1880: O Odnosajih medju republikom mletačkom i dubrovačkom od početka XVI stoljeća do njihove propasti. *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjnosti* (54.) 94–185.
- Miović-Perić, Vesna 1997: *Na razmeđu: osmansko-dubrovačka granica (1667–1806)*. Dubrovnik.
- Miović, Vesna 2003: *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb – Dubrovnik.
- Miović, Vesna 2005: *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik.
- Mitić, Ilija 1976: Za Serenissimu – Dubrovnik samo komuna, nikad Republika. *Dubrovnik* (5.) 65–69.
- Mitić, Ilija 2004: *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358 do 1815)*. Zagreb.
- Nedeljković, Branislav M. 1970: Dubrovačko-turski ugovor od 23. oktobra 1458. godine. *Zbornik Filozofskog Fakulteta* (9.) 1. 363–393.
- Oborni, Teréz 2012: Between Vienna and Constantinople: Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania. In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Panaite, Viorel 2000: *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*. (East European Monographs 563.) Boulder.
- Papp, Sándor 2003: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen*. (Schriften der Balkan-Kommission 42.) Wien.
- Pedani, Maria Pia 2002: *Dalla frontiera al confine*. Roma.
- Popović, Toma 1973: *Turska i Dubrovnik u XVI veku*. Beograd.
- Samardžić, Radovan 1963: Nekoliko francuskih putopisaca XVII veka o Dalmaciji i Dubrovniku. *Zbornik Filozofskog fakulteta knjiga* (7.) 1. 361–377.
- Stojanović, Ljuba 1934: *Stare srpske povelje i pisma*. I/2. Beograd – Sremski Karlovci.
- Stulli, Bernard 2001: Pregled državnopravne historije dubrovačke republike. In: Stulli, Bernard: *Studije iz povijesti Dubrovnika*. Zagreb, 153–184.
- Tadić, Jorjo 1939: *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik.
- Theunissen, Hans Peter Alexander 1998: Ottoman–Venetian Diplomats: The *Ahdnames*: The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents. *Electronic Journal of Oriental Studies* (1.) 2. 1–698.
- Truhelka, Ćiro 1911: *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*. Sarajevo.
- Vinaver, Vuk 1960: *Dubrovnik i Turska u osamnaestom veku*. Beograd.
- Vojnović, Luj 1908: *Pad Dubrovnika*. II. Zagreb.

-
- Vojnović, Lujo 1917: *La monarchie française dans l'Adriatique; histoire des relations de la France avec la république de Raguse (1667–1789)*. Paris – Barcelona.
- Volkmer, Gerald 2002: *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691: Aussenpolitik und völkerrechtliche Stellung*. Heidelberg – Kronstadt.
- Watson, Adam 1992: *The Evolution of International Society*. New York.
- Zlatar, Zdenko 1992: *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question*. Boulder – New York.

Kármán Gábor

Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében*

Erdély szuverenitásának kérdése nem hagyja nyugodni a magyar történetírást annak intézményes kezdetei, a 19. század óta. A jól ismert tények, hogy az ország uralkodójának hatalma megerősítését a szultántól kellett kérnie, hogy Erdély adót fizetett a töröknek és hogy külpolitikájában is alkalmazkodnia kellett a szultánhoz, mind afelé mutattak, hogy a fejedelemséget mint egy „török irányítás alatt” álló országot kellene értékelni. Más tényezők ugyanakkor eltérő interpretációt is lehetővé tettek: az oszmánok nagyrészt közömbösek maradtak Erdély belpolitikai kérdéseivel szemben; a fejedelmeknek sokszor sikerült ügyes diplomáciával szembeszállniuk a Konstantinápolyból érkező igényekkel; általában viszonylag széles külpolitikai mozgásterük nyílt; sőt a 17. század első felében saját befolyási övezetet alakíthattak ki határaikon kívül és saját elhatározásukból avatkozhattak be európai fegyveres konfliktusokba. Mindez arra indította a 20. század fordulójának egyes történészeit, hogy azt állítsák: Erdélyre gyakorlatilag független államként kell tekinteni, amelynek voltak ugyan kisebb jelentőségű kötelezettségei az Oszmán Birodalommal szemben, de igazából inkább szövetségi viszonyban állt a Fényes Portával.¹ Motivációjuk, mint azt a kérdés egyik korai elemzője, Bíró Vencel megfogalmazta, egyfajta nemzeti büszkeség volt, a „felemelő érzés,” amely az olyan adatok olvasásakor fűtötte keblüket, amelyek szemükben azt bizonyították: Erdély nem volt a szultán rabszolgája.² A fejedelemség szuverenitásának kérdése ugyanakkor a későbbi történészek számára is fontos maradt, akik Bírónál sokkal távolságtartóbb viszonyt ápolnak a múlttal. Nemrégiben heves történészviták mutattak rá, milyen nagy mértékben függ a 17. századi, erdélyi fejedelmek által vezetett Habsburg-ellenes háborúk értékelése attól, miként ítéli meg az adott szerző a fejedelemség jogi státuszát a Fényes Portával szemben. A hadjáratok függetlenségi háborúként való értelmezését – amely az 1960-as évektől kezdve domináns volt a magyar történetírásban –

* A kutatás során bizalommal hagyatkozhattam kollégáim: Heiner Grunert, Sabine Jagodzinski és Nedim Zahirović nyelvtudására; segítségüket ezúton köszönöm.

¹ Vajda 1891.

² Bíró 1923: 77. Más nemzeti historiográfiák hasonló motivációjáról az oszmán adófizető államok jogállásának tárgyalása kapcsán lásd Papp 2002; Panaite 2012.

többek között azzal az érveléssel lehetett megtámadni, hogy a függetlenséget létrehozni hivatott politikusok maguk is a szultán alattvalói voltak.³

A legígéretesebb módszernek arra, hogy az Erdély szuverenitásával kapcsolatos kérdésekben alapos és kifinomult választ adhassunk, az összehasonlító módszer alkalmazása ígérkezik. Ezt a lehetőséget Bíró Vencel már az 1920-as években felvetette, és hasznos adatokkal szolgált Erdély, illetve Havasalföld és Moldva státuszának különbségeiről. Ő ugyanakkor figyelmét csak erre a három országra korlátozta. Az összes többi azzal az érveléssel zárta ki, hogy helyzetük teljesen nyilvánvalóan eltér Erdélyétől: Raguzát gyakorlatilag független államként kezelte, amely fizetett ugyan adót az Oszmán Birodalomnak, de csak úgy, mint Velence, Lengyelország, vagy a Habsburg Birodalom; míg a Krími Kánság vizsgálatától mint a keresztényeknél „szerencsésebb” muszlim államétól tekintett el.⁴ A Fényes Porta azonban nem feltétlenül tett nagyon éles különbséget a független és a szakirodalom által adófizetőnek (vagy vazallusnak) nevezett államok között: ebben a tanulmányban pontosan annak a bemutatására törekszem, hogy a választóvonalak az oszmán diplomáciai rendszerben más-más helyen kerültek meghúzásra, attól függően, milyen kritériumot vizsgálunk.

Bíróhoz képest nemcsak a vizsgált állami tényezők körét terjesztem ki, de nem-állami szereplőket is bevonok az elemzésbe. Az elmúlt időszakban tanulmányok sora mutatta ki, hogy az Oszmán Birodalom határvidékein a hatalmi központ befolyása sokkal korlátozottabb volt, mint azt a korábbi szakirodalom feltételezte.⁵ Az egyes adófizető államok történetírói számos olyan esetet jegyeztek fel, amikor a boszniai, szilisztriai, temesvári vagy budai pasák a konstantinápolyi központ határozott parancsa nélkül avatkoztak bele ezen országok ügyeibe.⁶ Ezek a tartománykormányzók gyakorlatilag az oszmán politikai vezetésnek a saját külpolitikája feletti monopóliumát kérdőjelezték meg, ami a 19. századi szuverenitás-fogalom számára elképzelhetetlen szituáció. Hogy megérthessük azt, milyen mechanizmusok mozgatták a 17. századi Oszmán Birodalom politikai rendszerét – és hogy ebben Erdély milyen szerepet játszott – világossá kell tenni, hogyan képeződtek le a Fényes Portán a különbségek a birodalmon belül, illetve azon kívül lévő területek között: el lehet egyáltalán határolni őket, vagy inkább egy olyan kontinuumot kell elképzelnünk, amelyben a különböző státuszú politikai közösségek éles határok nélkül mintegy átfolyanak egymásba?

³ Pálffy 2008; Öze 2008. A vita hevességét jól mutatja Öze Sándor *ad hominem* vádakait sem mellőző újabb viszontválasza is, amely a problémát a magyar történelem alapvető sorskérdései között helyezi el: Öze 2009.

⁴ Bíró 1923: 78–79.

⁵ Ágoston 2002. Az egyes oszmán hódoltsági tisztségviselők önálló politikai tevékenysége vizsgálatának első eredményei a közelmúltban láttak napvilágot: Sudár 2011a, 2011b.

⁶ Lásd például a támogatást, amelyet a budai és temesvári pasák Bethlen Istvánnak adtak az erdélyi trón megszerzésére irányuló kísérletéhez 1636-ban (Lukinich 1910), a szilisztriai pasa szerepét az 1655-ös havasalföldi válságban (Demény – Demény – Stoicescu 1968), vagy a boszniai pasa jelentőségét Raguza külkapcsolataiban (Miović 2005).

Az összehasonlító módszer már eddig is fontos eredményeket hozott az Oszmán Birodalom adóízető államainak kutatása során. Az egyes országok jogait és kötelezettségeit a szultán által uralkodóiknak kiállított kinevezési okmányok, *ahdnámék*, *fermánok* és *berátok* foglalták össze. Ezek a jogi dokumentumok, amelyek szabványszerű kancelláriai nyelvezetet és számos állandósult formulát használnak, gyümölcsöző terepét nyújtják a komparatív elemzésnek, és néhány turkológus már idáig is komoly eredményeket ért el ezen a téren.⁷ Az én elemzésem egy másik, nem kevesebb állandósult elemmel rendelkező területet vizsgál, amely szintén lehetővé teszi Erdély helyének szisztematikus vizsgálatát a Fényes Porta politikai rendszerén belül: a konstantinápolyi diplomáciai reprezentációét. Kutatásomat négy kérdés köré építettem. Először is, milyen volt a követéségek struktúrája: a különböző politikai alakulatok milyen rendű-rangú személyekkel látták el érdekeik képviselését az oszmán fővárosban? Másodsor, tekinthetjük-e a követés városon belüli elhelyezkedését az ott lakó követ presztízse indikátorának? Harmadsor, mit tudunk jelenlétük ceremonialis aspektusáról, azon formális aktusokról, amelyek a követek konstantinápolyi bevonulását, illetve a nagyvezírnél és a szultánnal kapott audienciáját vették körül? Végül, milyen következtetéseket vonhatunk le a diplomatákkal szembeni visszaélésekből? Az Erdélyre – és alkalmasint annál szélesebb körre – érvényes következtetések levonásához a fejedelemség példáját más adóízető államokéhoz, az Oszmán Birodalomtól független országokéhoz, illetve – ahol erre lehetőség van – az oszmán tartományokat kormányzó beglerbégekéhez fogom hasonlítani.

A SZUVERENITÁS ÉS A KÖVETKÜLDÉS JOGA

„[...] nincs nevezetesebb jele a szuverenitásnak, mint a követek küldésének és fogadásának joga.”⁸ Ahogy a diplomácia kora újkori teoretikusa, Abraham de Wicquefort megjegyzése is mutatja, a 17. századi nyugat európai nemzetközi rendszer indikátorként tekintett a diplomáciai reprezentációra akkor, amikor meg akarta határozni egyes résztvevőinek helyét. Különös hangsúly esett a fenti megállapításban a követ (*ambassadeur*) szóra, hiszen a holland származású diplomata éles különbséget tett a képviselők két csoportja között és hosszas bekezdéseket szentelt a „másodrangúaknak”: az ágenseknek (*agents*), titkároknak (*secrétaires*), megbízottaknak (*commissaires*) és társaiknak is.⁹ Következtetése az volt, hogy bár a korlátozott szuverenitással rendelkező kisebb hatalmak szintén útra

⁷ Elsősorban Papp Sándor munkáira gondolok, aki az Erdélynek adott 16. századi kinevezőlevelek kiadásához írt elemzésében szentelt egy fejezetet a román vajdaságok hasonló dokumentumainak: Papp 2003: 137–140. Lásd még Papp 2002 és Papp 2011. Viorel Panaite kisebb mértékben szintén használt összehasonlító anyagot Moldva és Havasalföld státuszának elemzésekor: Panaite 2000. Lásd még Kolodziejczyk 2012.

⁸ Wicquefort 1690 [1681]: 9.

⁹ Wicquefort 1690 [1681]: 52–69.

bocsáthatnak küldöttségeket, a diplomatáknak létezik egy kiemelt kategóriája – a *repraesentatio* jogával felruházott egyének, akik elvárhatják, hogy ugyanabban a bánásmódban részesítsék őket, mintha uralkodójuk személyesen lenne jelen –, akik csak teljesen szuverén uralkodókat képviselhetnek. A küldöttek kategóriái közötti különbségtétel már a 16. század elején megjelent különböző írásokban és a későbbi traktátusokban közhellyé vált. A gyakorlat mindazonáltal még az elméleti munkák meglehetősen sokszínű terminológiájánál is bonyolultabb volt, különösen a 17. század végétől, amikor az egyes uralkodók újabb és újabb követi elnevezéseket vezettek be, hogy jelezzék a nemzetközi rendszerben elfoglalt kiemelt helyüket. A zűrzavar egészen a bécsi kongresszusig tartott, ahol megtörtént a kérdés nemzetközi szabályozása.¹⁰ A 17. századra vonatkozóan nem lehetséges olyan precíz hierarchiát felállítani a követségek típusai között, amelyet minden állam elfogadott volna – de mindenesetre elfogadhatjuk Wicquefort állítását, amely szerint a korabeli gyakorlatban a diplomatáknak legalább két osztálya létezett és a küldő rangja határozta meg azt, hogy a képviselőt melyik kategóriájára tarthat igényt más uralkodók udvaraiban.¹¹

Az erdélyi portai követség szerkezetére vetett első pillantás alapján az a benyomásunk támad, hogy hasonló következtetésre juthatunk a diplomácia oszmán rendszerével kapcsolatban is.¹² A követek között két kategóriát figyelhetünk meg, az ún. főköveteket, illetve a kapitihákét. Az előbbi feladata az volt, hogy minden évben átadja a fejedelemség adóját a Fényes Portán, de Erdély uralkodói a nagyobb jelentőségű ügyek tárgyalását is rájuk bízta. Ezek sokfélék lehettek: a problémák a Portának az adófizetői státusz kapcsán felmerült újabb igényeitől kezdve (adóemelés, katonai segítség küldésének elrendelése), a fejedelem legitimitásával kapcsolatos kérdéseken át (utódok kinevezése vagy trónkövetelők leszerelése) akár a szomszédos beglerbégek által elkövetett atrocitások miatti panaszokig is terjedhettek. A különleges helyzetek kivételével (néhányan évekig nem hagyhatták el Konstantinápolyt) a főkövetek általában csak tárgyalásaik végeztéig maradtak az Oszmán Birodalom fővárosában, ami a legtöbb esetben nem tett ki többet néhány hétnél.

A legtöbb főkövet erdélyi arisztokrata családból származott, de legalábbis a fejedelemség fontosabb tisztségviselői közül került ki. Ha szükségesnek tűnt, az erdélyi rendi gyűlés három nemzete is kiküldött három főkövetet, hogy az adott kérdésben a Porta felé az ország egységét reprezentálja.¹³ A poszt magasabb presztízse nyilvánvaló volt mind az erdélyi, mind az oszmán oldal számára, amit kiválóan mutat egy üzenet, amelyet Tabaniyassi Mehmed pasa nagyvezír küldött I. Rákóczi Györgynek. Az oszmán politikus figyelmeztette a fejedelmet: az a gyakorlat, hogy mindent csak kapitiháin keresztül akar elintézni, igencsak káros,

¹⁰ Markel 1951; Vec 2001.

¹¹ Krischer 2009: 10–22; Stollberg-Rilinger 2002.

¹² A fejedelemség portai képviselétéről a legfontosabb munka: Bíró 1921. A 17. század második felével kapcsolatban szintén informatív Molnár 1909: 39–128. Lásd még Müller 1923: 70–142.

¹³ Bíró 1921: 1–78; Molnár 1909: 44–49.

inkább elődjének, Bethlen Gábornak példáját kellene követnie, aki rendszeresen járatta Konstantinápolyba főköveteit. A nagyvezír kijelentette: így nem is tudja a szultán előtt Rákóczi ügyeit támogatni, hiszen hivatalosan nem kapott értesítést a fejedelem szándékairól.¹⁴

A kapitihák – mint a fejedelemnek állandóan a Portán tartózkodó képviselői – elsődleges feladata az volt, hogy urukat informálják az oszmán fővárosban zajló legfontosabb történésekről. Ahogy Tabaniyassı Mehmed észrevételeiből kiderült, ahhoz nem volt joguk, hogy a legmagasabb szinten hivatalosan tárgyalásokat kezdeményezzenek, mivel nem kérhettek audienciát a szultán előtt. Mindazonáltal állandó kapcsolatban álltak a nagyvezírrrel és más oszmán főtisztviselőkkel, így kisebb jelentőségű ügyekben személyesen intézkedhettek, illetve előkészíthették a főkövetek küldetéseit. A kapitihák ugyanakkor az Oszmán Birodalom számára is az elsődleges médiumot jelentették a fejedelemmel folytatott kommunikációban: a nagyvezír rajtuk keresztül tudatta minden új igényét vagy kérdését. Ahogy a későbbiekben részletesen bemutatom, a kapitihák ugyanakkor túszként is funkcionáltak: személyükön keresztül a Porta nyomást gyakorolhatott a fejedelemre. Ezek a diplomaták kulcsszerepet játszottak az erdélyi külpolitikában, hiszen az udvar döntéshozó tevékenysége az általuk szolgáltatott – időnként meglepően részletes – információkra épült, amelyet Konstantinápolyban és környékén gyűjtöttek az Oszmán Birodalomról és az azt körülvevő területekről. Szintén hasznosnak bizonyultak a többi portai keresztény követséggel való kapcsolattartásban.¹⁵

A poszt kisebb presztízse és a vele járó kockázatok – továbbá a sokszor meglehetősen szegényes körülmények, amelyek a diplomatákra Konstantinápolyban vártak – nem tették a kapitihá hivatalát különösebben népszerűvé az erdélyiek körében. Lelkesedésük csak tovább csökkent azáltal, hogy bár a szolgálat ideje elméletileg egy év volt (az új kapitihá mindig az adót bevívó főkövet társaságában érkezett Konstantinápolyba), a fejedelemség és az Oszmán Birodalom közötti politikai feszültségek miatt a diplomatáknak sokszor jóval hosszabban a Portán kellett maradniuk. Így számos esetet ismerünk, amikor a kapitihák leveleikben könyörögtek a fejedelemnek, ne kelljen több időt tölteniük „ezen az unalmas, Isten nélkül való pogányok földjén, az holott sem atyafiság, sem semmi könyörületesség nincsen.”¹⁶ Nem csoda, ha a hivatalt betöltő személyek nem az erdélyi társadalom legfelső rétegéből kerültek ki, legtöbbször kisnemesi származású volt.

Az erdélyieknél megfigyelhető, a főkövetre és kapitihára épülő kettős reprezentációs rendszer legközelebbi párhuzamát a konstantinápolyi diplomáciai

¹⁴ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. október 14.) RGyKÖ 58.

¹⁵ Bíró 1921: 79–94; Molnár 1909: 112–122.

¹⁶ Kubinyi László levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1677. október 2.) TMÁO V: 452. Ugyanakkor nem volt szokatlan, hogy egy kapitihá rövidebb-hosszabb erdélyi tartózkodás után újabb egy évre vállalta a hivatalt. Egyes esetekben még „diplomataadinasztiákkal” is találkozhatunk, mint a Szalánczyak esetében: Jakó 1999. A konstantinápolyi követségen található életkörülményekről lásd Kármán 2008: 43–46.

szolgálatok között az 1606 utáni Habsburg követségnél találjuk. A 16. század során a Német-római Birodalom császárai elméletileg nem tarthattak fenn állandó követséget Konstantinápolyban, bár a tilalom megkerülésére meglehetősen jó módszert találtak: a sűrűn útnak indított és hosszan az Oszmán Birodalom székhelyén maradó ad hoc követek többé-kevésbé szünetmentes diplomáciai képviselőket biztosítottak. Csak az 1606-os zsitvatoroki béke után vált lehetővé egy állandó követség létrehozása. Ugyanez a megegyezés azt is előírta, hogy háromévente mindkét oldalnak ünnepélyes küldöttséget kell indítania egymáshoz, így olyan – állandó képviselőt és szabályos időközönként érkező, nagyobb presztízzsel bíró képviselőt alkalmazó – rendszer jött létre, amely a leginkább rokonítható az erdélyiek megoldásával.¹⁷ A rendkívüli – tehát nem állandó tartózkodásra szánt – követek tökéletesen hiányoztak más nyugat-európai hatalmak portai képviselőitől, alighanem a nagy távolság miatt. Franciaország, Anglia és Hollandia követségei – amelyek 1559-ben, 1583-ban, illetve 1612-ben alakultak meg – azonos rendszert követek: uralkodók kapcsolattartása a szultánnal kizárólag a konstantinápolyi rezidens diplomatákon keresztül folyt.¹⁸ Ez a motiváció kevésbé egyértelmű Velence esetében, de az biztos, hogy a *bailónak* – akinek hivatala elsőként alakult meg a konstantinápolyi követségek közül, sőt, a szultánok tulajdonképpen a Bizánci Császárságtól örökölték – szintén nem kellett megszűntatnia hatásköreit ad hoc követekkel.¹⁹

A Moldva és Havasalföld, tehát az Erdélyhez legközelebbi státuszban lévő országok által használt modell némileg eltér az előzőektől. Egyes nyomai ebben az esetben is vannak egy kettős, állandó képviselőten és utazó követeken alapuló rendszer létezésének, ám Erdéllyel szemben a román vajdaságokban ennek használata nem volt rendszeres. Az ügyek túlnyomó többségét a rezidens diplomaták, az ún. *capuchehaiák* intézték, akikből legalább kettő, de időnként akár négy is tartózkodhatott egyszerre a Fényes Portán – hasonlóan Erdélyből nem tudunk.²⁰ Egyes vélemények szerint a román vajdaságok állandó képviselőit nem is diplomáciai személyzetnek kellene tekinteni, hanem egyszerű ügyvivőknek, akik a kommunikáció elősegítését szolgálták a birodalom központja és a vajdák között – mivel utóbbiakat a szultánok nem független uralkodónak, hanem birodalmi tartományok kormányzóinak tekintették.²¹ A vilájeteket igazgató beglerbégeknek a központtal folytatott kommunikációja mindazonáltal sokkal inkább a permanens, illetve ad hoc képviselők kettősségének jegyeit viselte magán. Paul Rycout szerint, aki éveket töltött a konstantinápolyi angol követségen, a tartományi kormányzók képviselői mindig a Portán tartózkodtak; a 17. századi erdély-

¹⁷ Meienberger 1973: 11–14, 34–35.

¹⁸ Lásd a francia és angol követségek tevékenységének áttekintését: Abbott 1916: 17–166, és az egyes diplomáciai képviselőkről szóló összefoglalókat, Franciaországról Tongas 1942: 5–42; Hochedlinger 1994; Angliáról Wood 1935; és Hollandiáról de Groot 1978.

¹⁹ A velencei követség működéséről lásd Dursteler 2001; Dursteler 2006: 23–40.

²⁰ A moldvai és a havasalföldi vajdák diplomáciai képviselőit áttekintései: Condurachi 1920; Golimas 1943; Panaite 1988; Matei 2008.

²¹ Condurachi 1920: 29.

lyi jelentésekben viszont számos esetben találunk példát arra, hogy a budai vagy temesvári pasák egyes tisztviselőiket a szultáni udvarba küldték, ha bármilyen jelentősebb ügyben akartak egyeztetni.²² Feltételezhetjük, hogy a román *capuchehaiák* megsokszorozása éppen annak érdekében történt, hogy elhárítsák a kettős rendszer hiányából fakadó problémákat: ha egyesek közülük ingáztak Konstantinápoly és fejedelmük székhelye között, a román diplomaták egyszerűen láthatták el az állandó, illetve az utazó követek feladatait.

Ez a havasalföldi–moldvai rendszer, amely – legalábbis névleg – csak rezidens képviselőket használ a kapcsolattartásra, annál is inkább figyelemre méltó, mivel Raguzá pont az ellenkezőjét követte: a városállam meglepő módon a 17. század vége előtt egyáltalán nem tartott fenn állandó követséget Konstantinápolyban. A kommunikáció egyetlen hivatalos közvetlen csatornája az a két követ volt, akiket minden évben az adó beszolgáltatására, illetve esetenként a kiemelkedő fontosságú ügyek tárgyalása végett küldtek. Úgy tűnik, a Fényes Porta nem kötelezte Raguzát az állandó követség felállítására, a városállam információszerzési igényeit pedig bőségesen kielégítették az oszmán székvárosban rendszeresen jelen lévő kereskedők és bizalmasaik.²³ Szokatlan helyzet volt ez az Oszmán Birodalom európai adófizető államai között: a rendszer, amelyben az államok a kapcsolatokat csak ad hoc követeken keresztül tartják, a szultántól politikailag független országok, mint a Lengyel–Litván Unió, a Moszkvai Nagyfejedelemség, vagy Svédország körében volt jellemző. Ezek mindegyike csak a 17. század végén, vagy a 18. század folyamán alapította meg állandó portai követségét.

Ha mindezeket az információkat táblázatba foglaljuk (lásd a következő oldalon), világossá válik, hogy egyértelmű mintázat nem rajzolódik ki: a követségek szerkezeti jellemzői nem kötődnek sem az adott államalakulat presztízséhez, sem függetlenségének mértékéhez. Ha tovább vizsgálódunk és nemcsak a diplomáciai képviselőlet strukturális jellegzetességeit, hanem a követek megjelölésére szolgáló terminológiát is elemezzük, a kép még homályosabbá válik. Rycaut meglehetősen sematikusán foglalta össze a kérdést, ti. hogy

„a törökök nevében nem tesznek különbséget a közügyek intézése végett küldött követ (Ambassador), rezidens (Resident), ágens (Agent) vagy bármely jelentéktelen küldönc (Messenger) között, az *Elchi* név az összeset lefedi; bár használják a *Kapikihaya* nevet is, amely az udvarban tartózkodó ágensekre vonatkozik és gyakran alkalmazkodik azokra, akik az erdélyi, moldvai és havasalföldi fejedelmek nevében vannak a Portán, illetve a pasák ágenseire is.”²⁴

²² Lásd például Várad István és Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. szeptember 22.) EÉKH I: 556, vagy Rác István levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. május 19.) RGyKÖ 672. Vö. Rycaut 1686: 166.

²³ Biegman 1967: 36–38; Miović-Perić 1998; Miović 2003: 21–29; Miović 2012.

²⁴ Rycaut 1686: 166.

1. táblázat

*A különböző politikai alakulatok diplomáciai reprezentációja
a Fényes Portán a 17. század közepén*

Politikai alakulat	Állandó követek	Ad hoc követek
Velence	✓	
Franciaország	✓	
Habsburg Birodalom	✓	✓
Anglia	✓	
Németalföld	✓	
Lengyel–Litván Unió		✓
Moszkva		✓
Erdély	✓	✓
Moldva	✓	
Havasalföld	✓	
Raguza		✓
Krími Kánság ²⁵	(✓)	✓
Kozák Hetmanátus ²⁶		✓
Oszmán beglerbégek	✓	✓

Első pillantásra Rycaut presztízs-alapú különbségtétele az adófizető államok, illetve a független hatalmak portai képviselőire alkalmazott terminusok között helytállóan tűnik: az erdélyi, moldvai és havasalföldi rezidens követek elnevezései egyaránt a török *kapı kehayası* terminusból származnak, amelyet a vilájeteket irányító beglerbégek portai képviselőire is alkalmaztak.²⁷ Nehéz lenne mindazonáltal e gondolatmenetet követve értelmezni azt a tényt, hogy az 1606 után Konstantinápolyban rezideáló Habsburg követeket az oszmán dokumentumok következetesen ennek szinonimájával jelölik (*kapı kethüdası*), amelyet az erdélyi

²⁵ A tatárok portai diplomáciai képviseletéről nem rendelkezünk áttekintéssel, mindenesetre úgy tűnik, hogy a kán nem rendelkezett folyamatos konstantinápolyi képviselettel a 17. században. Az 1650-es évekből van adat arra, hogy egy ágense az oszmán székvárosban tartózkodott: Rálamb 1679: 43; Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. július 7.) MHHX XXIII: 405. Az 1630–40-es években azonban valószínűleg csak ad hoc követek jártak a két hatalmi központ között: *Finalrelation*ájában Johann Rudolf Schmid Habsburg követ felsorolta az összes diplomáciai képviseletet, amellyel ott tartózkodása alatt a Portán találkozott, köztük az Oszmán Birodalom grúziai adófizetőinek küldöttéit és indiai követeket is, de tatár rezidensről nem ejtett szót, lásd Meienberger 1973: 223–271.

²⁶ Bár Omeljan Pritsak kiadott egy oszmán–kozák szerződést 1648-ból, amely elrendeli az állandó képviselet kialakítását a Portán, a dokumentum hitelességét többen kétségbe vonták és nem ismerünk olyan adatot, amely azt mutatná, hogy a követség felállítására sor került volna, lásd Pritsak 1953: 266–298; vö. Hösche 1980.

²⁷ A terminus 19. századi használatáról lásd Hammer 1815: 2. 134; a korábbi időszakról (szűkebb értelmezést adva) Arı 2004: 47.

állandó követekre is rendszeresen alkalmaztak.²⁸ A terminológia mindazonáltal nem arra utalt, hogy a császári követek renoméja kisebb lett volna az angol, francia, vagy holland rezidensekénél, akiket az oszmánok *elçinek* hívtak.²⁹ Szintén a presztízsalapú különbségteltelt feltételező interpretáció ellen szól, hogy a raguzai követeket, noha adófizető államból érkeztek, mindig *elçinek* és sosem *kapı kehayasınak* hívták.³⁰

Utóbbi példák arra mutatnak, hogy a két terminus funkcionális alapon lenne megkülönböztethető: a *kapı kehayası / kethüdası* a rezidens diplomatákra, míg az *elçi* az ad hoc küldöttekre vonatkozna, akik a rájuk bízott ügyek elvégzése után visszatértek uralkodójukhoz. A tény, hogy a 17. századi erdélyi főköveteket – szemben a kapitihákkal – az oszmán dokumentumok *elçinek* nevezik, szintén ezt az értelmezést támogatná.³¹ A Thökoly Imrének önálló fejedelemsége megalapításakor adott ahdnáme hasonlóképpen a „kuruc király” Portán tartandó *kapı kehayası*jairól, illetve a rendszeresen oda küldendő *elçijeiről* ír.³² A terminus funkcionális interpretációjának mindazonáltal ellentmond az, hogy a nyugat-európai rezidensekre a hivatalos oszmán források következetesen az *elçit* használják.

Mindent egybevéve annyit leszögezhetünk, hogy ha a követek megnevezésére használt oszmán terminológia nem is volt annyira egyértelmű, amennyire Rycaut állította, bonyolultsága még mindig jócskán elmaradt a kaotikus nyugat-európai helyzetétől. Az elsődlegesen funkcionális alapú elkülönítést a diplomáciai képviselők két csoportja között nem következetesen használták, elsősorban presztízsszempontok miatt.³³ Ez a kettősség az alternatív terminusok használatában is megfigyelhető: míg egyes szavak kifejezetten funkcionális jelentéssel bírtak – mint a velencei követ számára fenntartott *balyos*, vagy a (béke) tárgyalásokra küldött meghatalmazottakra használt *vekil* –, mások nyilvánvaló

²⁸ Lásd a példákat 1606-ból, 1615-ből és az 1630-as évekből: Fekete (szerk.) 1932: 219–220, 223, 281, 295, 317, 436. A század későbbi szakaszából: Zahirović 2005: 226. Az erdélyi kapı kethüdasiról: Papp 2003: 268; kapı kehayasiról: Veselá-Přenosilová 1965: 571.

²⁹ Számos példát hoz olyan alkalmakra, amikor a Habsburg rezidenseket a Porta előnyben részesítette francia és angol kollégáikkal szemben Spuler 1935: 202–203; Meienberger 1973: 61–62. Az *elçi* kifejezés alkalmazására a holland rezidenssel kapcsolatban: de Groot 1978: 121; az angol és francia rezidensre: Skilliter 1977: 240, 249.

³⁰ Glavina 2008: 155.

³¹ 1605-ből: Papp 2003: 268. Az 1650-es évekből: Babinger 1920: 121; Rypka 1929: 216. Az 1670–80-as évekből: Veselá-Přenosilová 1958: 594–596; Veselá-Přenosilová 1965: 563–571. Az adatok minden esetben az adót bevívő, illetve a fejedelemtől fontos levelekkel érkező főkövetekre vonatkoznak.

³² Papp 2006. Egy másik kéziratból szintén kiadta Veselá-Přenosilová 1961: 556. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az *Orta Madzsar* rövid fennállása alatt a Portán nem alakult ki az állandó követség, lásd Trócsányi 1972: 276, 278.

³³ Az *elçi* és a *kapı kehayası* közötti különbség kettős jellege szintén világos François Mesgnien-Meninski 17. századi török szótárából, aki a „kapu ketchuda vulg. kapy kihaja” kifejezést így fordította: „Residens, Agens Principis alicujus apud alterum,” így egyszerre funkcionálisan és presztízis-alapon is értelmezte azt, lásd Meninski 1680: col. 3621.

értéktartalommal bírtak.³⁴ A 17. század előtt az oszmán dokumentumokban a főkövetre egyszerűen csak az *adam* („ember”, vagyis: a fejedelem embere) terminust használták. Az *elçi* első ismert megjelenése arra az időre esik, amikor a Porta a tizenöt éves háború során megpróbálta újra megszerezni a fejedelemség fölötti befolyását – bevezetése tehát Erdély rangemelését jelzi, gesztusértéke volt az oszmánok részéről.³⁵ Az idegen hatalmak portai képviselőit tipológiai és terminológiai kérdései mindazonáltal meglehetősen fragmentált képet mutatnak; pusztán ezek alapján lehetetlen lenne meghatározni az erdélyi fejedelemség szuverenitásának valós mértékét.

IDEGEN HATALMAK KÖVETEI A KONSTANTINÁPOLYI TÉRBEN

A városi tér mindig heterogén, egyes helyszínekhez meghatározott értékek és jelentések tartoznak, így a diplomáciai képviselők topográfiai vizsgálata azzal biztat, hogy rajta keresztül fontos információkhoz juthatunk annak méréséhez, mekkora presztízzsel bírtak az egyes követek és rajtuk keresztül az őket küldő hatalom. Sajnálatos módon a diplomatarezidenciák helyeinek vizsgálata hasonló eredménnyel jár, mint a tipológiai és terminológiai elemzéseké: noha első pillantásra a módszerrel éles választóvonalak azonosíthatók az egyes politikai alakulatok között, ezek elhalványulnak, ha a közelebről megnézzük a forrásokat.

Az erdélyi kapitihák rezidenciája Konstantinápoly Balat nevű városrészében volt, amely – nagyrészt zsidók által lakott – negyed a város északnyugati sarkában, a városfalak és a görögök által dominált Fener között helyezkedik el. Pontos helyét nem volt könnyű meghatározni: a havasalföldi és moldvai rezidenciákkal ellentétben, amelyek templomai az után is fenntartották a követség nevét (*Vlah Sarayı* és *Boğdan Sarayı*), hogy a diplomaták már régen kiköltöztek, az *Erdel Sarayı* neve feledésbe merült, miután a fejedelemség a 18. század fordulóját követően nem rendelkezett saját külpolitikával. A magyar turkológia egyik úttörője, Karácson Imre azonosította a követség valamikori helyét – összevetve a helybeliek emlékezetében élő helyszínt a kora újkori leírásokkal – a Macarlar Yokuşu Sokak nevű kis utcában.³⁶ Minden valószínűség szerint itt állt annak

³⁴ Spuler 1986: 1008; lásd *baylos/bailos* formában is a Velencének adott ahdnámékban: Theunissen 1998: 478–479, 481–483, 620–624 és így tovább. A *vekit* ebben a jelentésben használja például a Mihály lengyel királynak 1672-ben adott ahdnáme, lásd Kolodziejczyk 2000: 502. Erdélyi kontextusban ezt a terminust használták a három rendi nemzet által a Portára tárgyalni küldött diplomaták megjelölésére: Veselá-Přenosilová 1965: 569–571.

³⁵ Papp 2003: 268. Az *adam* használatára lásd ugyanott, 178, 215, 228. Hasonló módon Erdély, Havasalföld és Moldva követeit egy 1599-es dokumentum *elçinek* nevezi, holott a román vajdaságok képviselőire általában a *merdüman* (emberek) kifejezés volt használatos. A változás alighanem követségük fontosságával áll kapcsolatban, illetve a Porta azon törekvésével, hogy visszatértse a szultán hűségére ezeket a területeket, lásd Maxim 1999: 151; Maxim 2001: 84.

³⁶ Karácson 1907. A *Vlach Sarayı* és a *Boğdan Sarayı* templomairól lásd Müller-Wiener 1977: 102, 108.



idején az a meglehetősen egyszerű, kétszintes épület, amely az erdélyi kapitihák és főkövetek szállásául szolgált.³⁷ A diplomáciai jelentésekben olvasható leírások szerint az alsó szinten istállók foglaltak helyet, míg a lakoszobák a felső szinten voltak. Noha az 1650-es években, egy tatarozás alkalmával megkíséreltek legalább a főkövet szobáinak reprezentatív jelleget adni, a ház általában véve valószínűleg nem nyújthatott különösebben lenyűgöző látványt. Ez nemcsak a renoválásra szánható összeg hiányából adódott – amiről rendszeresen panaszkodtak az egymást váltó követek –, de egyes diplomaták hanyagságából is, akik nem fordítottak különösebb figyelmet az épület és környéke állagának megóvására. Egy 1630-as évekből származó jelentés arról számolt be, hogy az előző kapitihá szolgálata alatt annyi lóganéj halmozódott fel az udvaron, hogy a főkövet lován kívül más háttas elhelyezésére már nem is maradt lehetőség.³⁸ Ironikus módon éppen az 1650-es évekbeli nagy tatarozás után maradt az erdélyi szeráj sokáig üresen, mivel a kapitiháknak követniük kellett a Drinápolyba költöző szultáni udvartartást.³⁹

A *Vlah Sarayı* és a *Boğdan Sarayı* ugyancsak ezen a környéken, Fenerben illetve Balatban állt. Az előbbiről, a havasalföldi *capuchehaiák* házáról az első említés egy 17. századi dokumentumból származik, bár a forrásból az derül ki,

³⁷ Az *Erdel Sarayı*ról szóló elszórt adatokat Mika Sándor gyűjtötte össze, lásd Mika 1907; illetve Bíró 1921: 106–112.

³⁸ Sebessy Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1636. február 21.) RGyKÖ 345.

³⁹ Mika 1907: 17; Molnár 1909: 123–125.

hogy már a 16. század eleje óta létezett. A moldvai ház fennállásáról a 16. század közepe óta tudunk; nagyjából ekkorra tehető magának a követségnek a megalakulása is.⁴⁰ A még mindig működő nyugat-európai követségek épületei Galatában és Perában, az Aranyszarv-öböl északi partján ezzel szemben arról tanúskodnak, hogy a legtöbb külföldi követ legszívesebben ezen a területen alakította ki rezidenciáját. Elsőként a velencei követség költözött a 16. század közepén a korábbi genovai kolónia, Galata falain kívül található szőlőkbe (Vigne di Pera). Ez a hely sokkal kényelmesebb körülményeket biztosított, mint a zsúfolt és zajos kereskedőtelep, és több szabadságot nyújtott, mint a korábbi velencei követségi épület Konstantinápoly falain belül.⁴¹ Az angol követség a 16. század végén szintén ide költözött és az 1630-as évek előtt követték kollégáikat és a francia és holland diplomaták is.⁴² Ezekből az adatokból az adófizető, illetve az Oszmán Birodalomtól független államok földrajzi elválasztásának képe rajzolódik ki, és ha még azt is hozzáteszük, hogy az *Erdel Sarayı*t a fejedelemség a szultántól kapta, akár tudatos oszmán politikai döntést is sejthetnénk a kialakult helyzet mögött.⁴³

Az adófizető államok közül Ragusa példája ellentmond ennek az általános modellnek. A városállam irányítói tudatosan kerülték, hogy házat vegyenek konstantinápolyi képviselőiknek, sőt, meghagyták diplomatáiknak, hogy minél olcsóbb szállást keressenek maguknak és küldetésük alatt szerény körülmények között éljenek, hogy ezzel is alátámasszák az oszmán hatóságokkal szemben oly szívesen alkalmazott, Ragusa szegénységéről szóló diskurzust. Ezt a rendszert egészen addig fenntartották, amíg a 18. században a városállam állandó konzul fenntartásáról nem határozott; az ideiglenes szállások helye pedig változott: néha Fenerben, néha a város központjában, időnként pedig Perában béreltek házat.⁴⁴

A Habsburg követség elhelyezése ebben az adófizetők és függetlenek szegregációját feltételező elméleti rendszerben még ennél is problematikusabb. A 16. század folyamán a császár követeit az oszmán hatóságok általában az *Elçi Hanban* szállásolták el, Konstantinápoly központjában, az ún. *Tavuk Pazarı* (csirkepiac) mellett. Az épület, mint neve is mutatja, a Konstantinápolyba érkező követek számára volt fenntartva, egyes beszámolók szerint Erdély, Moldva és Havasalföld képviselőinek is biztosított szállást. Úgy tűnik, hogy bár az épület – amely később a *Nemçe Hanı* (a németek karavánszerájja) nevet kapta – meglehetősen nagy volt, de egyben kényelmetlen is; ráadásul központi fekvése miatt túlságosan is szem előtt volt, az állandó követség feladatainak ellátásához egy félreesőbb hely sokkal alkalmasabbnak tűnhetett.⁴⁵ Így aztán 1606 után a Habsburg köve-

⁴⁰ Golimas 1943: 99–107; Matei 2008: 200–204.

⁴¹ Bertelè 1932: 81–87; Dursteler 2006: 25–26.

⁴² Az angolokra Wood 1935: 238; a franciákra Spuler 1935: 198; a hollandokra de Groot 1978: 191, 323 (4. jegyzet); Hoenkamp-Mazgon 2002: 5–40.

⁴³ Az erdélyi szeráj szultáni adományozásáról lásd Bíró 1921: 106; Mika 1907: 2. A fenti modellt rajzolja fel például Kerekes 2010: 30–31.

⁴⁴ Lásd Miović 2003: 214–215. A 16. század végén általában Fenert részesítették előnyben, lásd Biegan 1967: 38.

⁴⁵ Az *Elçi Hanı*ról lásd Teply 1969: 208–217; Petritsch 2009: 309; Luttor 1918.

tek más rezidencia után néztek és a 17. század legnagyobb részében különböző feneri épületekben laktak.⁴⁶ Más hatalmak, mint például a Lengyel–Litván Unió vagy Svédország követeiről is úgy tudjuk, hogy az Aranyszarv déli partján szálltak meg. Többen közülük a *Boğdan Sarayı* vendégei voltak – a szakirodalomban vita folyik arról, vajon ez annak köszönhető, hogy a Porta egy darabig elvette az épületet a moldvai *capuchehai*któl, vagy annak, hogy a név egy több épületből álló komplexumra vonatkozik.⁴⁷

Így aztán, a terminológia példájával ellentétben, a követi rezidenciák topográfiájának esetében világos, hogy a különbségek oka nem a presztízsből, hanem praktikus tényezőkben keresendő. Az egyes helyek közötti hierarchia keresése helyett több értelme van, ha azt feltételezzük, hogy a döntő tényező az volt, vajon az oszmánokkal való kapcsolat fenntartását az egyes államok számára elsősorban kereskedelmi szempontok motiválták-e. Azok a diplomaták, akiknek egy kisebb-nagyobb létszámú kereskedő közösséget kellett reprezentálniuk, közelebb telepedtek le hozzájuk, mint az oszmán kormányzat központjához. Utóbbi azok számára volt fontosabb, akiknek elsődleges feladatuk az Oszmán Birodalom és az általuk képviselt állam közötti politikai kérdések kezelése volt.⁴⁸

A követi szállások helye tehát nem szolgál indikátorul annak megítéléséhez, mennyire részesítik előnyben az oszmán hatóságok az adott államalakulatot. A rezidenciákhoz kapcsolódóan ugyanakkor van egy olyan tényező, amely az adófizető államoknak a függetlenekhez képest alacsonyabb rangját mutatja. Még ha a Pera szőlőskertjeiben található házak egyelőre nem is közelítették meg a 18. században épült követségi paloták eleganciáját, alkalmasak voltak arra, hogy a követek fogadásokat és bankettekét rendezzenek bennük. Ezek még a Habsburg követek szerényebb feneri házaiban sem számítottak kivételnek.⁴⁹ Nincs nyoma azonban annak, hogy bármelyik erdélyi követ valaha is hivatalos lett volna ezek egyikére, vagy maga rendezett volna hasonlót. Az adófizető államok közül talán csak Ragusa engedhette volna meg magának egy ilyen rendezvény költségeit, a városállam előljárói azonban – mint korábban jeleztem – éppenséggel ennek ellenkezőjéről próbálták rendszeresen meggyőzni a szultánt. Így valóban létrejött egy presztízsalapú szegregáció a Fényes Portán tartózkodó követek között, de nem földrajzi alapon és nem is az oszmán hatóságok kezdeményezésére, hanem inkább a keresztény államok hierarchiáját követve, ahogy azt konstantinápolyi képviselőik látták.

⁴⁶ Meienberger 1973: 53–55; Spuler 1935: 197–198.

⁴⁷ Golimas 1943: 104; Matei 2008: 201–202. Sajnos nem egészen világos, hol volt a lengyel követség épülete az állandó képviselő 1678-as felállítását után, de a 18. század közepéig ők sem költöztek Perába, lásd Reyman 1951–52.

⁴⁸ Valószínűleg így kell érteni Peter Meienberger distinkcióját is a „szomszédos államok”, illetve a másik (megnevezetlen) csoport között, akik szerinte „államközi kapcsolataik jellegében” tértek el tőlük, lásd Meienberger 1973: 52.

⁴⁹ Dursteler 2006: 26; de Groot 1978: 223; Meienberger 1973: 63; Coulter 1990: 85. Egy 17. századi török album képei segíthetnek abban, hogy fogalmat alkossunk a *bailo* rezidenciájának külsejéről: Taeschner 1925: No. 48.

CEREMÓNIÁK A FÉNYES PORTÁN

A diplomáciai reprezentáció mint a szimbolikus politika része az elmúlt évek történetírásában élénk érdeklődésre talált. Az antropológiának a historiográfiára gyakorolt hatása következtében a történészek egyre inkább felhagytak régi nézőpontjukkal, amely a ceremóniákat csak a réalpolitika szükségtelen és időnként nevetséges járulékos elemeinek tekintette. Mostanában a baráti vagy ellenséges utcákon parádézó diplomaták, az ülésrendről vagy a szerződések aláírásának helyes sorrendjéről folytatott viták saját jogukon tarthatnak számot a történész érdeklődésére, mint az államok és uralkodók közötti hatalmi harcok fontos színterei. A középkori *Respublica Christiana* szétesése után a kora újkori nemzetközi rendszer kialakulása során annak szereplői között új hierarchia jött létre, és a ceremóniák funkciója az volt, hogy megmutassák az egyes entitások helyét ebben a hierarchiában, vagy éppenséggel megkérdőjelezzék azt.⁵⁰ A Portán sem volt ez másképp: a Konstantinápolyba érkező diplomaták biztosak lehettek benne, hogy fogadtatásuk jelezte, mekkora jóindulatra számíthatnak politikai ügyeikben a szultán részéről. Az erdélyi fejedelmek követeinek szóló instrukcióiból világos, hogy ők is tisztában voltak a diplomáciai ceremónia jelentőségével. I. Rákóczi György például a következőket hagyta meg főkövetének:

„Mivel pedig egyikben abban áll fejedelmi méltóságunk, mint excipiálják [fogadják] bemenetelésben ő kegyelmét, az ott benn levő keresztyén oratorok is a szerént tehetnek ítéletet a portán levő tekintetünk felől, arra azért ő kegyelme kiváltképen való gondot viseljen, hogy excipiáltatása, és bemenetele solemniter [ünnepélyes] és becsületes legyen.”⁵¹

A főkövetek Konstantinápolyba érkezése általában szertartásos keretek között zajlott. A Portán tartózkodó kapitihá Kücsükcsékmedzsénél, a szultáni székvárostól négy mérföldre várta a diplomatát és kíséretét, és a szükséges előkészületek után az ünnepélyes bevonulás is innen indult. Félúton, Davutpasa mellett egy oszmán kíséret csatlakozott hozzájuk. A 17. század első felében egy magas rangú oszmán tisztviselő, a csavusbasi vezette őket, de 1639 után ez a szokás elmaradt.⁵² Az azonban továbbra is érvényben volt, hogy a főkövetet portai

⁵⁰ Roosen 1980; Stollberg-Rilinger 1997a, 1997b; Gotthard 2001; Neuhaus 2001.

⁵¹ I. Rákóczi György instrukciója Serédy István főkövetnek (Gyulafehérvár, 1641. október 4.) TMÁO III: 82.

⁵² Amikor 1638-ban Szalánczy István visszatért Erdélybe, még azt jelenthette I. Rákóczi Györgynek (Gyulafehérvár, 1638. május 16. dátummal), hogy „az csausz passa maga személye szerént ugyan feles főcsauszokkal jött ki előmben az Dautpassa kerti alatt való cserjnyéhez, az hol akár melyik császár s királyok követeit szokták excipiálni, annál akárki eleiben sem jönnek messzebb, még addig sem jönnek mindenkéért” (RGyP 463). Nyolc évvel később már arról kellett tudósítani a fejedelmet, hogy 1639 óta a csavusbasi nem hajlandó kijönni az erdélyi főkövetek köszöntésére (Konstantinápoly, 1646. január 2.) RGyP 786. A csavusbasi részvételéről a Habsburg követelek fogadásán lásd Meienberger 1973: 175–178.

szolgálattevők, csavusok egy csoportja kísérte el szállásáig, akik legtöbbször tizenkettő és tizennyolc közötti számban jelentek meg. Az erdélyi diplomaták számára egyértelmű volt, hogy az eléjük érkező kíséret nagysága a Porta fejedelmük iránti attitűdjét tükrözi. Ez időnként csalfa reményeket is ébreszthetett bennük, mint 1657-ben, amikor a Thorday Ferenc fogadására érkező tizennégy csavust a főkövet nagyon megnyugtatónak ítélte – mint később kiderült, tévesen, mert Köprülü Mehmed nagyvezír neheztelése II. Rákóczi György lengyel hadjárata miatt súlyos következményekkel járt a fejedelemség számára.⁵³

Néhány nappal a bevonulási ceremónia után a főkövetek audienciák során vettek részt. Először is ünnepélyes keretek között fogadta őket a nagyvezír: ezúttal csak a fejedelem köszöntését tolmácsolhatták. Az ezt követő magánaudiencián – amelyet időnként szélesebb körben, a divánban tartottak – kerülhetett sor valódi tárgyalásokra. Itt jelölték ki a főkövet szultáni fogadásának időpontját is, amely a diplomata küldetésének csúcspontját jelentette, legalábbis ceremoniális szempontból. Az erdélyi követek audienciáját sokszor arra a napra helyezték, amelyen a janicsárok zsoldjának fizetése is zajlott, hogy tanúi lehessenek ennek az oszmán seregek erejét demonstráló eseménynek. A Szeráj tágas első udvarát maguk mögött hagyva a második udvarba vezették őket, ahol a birodalom központi igazgatásának meghatározó hivatalait befogadó épületek álltak. A divánban tartott rövid ünnepélyes udvariassági látogatás után a főkövetek egy díszében vettek részt a nagyvezír társaságában. Az uralkodó maga a Kérvények Termében (*arz odası*) fogadta őket, közvetlenül a Szerájnak a szultán számára elkülönített harmadik udvara bejárata mellett. Mielőtt beléptek a helyiségbe, a főkövetek, kapitihák és kíséretük kaftánokat kaptak; ez után vezették őket a szultán elé, akit köszöntöttek és átadták ajándékaikat, illetve – amennyiben a küldetés célja ez volt – Erdély éves adóját. Hasonlóképpen a nagyvezírnél lezajlott első fogadáshoz, ez alkalommal sem került sor tárgyalásokra; a főkövetnek csupán arra volt lehetősége, hogy egy köszöntő beszéd után átadja a fejedelem levelét a nagyvezírnek, aki azt a szultán lábai elé helyezte. Sok esetben az uralkodó egyetlen szót sem szólt; de ha mégis, a kommunikáció majdnem minden esetben a diplomatákhoz intézett rövid kérdésekre korlátozódott. A ceremónia végeztével a főkövetek visszatérhettek szállásukra.⁵⁴

Általában véve az erdélyi főkövetek számára biztosított ceremóniák nem sokban tértek el azoktól, amelyeken a szultán más külföldi uralkodók követeit fogadta. Még azok a pontok is, amelyek első látásra talán Erdély alárendelt szerepét hangsúlyoznák – így az, hogy a szultán nem elegendik beszédbe a diplomatákkal –, általános jelenségnek számítanak, sőt: az erdélyi jelentésekben a 17. században szokásos mértékkel meghaladó alkalommal találkozunk azzal, hogy az Oszmán

⁵³ Thorday Ferenc levele Barcsay Ákosnak (Konstantinápoly, 1657. június 4.) EÉKH II: 323. A főkövet konstantinápolyi bevonulásáról általában lásd Bíró 1921: 24–26.

⁵⁴ Az audienciák koreográfiájáról lásd Bíró 1921: 28–52. A Szeráj különböző épületeinek ceremoniális funkciójáról lásd Necipoğlu 1991.

Birodalom uralkodója szolt hozzájuk.⁵⁵ A külföldi követek fogadásának egyetlen fontos eleme sem hiányzott az erdélyi főkövetnek rendezett ceremóniákból.

Ez mindazonáltal nem jelenti azt, hogy egyáltalán semmilyen különbség nem volt az erdélyi audienciák és a független hatalmaké között. Ezek egy része mennyiségbeli. Az ünnepélyes bevonuláshoz kiküldött csavusok száma – még azokban az esetekben is, amikor a főkövetek nagyon elégedettek voltak vele – jócskán alatta maradt azokénak, akiket független és nagyobb hatalommal rendelkező uralkodók diplomatái számára biztosítottak. Néhány követ maga gondoskodott arról, hogy Konstantinápoly népének nagy látványosságban legyen része: a Lengyel–Litván Unió követei rendszeresen több száz fős kísérettel érkeztek. Más esetekben, így Cornelis Haga bevonulásakor, az oszmán kormányzat maga gondoskodott a nép lenyűgözéséről, azzal, hogy száz csavust küldött ki a holland diplomata elé – ami messze felülmúlta az erdélyi bevonulások méretét.⁵⁶ Noha a követség tagjainak adott kaftánok száma változó volt, az erdélyiek ebben az esetben is kevesebbre számíthattak, mint nyugat-európai kollégáik. 1666-ban Rozsnyai Dávid feljegyezte naplójában, hogy fogadásuk közvetlenül a francia delegációé után zajlott, akiknek a Porta tizenöt-tizenhat kaftánt adott, míg az erdélyiek csak hatot kaptak. Rozsnyai keserűen jegyzi meg, hogy ez igen-csak kevés volt, de nem a nyugatiaknak adott kaftánok számához hasonlítja – az egyértelmű, hogy nekik több járt –, hanem ahhoz, hogy a főkövet és kísérete általában tizenkettőt szokott kapni. Így aztán még az elégedettségre okot adó mennyiség is csak háromnegyede volt annak, amit a francia követ és kísérete kapott ebből az oszmánok körében amúgy is a megtiszteltetés jeléül használt, sőt, díszítése alapján annak is különböző fokozatait kifejezni képes ruhadarabból.⁵⁷

Az erdélyi követek a maguk részéről mindent megtettek, hogy elkerüljék a ceremóniális elemek Erdélynek kijáró szintjének további csökkentését. Bethlen Gábor egyik 1628-as instrukciójában leírja, hogy a megelőző évben diplomatái felháborító eseményről számoltak be: a főköveten és a két – az előző évi, illetve a frissen érkezett – kapitán kívül a követség tagjai közül senkit sem bocsátottak be a Kérvények Termébe.⁵⁸ Ez nyilvánvalóan ellentmondott a szokásoknak, mivel általában még a ceremónia ezen utolsó fázisán is számos ember vehetett részt. A Cornelis Haga 1621-es kíséretében található tizenegy fő közül néhánynak alig volt köze a követséghez, az éppen Konstantinápolyban tartózkodó holland kereskedők közül kerültek ki. Az erdélyi fejedelmet annyira egyértelműen inzultus érte, hogy főkövetét arra utasította: tiltakozzon az eljárás miatt, sőt,

⁵⁵ Pedani 2009: 296–297; Necipoğlu 1991: 101–103. A szultán némasága ceremóniális elemének bevezetéséről a 16. században lásd Dilger 1967: 82–87; Fodor 1992: 29. A lengyel követek beszámolóinak hitelességét – akik közül többen jelentették azt, hogy hosszas beszélgetéseket folytattak az oszmán uralkodóval – a közelmúltban többen is megkérdőjelezték: Kolodziejczyk 2003a; Grygorieva 2010: 129–130.

⁵⁶ *A True Declaration*, 214. A lengyel követségek méretéről lásd Kolodziejczyk 2003b: 51–52.

⁵⁷ 1666. február 2-i bejegyzés Rozsnyai Dávid naplójában, MHHS VIII: 298. A kaftánok különböző változatairól és ezek jelentőségéről a diplomáciai reprezentációban lásd Reindl-Kiel 2005: 118–119.

⁵⁸ Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak (Fogaras, 1628. október 21.) TMÁO II: 83.

fenyegesse meg a nagyvezírt, hogy ha a régi szokást nem állítják vissza, Erdély a következő évben nem fizet adót.⁵⁹

Hasonló fenyegetések időnként sikerrel járhattak – a későbbi adatok azt mutatják, hogy a szultánnál zajló fogadáson nemcsak a követség három legfontosabb tagja lehetett jelen –, de más esetekben az erdélyi diplomataknak akár abba is bele kellett törődniük, hogy az oszmán adminisztráció minőségbeli különbségeket vezet be a ceremóniák során. A Porta például 1635 után beszüntette azt a gyakorlatot, hogy a főkövetnek hazaindulása előtt még egy második szultáni audienciát is biztosítson.⁶⁰ Raguzával ellentétben, amelynek szenátusa a 18. századig próbált fellépni egy hasonló rendelkezés ellen, az erdélyi főköveteknek ettől az időtől kezdve meg kellett elégedniük egy szultáni audienciával, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy az adó beszolgáltatása után már csak egy hivatalos találkozásuk volt, amelyen a nagyvezírtől megkapták a fejedelemnek szóló szultáni üzenetet. Ez az újonnan bevezetett szokás jelentős különbséget kreált az erdélyi követekkel és más diplomatakkal szembeni bánásmód terén, hiszen utóbbiak esetében komoly sértésnek számított a búcsúaudiencia megtagadása.⁶¹

Ugyanabban az évben, amikor a második audienciát elhagyták, a Porta egy másik új elemet is bevezetett az erdélyi követek számára rendezett audienciába, amely még nagyobb elkeseredést támasztott a fejedelemség politikájának irányítói között: Tholdalagi Mihály főkövetnek és a követség többi tagjának meg kellett csókolnia a szultán lába előtti, arannyal átszőtt szőnyeget. Ez az újítás – amelyet már a kortársak is a fejedelem megalázásaként értelmeztek – Konstantinápoly-szerte kisebb botrányt okozott és a Habsburg követ is felháborodva számolt be róla uralkodójának.⁶² Ez újabb különbséget hozott létre az erdélyi és a többi követ fogadása között: utóbbiakat, akárcsak Tholdalagit, szintén karjuknál fogva vezették a szultán elé, ám nekik csak mélyen meg kellett hajolniuk és a szultán köntösének ujját kellett megcsókolniuk – és sokak szemében már ez is túlzásnak tűnt, nem véletlen, hogy a lengyel követek rendszeresen kerültek ennek megemléztetését jelentéseikben.⁶³ A tiltakozások ellenére ez is

⁵⁹ Uo. Haga audienciájáról lásd *A True Declaration*, 214–217.

⁶⁰ Szalánczy István beszámolója I. Rákóczi Györgynek portai követségéről (Gyulafehérvár, 1638. május 16.) RGYP 466.

⁶¹ Amint az történt például az 1657–58-as svéd portai követség esetében, lásd Kármán 2001: 76. Raguzának a második audienciáért folytatott küzdelméről lásd Miović 2003: 75.

⁶² Tholdalagi Mihály 1637-ben azt jelentette I. Rákóczi Györgynek, hogy az immáron a harmadik év volt, amikor ennek az új szokásnak a követésére kényszerítették őket, de az első alkalommal nem Konstantinápolyban, hanem az Úszküdar melletti katonai táborban került sor az audienciára (Gyulafehérvár, 1637. július 19.) RGYKÖ 485–486. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy Schmid, a Habsburg követ csak a következő évben, 1636-ban reagált rá, lásd Meienberger 1973: 28. Maria Pia Pedani úgy ír az esetről, mintha a Porta minden követre érvényesen vezette volna be az újítást (Pedani 2009: 296), de ez a forrásul szolgáló könyvből nem következik, az csak az erdélyi esetről számol be (Hammer 1835: 162).

⁶³ Kolodziejczyk 2003a: 245–252; Grygorieva 2012. A szokás kialakulásáról különböző elképzelések léteznek, lásd Dilger 1967: 62–60; Petritsch 2009: 314–315. Angol példákra lásd Coulter 1990: 76; Skilliter 1981: 85.

szokásban maradt és csak később, egy nagyobb szabású tárgyalássorozat részeként sikerült elérni a köntöscsókoláshoz való visszatérést, egy olyan kiegyezés keretében, amelyben II. Rákóczi György emelt összegű adó fizetését is megígérte.⁶⁴

A különbségtételnek ez az eleme tehát nem volt hosszú életű. Azok közül, amelyek tartósabbak voltak, a legfontosabb nem is a szultáni audienciához, hanem a korábbi ceremóniákhoz kötődött. Egyes külföldi diplomatákat már az is megviselte, hogy a szultán köntösének ujját meg kellett csókolniuk, ezzel szemben az adófizető államok követeinek a nagyvezírral szemben is hasonlóképpen kellett tiszteletüket kifejezni. Ez a szokás teljesen ismeretlen a Portától politikailag független államok körében, Erdély és Raguzza esetében viszont számos adattal rendelkezünk róla.⁶⁵ A raguzai követe a birodalom más tisztségviselőivel, így a boszniai pasával szemben is így jártak el. Arról, hogy az erdélyi diplomaták megcsókolták-e a budai pasa köntösének ujját, amikor különböző ügyekben felkeresték – ő hasonló szerepet játszott Erdély számára, mint Raguzza esetében a boszniai beglerbég –, nem tudunk, jelentéseik nem részletezik a fogadást és általában csak a „becsülettel köszöntöttem Nagyságod nevével” formula variációit tartalmazzák.⁶⁶ A Portán mindazonáltal az erdélyi diplomatákat időnként még figyelmeztetni is kellett a szokás gyakorlásában mutatott túlzott lelkesedésük miatt: 1642-ben a nagyvezír megüzente, hogy a diván látogatásakor a főkövet csak az ő köntösének ujját csókolja meg, ne pedig az összes jelenlevőét.⁶⁷

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a diplomáciai ceremónia terén határ húzódott az adófizető államok és a birodalomtól független hatalmak között, és még ha a különbségek száma változott is, néhány elem mindig jelezte az elkülönítést. Mindazonáltal a diplomáciai ceremóniák eszközével kifejezett legfontosabb distinkció nem az volt, amely Erdély és Raguzza hátrányát mutatta meg, hanem az, amely Havasalföld és Moldva, illetve a tartományokat kormányzó beglerbégek fölé helyezte őket. Nem meglepő, hogy a budai, boszniai vagy szilisztriai pasáktól érkező küldötteknek nem rendeztek ünnepélyes konstantinápolyi bevonulást, de témánk szempontjából fontos, hogy a havasalföldi és moldvai adó befizetésének procedúrájáról fennmaradt beszámolókból szintén nincsen nyoma hasonlóknak. A 18. század elején írott *Descriptio Moldaviae*ben a korábban moldvai vajdai címet viselő Dimitrie Cantemir azt állítja, hogy a Porta általában egy agát küldött az országba, ahol az megszámolta a már érkezése előtt összegyűjtött adót. A pénzt a moldvai vajda követe vitte Konstantinápolyba és átadta a defterdárnak, aki ismét megszámolta és igazolta a kifizetést. Bár Cantemir közli, hogy az adó átadása a nagyvezírnél rendezett audienciá-

⁶⁴ Serédy István levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1649. június 5.) EÉKH I: 76. A politikai kontextusról lásd Papp 2009: 130–134; Kármán 2011: 140–145.

⁶⁵ Bíró 1921: 32; Miović 2003: 53.

⁶⁶ Lásd például Sebessy Boldizsár beszámolóját küldetéséről (1638. május 24.) RGYKÖ 579. Vö. Miović 2005: 9.

⁶⁷ Rácz István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. december 30.) TMÁO III: 179. 1637-ben Tholdalagi Mihály és a többi követ legalább négy oszmán tisztségviselő köntösének ujját csókolta végig, lásd beszámolóját (Gyulafehérvár, 1637. július 19.) RGYKÖ 482.

val végződött, ahol a moldvai diplomaták kaftánt kaptak, illetve átadták nekik a vajdának szóló hivatalos levelet, az világos, hogy a szultánnal az egész procedúra alatt nem találkoztak.⁶⁸ Az adófizetésnek ez a módszere lehet, hogy csak egy hosszabb folyamat végén alakult ki – egy 1609-es velencei forrás szerint a havasalföldi követek a szultánnak adták át országuk adóját –, de a 17. század nagyobb részében már ezt használták: az 1640-es évekből már rendelkezünk adatokkal arról, hogy a Porta egy agát küld a román vajdaságokba az adó begyűjtésére – ami ismeretlen az erdélyi gyakorlatban.⁶⁹ Az 1620-as évektől viszonylag nagyobb számban rendelkezésre álló erdélyi forrásokban rendszeresen olvashatunk arról, hogy a főkövetek audienciája ugyanazon a napon volt, amikor a szultán a lengyel, francia vagy raguzai diplomatákat is fogadta. Egyetlen esetben sem hallunk azonban arról, hogy a két román vajdaság képviselőivel együtt jártak volna ott.

Előfordult azonban, hogy a vajdákkal személyesen találkoztak Konstantinápolyban: 1668-ban az erdélyi diplomatáknak át kellett adniuk a szultáni audiencián az elsőbbséget Radu Leon havasalföldi vajdának.⁷⁰ Ez az eset egy másik fontos ceremóniális különbséget mutat Erdély és a két román vajdaság között: az utóbbiak uralkodóitól számos esetben elvárták, hogy a Portán személyesen vegyék át kinevezésük attribútumait – ilyen Erdély esetében nem történt, a legtöbb fejedelem soha életében nem járt Konstantinápolyban.⁷¹ A havasalföldi és moldvai *capuchehaiák*knak számos más diszkriminációval is szembe kellett nézniük. Mint *rája* státuszú egyének – tehát a szultán nem muszlim alattvalói – az adófizető államok lakosai elvben nem utazhattak lovon a birodalom területén belül. Az erdélyi és raguzai diplomaták ezt a privilégiumot megkapták – a két vajdaság képviselői azonban nem, legalábbis egy az 1620-as évekről beszámoló erdélyi forrás szerint.⁷²

EGY NEGATÍV INDIKÁTOR: A DIPLOMATÁK BÁNTALMAZÁSA

Erdély presztízsének kvantitatív ceremóniális mutatói 1657 után csökkenő tendenciákat mutatnak: a főkövetek kevesebb csavust kaptak konstantinápolyi bevonulásukhoz, kevesebb kaftánnal kellett beérniük a Kérvények Termébe való

⁶⁸ Cantemir 1973: 161–164. Lásd még Condurachi 1920: 52.

⁶⁹ Egy I. Rákóczi Györgynek írott levelében Rácz István kapitáhi megjegyezte, hogy a Porta megalázta a moldvai vajdát, amikor csak „főpuskását” (talán a szilahdár agát kell érteni alatta) küldte el az adóért, miközben 1636-ban még a kapudzsi basi látta el ugyanezt a feladatot (Konstantinápoly, 1642. október 14.) TMÁO III: 141. Hasonló adatot szolgáltat az 1670-es évekből Matei 2008: 131–135; ellenpéldaként Simone Contarini a dózsának írt levelét idézi (Pera, 1609. március 27.) Documente IV: 303.

⁷⁰ Nemes János naplójának 1668. december 5-i bejegyzése: TT 1902: 398.

⁷¹ A vajdák kinevezési és megerősítési procedúrájáról lásd Panaite 2000: 351–359; Papp 2011: 49–52.

⁷² Kemény 1980: 90. A raguzaiak lovaglási privilégiumáról lásd Biegman 1967: 85, különösen a 3. jegyzet.

belépésük előtt, és így tovább.⁷³ A fejedelemség tekintélyének ez az inflálódása a konstantinápolyi diplomáciai miliő egy másik szférájában is megfigyelhető: a követek diplomáciai immunitásának területén.

A Fényes Portán tartózkodó nyugat-európai követségek történetéről szóló irodalom számos olyan esetet ismer, amikor az oszmán tisztségviselők külföldi diplomatákat bántalmaztak. A követek extraterritorialitása és immunitása – amely fogalmak még Nyugat-Európában is csak a formálódás fázisában voltak – a kora újkori Konstantinápolyban csak meglehetősen korlátozott érvényességgel bírt. Még ha arról nyilvánvalóan nem is beszélhetünk, hogy állandó szokás lett volna az erőszak alkalmazása a követekkel szemben, számos olyan esettel rendelkezünk, amikor az oszmán hatóságok megfélemlítették vagy bebörtönözték őket, illetve amikor szállásaikat átkutatták.⁷⁴ Egyes oszmán dokumentumokból pedig arra következtethetünk, hogy ezeket az eseteket nem is az általános normáktól való egyedi eltérésekként kell értelmeznünk, hanem a diplomáciai reprezentáció oszmán elméleti alapjaiból következtek, amelyben a követekre – amellett, hogy megkapták a védelmet élvező nem-muszlimok ún. *müstemin* státuszát – túsökként (*rehn*) és kezesekként is (*kefil*) tekintettek.⁷⁵

Ha számításba vesszük, hogy a jelenségre mennyire sok példát ismerünk, tulajdonképpen meglepő, hogy erdélyi követek bántalmazásáról vagy elzárásáról az 1657 előtti időszakból nincs tudomásunk. Ez még önmagában lehetne a fejedelemség 16. századi külpolitikai forrásai pusztulásának eredménye is, de az erdélyi diplomaták által a fenti évben Köprülü Mehmed nagyvezírnek írott levél azt állítja, hogy ami velük történt, példátlan a fejedelemség történetében: tudniillik, hogy letartóztatták és a Héttorony börtönébe zárták őket.⁷⁶ Az erdélyi diplomatákat már korábban is kezelték túszként. A Porta több esetben alkalmazta a módszert, hogy a főkövetek távozási engedélyének megtagadásával gyakoroljon nyomást a fejedelemre; a leghosszabb tartózkodási idő több mint három év volt 1645 és 1648 között – az általános néhány hét helyett –, és a diplomáciai kötérlhúzás áldozata, Szalánczy István főkövet Konstantinápolyban halt is meg.⁷⁷ Mindenesetre ebben a korábbi periódusban az erdélyi követek hevesen tiltakoztak személyes szabadságuk akár legkisebb mértékű korlátozása ellen is, ahogy az 1637-ben is történt, amikor a nagyvezír két janicsárt rendelt az erdélyi szeráj elé,

⁷³ I. Apafi Mihály fejedelem egy a szultánnak beadandó 1686-as kérvényben panaszkodott arra, hogy a főkövetek és a kapitihák kevesebb tiszteletet kaptak a Porta részéről, lásd Macskási Boldizsárnak adott instrukcióját (Nagyszeben, 1686. január 22.) MHHD XIV: 74–75.

⁷⁴ Meienberger 1973: 47, 49–52; Bertelè 1932: 176–208; Tongas 1942: 40–42.

⁷⁵ Schaendlinger 1989. Ez az elméleti álláspont a korabeli nyugati diplomaták számára is világos volt, lásd Rycout 1686: 160–165.

⁷⁶ HHStA Türkei I. Kt. 128. Fasc. 63/b. Conv. D. fol. 68–70.

⁷⁷ Az oszmán fővárosba való megérkezését 1645. január 2-i levelében adta hírül I. Rákóczi Györgynek (RGyP 786), míg haláláról Gyárfás Ferenc kapitihá számolt be (Konstantinápoly, 1648. január 14.) RGyKÖ 895–898. Karrierjéről lásd még Jakó 1999.

a hivatalos magyarázat szerint azért, hogy a követek biztonsága felett őrködjének.⁷⁸ Ebben az időszakban tiltakozásaik általában eredményesek is voltak.

Mindez alapvetően megváltozott 1657 után. II. Rákóczi György lengyel hadjáratának kudarcra végzetesnek bizonyult, de még inkább, hogy a fejedelem nem volt képes beletörődni abba: Köprülü Mehmed nem tűri meg többé a trónon és ismételten megpróbálkozott a fejedelemségbe való visszatéréssel, több oszmán büntetőhadjáratot vonva az időközben polgárháborúba süllyedő országra. A zűrzavaros évek során Erdélynek az Oszmán Birodalomban elfoglalt státusza számos sebet kapott: területének egyharmada a szultán fennhatósága alá került, és adója 15 000 aranyról 40 000-re emelkedett. A fejedelemség tekintélyének apadását az is mutatta, hogy a fejedelmek kinevezési procedúrája is megváltozott: a korábban nekik adott dokumentumtípus, a nemzetközi szerződésekre is használt *ahd-náme* helyett 1659-től Erdély uralkodói szultáni parancs, *berát* révén foglalták el helyüket.⁷⁹

Ha a korábbi egy évszázadban nem volt arra példa, hogy erdélyi diplomátát fogságba vetettek, ettől az időtől kezdve ez viszonylag rendszeres gyakorlattá vált.⁸⁰ Az 1657-ben bebörtönzött követeket még alig engedték ki a Héttoronyból, amikor 1658 őszén diplomaták újabb csoportját helyezték az erdélyi szerájban házi őrizetbe, hogy aztán őket is átszállítsák a rettegett erődbe.⁸¹ Még Erdély pacifikálása után is egyértelmű maradt, hogy a követek személyes szabadságát a Porta a továbbiakban nem tartja tiszteletben. Számos fenyegetés után 1667-ben Dávid János kapitihát katonák letartóztatták és a kádi elé hurcolták egy kisebb vétség miatt.⁸² 1679 decemberében az erdélyi diplomatákat a nagyvezír kérdőre vonta a fejedelemség határain megölt oszmán katonák miatt és amikor nem tudtak kielégítő válasszal szolgálni, Sárosi János kapitihát vasra verték. A főkövet nem tehetett semmit, ha nem akarta saját biztonságát kockáztatni, amint arról egy szarkasztikus megjegyzése tanúskodik: „Jediculát [vagyis a Héttoronyot] magyarok szárájának kezdtem nevezni.”⁸³ Mindössze három évvel később újabb kapitihát, Szilvássy Bálintot zárták be legalább három hétre a nagyvezír parancsára, aki arra gyanakodott, hogy a kizlár agától megszökött néhány rab az erdélyi követségen rejtőzködik.⁸⁴ A követekkel szembeni visszaélések sűrűsége és súlyossága egyértelműen elválasztja az 1657 utáni erdélyi követséget az Oszmán

⁷⁸ Lásd Sebessy Boldizsár memoriáléját (dátum nélkül, RGYP 289), és Tholdalagi Mihály és társai levelét I. Rákóczi Györgyhez (Konstantinápoly, 1637. január 25.) RGyKÖ 462–463.

⁷⁹ Papp 2009: 162–169; Papp 2011: 57–58.

⁸⁰ Lásd Molnár 1909: 118–119.

⁸¹ Lutsch 2006; Bíró 1921: 54–55.

⁸² Rozsnyai Dávid levele I. Apafi Mihálynak (Drinápoly, 1667. május 25.) TMÁO IV: 356.

⁸³ Székely László levele Teleki Mihálynak (Konstantinápoly, 1679. december 15.) TML VIII: 558. Lásd még Székely és Keceli András levelét I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1679. december 10.) EOE XVII: 68, és Székely levelét Teleki Mihálynak (Konstantinápoly, 1679. december 9.) TML VIII: 556.

⁸⁴ Szilvássy Bálint levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1682. július 5.) EOE XVII: 285–286.

Birodalomtól független hatalmaktól és azt mutatja, hogy tekintélyük a havasalföldi és moldvai *capuchehai*kéhez hasonló szintre esett, akiknek bántalmazásával kapcsolatban a 16–17. század egészéből számos adattal rendelkezünk.⁸⁵

* * *

Ahogy a bevezetésben ígértem, Erdély portai diplomáciai reprezentációja egyes elemeinek vizsgálata hozzásegített a fejedelemség politikai státuszának mélyebb megértéséhez. Néhány analitikus szempontból kiderült, hogy nem alkalmas az adófizetők és a független államok elválasztására, mint például a képviselvek tipológiája, illetve a követekre alkalmazott terminológia. A diplomaták rezidenciájának topográfiájáról is egyértelművé vált, hogy a választóvonalak nem a presztízskülönbségek mentén futnak. Más elemzési stratégiákkal azonban kimutatható volt, hogy a Porta számára jól megfogható határok léteztek a birodalom perifériái, illetve az adófizető államok, illetve utóbbiak és azok között, amelyeket – noha némelyikük időnként szintén rendszeresen fizetett összegeket a szultánnak – függetleneknek kell tartanunk. Meglepő módon azonban a diplomáciai ceremóniák szférájában talált mennyiségi és minőségi különbségek terén egyaránt kevésbé fontosnak bizonyultak az Erdély és a független államok közötti különbségek, mint azok, amelyek a fejedelemséget a román vajdaságoktól elválasztották. Ennek a következtetésnek a finomítására aztán a követekkel szembeni visszaélések vizsgálata adott lehetőséget, amely egyúttal felhívta a figyelmet az Erdély portai tekintélyében bekövetkező fontos időbeli változásra is.

Erdély diplomatái nyilvánvalóan tisztában voltak a diplomáciai játszmák tétjével és minden követ megmozgattak annak érdekében, nehogy a külső szemlélők uralkodójuk tekintélyének süllyedésére utaló jelekkel szembesülhessenek. A fejedelemség helyét a hierarchiában talán legjobban az mutatja, kit tartottak a ceremóniális versenyfutásban legfontosabb ellenfelüknek: az erdélyi és a raguzai diplomaták igyekeztek egymást elkerülni a szultáni audienciákon, így csökkentve annak kockázatát, hogy át kelljen adniuk a másiknak az elsőbbséget.⁸⁶ Vizsgálatom arra persze alkalmatlannak bizonyult, hogy megválaszolja a kérdést, „független országot”, vagy „a szultán rabszolgáját” kell-e látnunk Erdélyben – azt azonban talán sikerrel demonstrálta, hogy maga a kérdés túlságosan leegyszerűsíti a problémát és nem képes arra, hogy a kora újkori politikai gyakorlat finom rendszerét leképezze.

⁸⁵ Condurachi 1920: 55–58; Matei 2008: 176–178.

⁸⁶ Bíró 1921: 46; Miović 2003: 74. Tholdalagi Mihály pontosan erre hivatkozik I. Rákóczi Györgynek írott levelében (Konstantinápoly, 1636. július 27.): ti. azért halasztotta el a szultáni audienciáját, nehogy át kelljen adnia az elsőbbséget a raguzaiaknak.

FORRÁSOK

- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Türkei I. Kt. 128. Fasc. 63/b. Conv. D.
- A True Declaration of the Arrival of Cornelius Haga (With Others that Accompanied Him) Ambassador for the General States of the United Netherlands at the Great City of Constantinople. In: *The Harleian Miscellany; or, a Collection of Scarce, Curious, and Entertaining Pamphlets and Tracts, as well in Manuscript as in Print, Found in the Late Earl of Oxford's Library, Interspersed with Historical, Political, and Critical Notes*. Vol. 3. London, 1809, 213–227.
- Babinger, Franz 1920: Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649. *Le Monde Oriental* (14.) 115–151.
- Cantemir, Dimitrie 1973: *Moldva leírása*. Bukarest.
- Documente IV: [Slavici, Ioan (publ.)]: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 4. Partea 1. 1600–1650. Bucureşti, 1884.
- EÉKH I–II: Szilágyi Sándor (szerk.) 1890–1891: *Erdély és az északkeleti háború*. I–II. köt. Budapest.
- EOE XVII: Szilágyi Sándor (szerk.) 1894: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. 17. köt. 1679–1682. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. III. Monumenta Comititalia). Budapest.
- Fekete Lajos (szerk.) 1932: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645*. Budapest.
- Kemény János 1980: Önéletírása. In: V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar remekírók) Budapest, 401–981.
- Lutsch, Johannes 2006: *Jurnal de captivitate la Istanbul (1658–1661) / Tagebuch seiner Gefangenschaft in Istanbul (1658–1661)*. (Publ. Feneşan, Cristina – Feneşan, Costin.) Timişoara.
- Maxim, Mihai 1999: New Turkish Documents Concerning Michael the Brave and His Time. In: Uő.: *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVI^e siècle*. (Analecta Isisiana 36.) Istanbul, 129–156.
- Maxim, Mihai 2001: Nouveaux documents turcs sur les cadeaux protocolaires (peşkeş) et les insignes du pouvoir (hükümet alâmetleri). In: Uő.: *Romano-Ottomanica: Essays & Documents from the Turkish Archives*. (Analecta Isisiana 58.) Istanbul, 69–151.
- MHHD XIV: Szilágyi Sándor (szerk.) 1870: *Diplomatarium Alvinczianum / Alvinczi Péter okmánytára*. 1. köt. 1685–1686. *augustus 27-dikéig* (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 14.) Pest.
- MHHD XXIII: Szilágyi Sándor (szerk.) 1874: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez* (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 23.) Budapest.
- MHHS VIII: Szilágyi Sándor (szerk.) 1867: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptorum 8.) Budapest.
- Papp Sándor 2003: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen*. (Schriften der Balkan-Kommission 42.) Wien.

- Papp Sándor 2006: Thököly Imrének és Közép-Magyarország népének kiállított szerződésével. In: Seres István: *Thököly Imre és Törökország / Imre Thököly ve Türkiye*. Budapest, 278–289.
- Rålamb, Claes 1679: *Kort Beskriffning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrödde Äbrender äro förrättade, sampt uti hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tjdh befans*. Stockholm.
- RGyKÖ: Szilágyi Sándor (szerk.) 1883: *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest.
- RGyP: Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és okiratok*. Budapest.
- Rycaut, Paul 1686: *The History of the Present State of the Ottoman Empire*. London.
- Rypka, Jan 1929: Die türkischen Schutzbriefe für Georg II Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649. *Der Islam* (18.) 213–235.
- TMÁO II: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) 1869: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. 2. köt. Pest.
- TMÁO III: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) 1870: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. 3. köt. Pest.
- TMÁO IV: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) 1870: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. 4. köt. Pest.
- TMÁO V: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) 1871: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. 5. köt. Pest.
- TML VIII: Gergely Sámuel (szerk.) 1926: *Teleki Mihály levelezése*. 8. köt. 1678–1679. Budapest.
- TT 1902: Tóth Ernő: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. II. közlemény. *Történelmi Tár* ([25.]) 375–411.
- Veselá-Přenosilová, Zdenka 1958: Zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Siebenbürgen (1676–1679). *Archiv Orientální* (26.) 585–602.
- Veselá-Přenosilová, Zdenka 1961: Quelques chartes turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. *Archiv Orientální* (29.) 546–574.
- Veselá-Přenosilová, Zdenka 1965: Contribution aux rapports de la Porte Sublime avec la Transylvanie d'après les documents turcs. *Archiv Orientální* (33.) 553–597.
- Wicquefort, Abraham de 1690: *L'ambassadeur et ses fonctions*. Cologne.
- Zahirović, Nedim 2005: Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima Konzularne akademije u Beču. *Prilozi (Institut za Istoriju u Sarajevu)* (34.) 219–229.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abbott, George Frederick 1916: *Turkey, Greece and the Great Powers. A Study of Friendship and Hate*. London.
- Ágoston Gábor 2002: Törzsterület és végvidék. Berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a 16–17. századi Oszmán Birodalomban. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Budapest, 29–48.
- Arı, Bülent 2004: Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period. In: Yurdusev, A. Nuri (ed.): *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* (Studies in Diplomacy.) Houndmills, 36–65.
- Bertelè, Tommaso 1932: *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue antiche memorie*. Bologna.
- Biegman, Nicolaas H. 1967: *The Turco–Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague – Paris.
- Bíró Vencel 1921: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár.
- Bíró Vencel 1923: Erdély és a porta. *Századok* (57.) 1–6. 76–93.
- Condurachi, Ioan D. 1920: *Soli și agenți ai domnilor Moldovei la Poartă în secolul al XVII-lea*. București.
- Coulter, Laura 1990: An Examination of the Status and Activities of the English Ambassadors to the Ottoman Porte in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. *Revue des Études Sud-Est Européennes* (28.) 57–87.
- de Groot, Alexander H. 1978: *Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut 43.) Leiden – Istanbul.
- Demény, A. Lídia – Demény, Lajos – Stoicescu, Nicolae 1968: *Răscoală seimenilor seu răscoală populară? 1655, Țară Românească*. București.
- Dilger, Konrad 1967: *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 4.) München.
- Dursteler, Eric R. 2001: The *Bailo* in Constantinople. Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps. *Mediterranean Historical Review* (16.) 2. 1–30.
- Dursteler, Eric R. 2006: *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore.
- Fodor Pál 1992: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír: Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. *Történelmi Szemle* (37.) 1–2. 17–34.
- Glavina, Mladen 2008: An Overview of the Formation and Functioning of the Institute of Capitulations in the Ottoman Empire and the 1604 Dubrovnik Capitulation. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* (58.) 139–166.
- Golimas, Aurel H. 1943: *Despre capucehăile Moldovei și Poruncile Porții către Moldova până la 1829. Contribuții la cunoașterea raporturilor de drept dintre Moldova și Turci*. Iași.
- Gotthard, Axel 2001: Die Inszenierung der kurfürstlichen Präeminenz. Eine Analyse unter Erprobung systemtheoretischer Kategorien. In: Stollberg-Rilinger, Barbara

- (Hrsg.): *Vormoderne politische Verfahren*. (Zeitschrift für historische Forschung; Beiheft 25.) Berlin, 303–332.
- Grygorieva, Tetiana 2010: Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony: Ambassadors of the Polish–Lithuanian Commonwealth in Istanbul. In: Kleinmann, Yvonne (Hrsg.): *Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen–Litauen*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 35.) Stuttgart, 115–131.
- Grygorieva, Tetiana 2012: Practical Performance and the Ceremonial Rhetoric of Peacemaking. Peacemaking Procedure between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire after the Khotyn War, 1621–1624. In: Born, Robert (Hrsg.): *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa*. Stuttgart (megjelenés előtt).
- Hammer, Joseph von 1815: *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*. Wien.
- Hammer-Purgstall, Joseph von 1835: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 2. Aufl. 3. Bd. *Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zum Frieden von Carlowitz 1623–1699*. Pest.
- Hochedlinger, Michael 1994: Die französisch–osmanische „Freundschaft“ 1525–1792. Element anti-habsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmung – Aufriß eines Problems. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (102.) 108–164.
- Hoenkamp-Mazgon, Marlies 2002: *Palais de Hollande in Istanbul: Het ambassadegebouw en zijn bewoners sinds 1612*. Amsterdam.
- Hösch, Edgar 1980: Der türkisch–kosakische Vertrag von 1648. *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte* (27.) 233–248.
- Jakó Klára 1999: A Szaláncziak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 199–210.
- Karácson Imre 1907: Az erdélyi ház Konstantinápolyban. *Budapesti Hírlap* (27.) 125. 31.
- Kármán Gábor 2001: Svéd diplomácia a Portán 1657–58. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic Itur ad Astra* (13.) 1–2. 53–85.
- Kármán Gábor 2008: „Átkozott Konstantinápoly”: Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 29–48.
- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest.
- Kerekes Dóra 2010: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. (Múltidéző-zsebkönyvtár.) Budapest.
- Kołodziejczyk, Dariusz 2000: *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents*. (The Ottoman Empire and Its Heritage 18.) Leiden.
- Kołodziejczyk, Dariusz 2003a: Semiotics of Behavior in Early Modern Diplomacy. Polish Embassies in Istanbul and Bahçesaray. *Journal of Early Modern History* (7.) 245–252.
- Kołodziejczyk, Dariusz 2003b: Polish Embassies in Istanbul or How to Sponge on Your Host Without Losing Your Self-Esteem. In: Faroqhi, Suraiya – Neumann, Christoph K. (eds.): *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*. (Beiruter Texte und Studien 73.) Würzburg, 51–58.

- Kołodziejczyk, Dariusz 2012: What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics. In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Krischer, André 2009: Souverenität als sozialer Status. Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit. In: Kauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. (Archiv für österreichische Geschichte 141.) Wien, 1–32.
- Lukinich Imre 1910: Bethlen István támadása 1636-ban. *Századok* (44.) 2–3. 98–112, 212–227.
- Luttor Ferenc 1918: Adalékok az eldsi-hanhoz. *Túrán* (3.) 286–288.
- Markel, Erich H. 1951: *Die Entwicklung der diplomatischen Rangstufen*. Erlangen.
- Matei, Ion 2008: *Reprezentanții diplomatici (capuchehăi) ai Țării Românești la Poarta Otomană*. (Publ. Nagy, Pienaru – Teoteoi, Tudor.) București.
- Meinenberger, Peter 1973: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. (Geist und Werk der Zeiten 37.) Bern – Frankfurt am Main.
- Mesgnien-Meninski, François 1680: *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae...* Viennae.
- Miović-Perić, Vesna 1998: Methods Used by the Ragusan Diplomacy in Its Contacts with the Ottoman Empire. In: Berković, Svetlan (ed.): *International Symposium: Diplomacy of the Republic of Dubrovnik*. (Diplomatic Academy Year-Book 3.) Zagreb, 257–266.
- Miović, Vesna 2003: *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb – Dubrovnik.
- Miović, Vesna 2005: Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic. *Dubrovnik Annals* (9.) 37–69.
- Miović, Vesna 2012: Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik. In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Molnár István 1909: *Rozsnyai Dávid török deák*. Budapest.
- Müller, Georg 1923: *Türkenherrschaft in Siebenbürgen: Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541–1688*. Hermannstadt-Sibiu.
- Müller-Wiener, Wolfgang 1977: *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinopel, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jh.* Tübingen.
- Necipoğlu, Gülru 1991: *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. New York – Cambridge, MA.
- Neuhaus, Helmut 2001: Der Streit um den richtigen Platz. Ein Beitrag zu reichsständischen Verfahrensformen in der Frühen Neuzeit. In: Stollberg-Rilinger, Barbara (Hrsg.): *Vormoderne politische Verfahren*. (Zeitschrift für historische Forschung; Beiheft 25.) Berlin, 281–302.
- Őze Sándor 2008: A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói: Viszontválasz Pálffy Gézának. In: Horváth Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 13/2.) Miskolc, 235–242.

- Őze Sándor 2009: *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest.
- Pálffy Géza 2008: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: Válasz Őze Sándornak. In: Horváth Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 13/2.) Miskolc, 228–233.
- Panaite, Viorel 1988: Reprezentanța diplomatică a Țării Românești la Poarta Otomană în epoca lui Constantin Brâncoveanu. *Revista de Istorie* (42.) 877–894.
- Panaite, Viorel 2000: *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. (East European Monographs 563.) Boulder.
- Panaite, Viorel 2012: The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia towards the Ottoman Porte. In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Papp Sándor 2002: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi körül). *Aetas* (17.) 1. 67–94.
- Papp Sándor 2009: II. Rákóczi György és a Porta. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Budapest, 99–170.
- Papp Sándor 2011: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás tavasz*. 25–72.
- Pedani, Maria Pia 2009: The Sultan and the Venetian *Bailo*: Ceremonial Diplomatic Protocol in Istanbul. In: Kauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. (Archiv für österreichische Geschichte 141.) Wien, 287–299.
- Petrtsch, Ernst D. 2009: Zeremoniell bei Empfängen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel. In: Kauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. (Archiv für österreichische Geschichte 141.) Wien, 301–322.
- Pritsak, Omeljan 1953: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens* (6.) 266–298.
- Reindl-Kiel, Hedda 2005: East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet. Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire. In: Imber, Colin – Kiyotaki, Keiko – Murphey, Rhoads (eds.): *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, vol. 2 (Library of Ottoman Studies 6.) London, 113–123.
- Reychman, Jan 1951–52: Rzekoma siedziba ambasady dawnej Rzeczypospolitej w Stambule. *Rocznik Orientalistyczny* (17.) 399–414.
- Roosen, William J. 1980: Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach. *The Journal of Modern History* (52.) 452–476.
- Schaendlinger, Anton C. 1989: Der Status der Habsburgischen Gesandten an der Hohen Pforte zur Zeit Süleymans des Prächtigen. In: Schuler, Einar von (Hrsg.): *XXIII. Deutscher Orientalistentag vom 16. bis 20. September 1985 in Würzburg: Ausgewählte Vorträge*. (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft: Supplement, 7.) Stuttgart, 229–234.
- Skilliter, Susan A. 1977: *William Harborne and the Trade with Turkey 1578–1582. A Documentary Study of the First Anglo–Ottoman Relations*. London – Oxford.

- Skilliter, Susan A. 1981: "The Stately Porch of the Grand Signor at Constantinople". The Ottoman Court as Seen by Elizabethan Travellers: Comparisons and Contrasts. In: Buck, August et al. (Hrsg.): *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*. Bd. 1. *Vorträge*. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 8.) Hamburg, 81–92.
- Spuler, Bertold 1935: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* (11.) 53–115, 171–222.
- Spuler, Bertold 1986: Bályós. In: Gibb, H.A.R. et al. (eds.): *The Encyclopaedia of Islam*. New edition, Vol. I. Leiden, 1008.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 1997a: Zeremoniell als politisches Verfahren. Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: Kunisch, Johannes (Hrsg.): *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte* (Zeitschrift für historische Forschung: Beiheft 19.) Berlin, 91–132.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 1997b: Höfische Öffentlichkeit: Zur zeremoniellen Selbstdarstellung des brandenburgischen Hofes vor dem europäischen Publikum. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* (n.s. 7.) 144–176.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 2002: Die Wissenschaft der feinen Unterschiede. Das Präzedenzrecht und die europäische Monarchien vom 16. bis zum 18. Jh. *Majestas* (10.) 1–26.
- Sudár Balázs 2011a: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* (145.) 4. 975–996.
- Sudár Balázs 2011b: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forгатagában (1657–1665). *Hadtörténelmi Közlemények* (124.) 3. 888–906.
- Taeschner, Franz 1925: *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben: Ein türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert*. Hannover.
- Teply, Karl 1969: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart.
- Theunissen, Hans Peter Alexander 1998: Ottoman–Venetian Diplomats: The *‘Ahd-names*. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents. *Electronic Journal of Oriental Studies* (1.) 2. 1–698.
- Tongas, Gérard 1942: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la première moitié du XVII^e siècle, et l'Ambassade à Constantinople de Philippe Harlay, Comte de Césy, 1619–1640*. Toulouse.
- Trócsányi Zsolt 1972: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Budapest.
- Vajda Gyula 1891: *Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában*. Kolozsvár.
- Vec, Miloš 2001: „Technische” gegen „symbolische” Verfahrensformen? Die Normierung und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhundert. In: Stollberg-Rilinger, Barbara (Hrsg.): *Vormoderne politische Verfahren*. (Zeitschrift für historische Forschung: Beihefte 25.) Berlin, 559–590.
- Wood, Alfred C. 1935: *A History of the Levant Company*. London.

Radu G. Păun

Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában*

1590-ben Giovanni Moro *bailo*, Velence konstantinápolyi képviselője a következőket írta Havasalföldről, Moldváról és Erdélyről mint az Oszmán Birodalom adófizetőiről:

„Ezek az államok igen gazdagok mindenféle javakban és nagyszámú népességgel rendelkeznek, fejedelmeik pedig, akik keresztények, egyszer talán hasznos szolgálatot tehetnek a kereszténységnek azzal, hogy felszabadítják magukat a török zsarnoksága alól; mivel saját erejükön kívül – amely egyesítve meglehetősen nagy lehetne – rendelkezésükre áll a római császár, a lengyel király, a moszkvai nagyfejedelem ereje is, akik mind hatalmas uralkodók és az oszmán hatalom ellenségei.”¹

Az igazi problémát Moro szerint a szultán ortodox alattvalóinak „nyers természete” okozta; de még így sem zárta ki, hogy előbb-utóbb bekövetkezik egy általános lázadás a Porta ellen, ha lesz egy olyan kivételes vezető (*capo*), aki képesnek mutatkozik arra, hogy népét nemes harcra vezesse az oszmán zsarnokság ellen.²

Moro, akárcsak Velence más konstantinápolyi követei, elég jól ismerte az oszmán politikát ahhoz, hogy pontosan lássa a *capók* szerepét a keresztény oszmánellenes felkelésekben; ez a tanulmány pedig éppen velük foglalkozik, a Porta elleni havasalföldi és moldvai felkelések történetén keresztül.

AZ ESEMÉNYEK

Az első epizódra, amit itt tárgyalnunk kell, 1574-ben került sor, amikor a moldvai Ioan cel Cumpit vajda (Rettenetes Ioan, 1572–1574) megtagadta az adófizetést és lázadást szított a szultán ellen. Az oszmán reakció nem váratott sokat magára: egy rövid hadjáratban legyőzték, majd kivégezték Ioant, és Petru Șchio-pult (Sánta Petru, 1574–1591 megszakításokkal) tették a trónra – ő volt az első

* Terjedelmi okok miatt az eredeti kéziratot a magyar változatban számos helyen rövidíteniünk kellett; a teljes bizonyító apparátus és az itt elemzett egyes esetek további részleteinek megismeréséhez lásd a párhuzamosan megjelenő angol verziót: Păun 2012a.

¹ Alberi 1855: 346.

² Alberi 1855: 362.

havasalföldi vajda, aki Moldva trónjára ülhetett. Húsz évvel később ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg: Vitéz Mihály havasalföldi (1593–1601) és Aron Tiranul moldvai vajda (Zsarnok Aron, 1591–1595 megszakítással) elrendelte török hitelezői lemeszárlását és csapataik élén Bukarestben, illetve Iași-ban hadat üzentek a Portának. Aron nemsokára elveszítette trónját, Mihály pedig erdélyi és Habsburg segítségével tovább folytatta a küzdelmet. 1599–1601 során Havasalföld mellett Moldvát és Erdélyt is hatalma alá vonta, Habsburg vazallusnak nyilvánította magát és 1601-ig harcolt az oszmánok ellen, amikor Giorgio Basta zsoldosai meggyilkolták. A lázadások a későbbiekben is többé-kevésbé ciklikusan visszatértek: 1620-ban Moldva horvát származású vajdája, Gaspar Graziანი (1619–20), a korábbi portai dragomán lázadt fel a szultán ellen lengyel segítséggel. Az oszmánoknak ismét sikerült helyreállítaniuk a rendet és Grazianit saját nemesei gyilkolták meg. A béke nagyjából negyven évig tartott, de 1659-ben újabb lázadás tört ki Havasalföldön, amelyet III. Mihnea (1658–1659) vezetett II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1648–60 megszakítással), illetve Constantin Șerban moldvai vajdával (1659–61 megszakítással) szövetségben. Némi kezdeti sikerek után Mihneának Erdélybe kellett menekülnie, ahol gyanús körülmények között halt meg. Az utolsó epizód 1711-ben történt, amikor Dimitrie Cantemir moldvai vajda (1710–11) csatlakozott Nagy Péter cárnak a szultán ellen küldött hadseregéhez. A Prut folyó partján az oszmánok megverték a moldvai és orosz hadakat, Cantemirnek el kellett hagynia országát és az orosz uralkodók csaknem ötven évre feladták oszmánellenes terveiket.³

Így aztán 1566 és 1711 között a havasalföldi és moldvai vajdák a Porta vazallusaiaként öt alkalommal lázadtak fel hűbéruruk ellen, ami hozzávetőlegesen harminc évenként egy felkelést jelent. Mivel majdnem minden generáció átélte legalább egyet közülük, a lázadások a társadalmi aktorok számára személyesen megélt tapasztalatot jelentettek, amelyek emlékét utódaikra át is hagyományozhatták. Másrészt, ahogy az események fenti áttekintéséből következik, a lázadások mindig kéznél levő megoldási lehetőségét jelentették a politikai rendszer válságára. Vajon a lázadások újabb és újabb előfordulása specifikus politikai és katonai körülmények eredménye (visszaélések az adó emelésében, európai katonai összefogás készülődése a Porta ellen és hasonló), vagy épp ellenkezőleg: az oszmán hatalommal szembeni általános attitűdöt tükröző komplexebb folyamat visszatérő epizódjait kell bennük látnunk? További felmerülő kérdés, hogy vajon egyedi esetekként kell-e elemeznünk ezeket a lázadásokat, vagy sorozatuk perspektívájából.⁴

Az én javaslatom az, hogy a lázadásokat összehasonlító megközelítésben és sorozatukban vizsgáljuk. Ennek érdekében négy szempontot fogok figyelembe venni. Az első a Porta és vazallusállamai, Havasalföld és Moldva közötti viszonyoknak a 16. század közepétől megfigyelhető dinamikájához kapcsolódik. A második az oszmánokkal kapcsolatos általános európai attitűdre vonatkozik,

³ A fenti események áttekintése: Iorga 1998, 2000.

⁴ Az adófizető államok lázadásai ritkán kerülnek az oszmán történelemtől szóló munkák látókörébe; egy fontos tanulmány nemrégiben jelent meg: Katsiardi-Hering 2009.

amelynek ebben az időszakban legfontosabb jellemzője a „keresztes háború” gondolata és a „*capitulatiók* rendszere” közötti kvázi állandó oszcilláció. A harmadik, és igencsak fontos pont azon társadalmi szereplők személyes karrierjét vizsgálja, akik a lázadásokat levezényelték, tehát a *capókét*, akikről Moro beszélt. Honnan jöttek? Mit gondoltak az oszmán hatalomról? Miben reménykedtek e látszólag reménytelen háborúban? Tudták egyáltalán, milyen kockázatot vállalnak? Végül, de nem utolsó sorban ki kell térnünk a korszak „spirituális atmoszférájára” és az Oszmán Birodalom sorsával kapcsolatos elképzelésekre is.

A HŰBÉRŰR ÉS ADÓFIZETŐI

A Konstantinápoly elfoglalását követő évszázadban az oszmán katonai expanzió teljes mértékben kibillentette Délkelet- és Közép-Európa hatalmi egyensúlyát és a régió meghatározó hatalmi tényezőjévé tette az Oszmán Birodalmat. Havasalföldön és Moldvában a folyamat legközvetlenebb eredménye a felettük gyakorolt oszmán politikai ellenőrzés kiépülése volt. Ahogy Viorel Panaite rámutatott, 1535 és 1538 között az ikervajdaságokat a Porta „meghódoltatott területként” kezdte számon tartani, amelyeket így a Birodalom „jól védett birtokai” közé soroltak.⁵ A helyzet egyik legnyilvánvalóbb jele annak a gyakorlatnak az általánossá válása volt, hogy a két vajdaság uralkodóit Konstantinápolyban a szultán személyesen nevezte ki. Az 1545 és 1594 között Havasalföldön uralkodó tizenhárom vajda közül tizenegy ilyen módon került hatalomra; ugyanebben az időszakban Moldvában a nemesek által megválasztott, illetve a szultán által kinevezett vajdák váltogatták egymást. Szintén említésre érdemes, hogy kettő kivételével Havasalföld minden vajdáját legalább egyszer megfosztották trónjától karrierje során, de közülük csak kettő tudta azt visszaszerezni. A többiek vagy a hóhér pallosa által, vagy száműzetésben végezték életüket, de egy olyan is akadt, aki áttért az iszlámra. Másrészt egyes kinevezések, noha hivatalosan bejelentették őket, sosem léptek életbe, annak ellenére, hogy a trónkövetelők nagy összegeket fizettek a Porta pénztárába. A „rotációs elv”, ahogy Karin Barkey jellemezte az oszmán tartományok vezetőinek kinevezési gyakorlatát, egyre nagyobb szerepet kapott az ikervajdaságokban is.⁶

Ebben a kontextusban jogosan feltételezhetjük, hogy a döntéshozás legfőbb színtere fokozatosan Konstantinápolyba tevődött át, ahol a vajdai trón várományosai, illetve a szultán által letett vajdák idejük és anyagi forrásaik nagy részét arra szánták, hogy megkíséreljék megszerezni, illetve visszaszerezni uruk kegyeit. Trónkövetelőknak egy olyan csoportja formálódott, akiket a szultán és körei, annak érdekében, hogy a nyomásgyakorlás eszközeként felhasználhatók legye-

⁵ Panaite 1997, 2000. Lásd még Gemil 1991; Maxim 1993.

⁶ Vö. Barkey 1994, 1996. A részletekről lásd Păun 2012a.

nek, folyamatosan egymás ellen hergelték.⁷ Mindannyiuknak pénzre volt szükségük, hogy információt és hatalmat vásároljanak, és az információk révén pontosabb képük lehessen arról, mire kellene használniuk pénzüket és hatalmukat. Ahogy a külföldi megfigyelők is hangsúlyozták, Konstantinápolyban nagyon keveset lehetett elérni a főbb oszmán tisztségviselők közbenjárása és befolyása nélkül. Mindennek ára volt, így a szultán kegyencei támogatásának is, akik cserében hajlandók voltak szélesre tárni a Szeráj kapuját és akár a Birodalmi Tanácsra is ráerőltetni véleményüket.⁸ A konstantinápolyi nem muszlim elit a kulturális közvetítő szerepét játszotta ezekben az ügyekben, mivel megfelelő rálátással rendelkezett az oszmán rendszerre és fokozatosan a Porta egyfajta másodlagos „hatalmi elitjévé” vált.⁹ Így a havasalföldi és moldvai trónkövetelőknek szoros kapcsolatokat kellett fenntartaniuk ezzel a miliővel, hogy meg- (illetve vissza) szerezzék hatalmukat.

Másrésről az oszmánok hatalmuk biztosítása végett megpróbálták saját kulturális közegükbe integrálni az ikervajdaságok jövőbeli vezetőit. Ennek egyik eszköze az volt, hogy az uralkodó vajdák fiait vagy fivéreit túszként maguknál tartották és beosztották őket a *müteferrikának* nevezett portai szolgálattevők közé.¹⁰ Ennek azonban megvoltak a hátrányai: a korábban említett, lázadásokban résztvevő vajdák többsége ezek közül a Konstantinápolyban nevelkedett trónkövetelők közül származott, akik életük jó részét a Birodalomban töltötték és kiválóan ismerték a török nyelvet és szokásokat. Röviden: „a rendszer embereiként” működtek. Oszmán uraik ráadásul sokszor válságmegoldásként alkalmazták őket. Ioan azt a Bogdan Lăpușneanut (1568–1572) váltotta a trónon, akinek lengyel kapcsolatait az éppen a Szent Liga ellen harcoló Porta veszélyesnek ítélte. Aron Petru Șchiopul helyére került, aki lemondott és elhagyta az országot, míg Mihályban azt az embert látták, aki képes lesz Havasalföld belső konfliktusainak lecsendesítésére a Porta és a Habsburgok közötti új háború körülményei között is. Ugyanez vonatkozik Grazianira, akit politikai tárgyalóként szerzett tapasztalatai miatt jelöltek a moldvai trónra az Oszmán Birodalom és Lengyelország között fennálló feszült helyzetben. Ami Mihneát illeti, őt azért küldték Havasalföldre, hogy váltsa le és fogja el az engedetlennek bizonyuló Constantin Șerban vajdát (1654–58) és oszmán hídfőt biztosítson a II. Rákóczi György elleni hadjáratoknak. Cantemirnek hasonló helyzetben kellett Nicolaos Mavrocordatost

⁷ Ezt a helyzetet az tette lehetővé, hogy a hatalom öröklésének szabályai Havasalföldön és Moldvában is meglehetősen homályosak voltak. A „vére” (igazából „csontra” – „os de domn”) vonatkozó legitimitációs érv bárkinek rendelkezésére állt, aki korábbi uralkodó vajdák utóda volt, tekintet nélkül arra, a leszármazás legitím vagy törvénytelen, valódi vagy fiktív volt-e, lásd Păun 2001.

⁸ Lásd Iorga 1902: 190; Hurmuzaki 1897: 56.

⁹ Wolfgang Reinhard „hatalmi elit”-definícióját követem, lásd Reinhard 1996: 5–7. A „másodlagos” hozzátoldására azért van szükség, mert a konstantinápolyi nem muszlim elitnek nem volt közvetlen hozzáférése a döntéshozatali folyamathoz, bár befolyásolására képes volt.

¹⁰ Lásd Constantino Garzoni leírását 1573-ból: Alberi 1840: 413–414. A *müteferrika* tisztségről lásd Kramers 1993.

(1709–16 megszakítással) váltania Moldvában, kimondottan azzal a céllal, hogy szemmel tartsa az oszmán területek ellen irányuló orosz mozgolódásokat.

Miért lázadtak fel uruk ellen? Miért ők és nem azok a vajdák, akiket az ország választott és akik ott éltek egész életükben? Először is szögezzük le, hogy az oszmánellenes lázadások fenti listája nem tekinthető reprezentatívnak a moldvai és havasalföldi társadalom egészének attitűdjére nézve, amit már az is bizonyít, hogy a lázadó vajdák mindegyikének (talán Mihály kivételével) erős helyi ellenállással is meg kellett küzdenie. Ioant saját bojárjai árulták el 1574-ben, míg Aron soha nem nyerte el a moldvai elit támogatását, akik a „Zsarnok” ragadványnevet adták neki. Graziani sorsa még szomorúbb volt: őt bojárjai meg is gyilkolták. 1659-ben a havasalföldi előkelők beárulták az oszmánoknak Mihnea terveit, így a vajda jónéhányukat megölette, hogy megelőzze tömeges árulásukat, amely azonban így is bekövetkezett.¹¹ A moldvai elit 1711-ben még akkor sem mutatott sok lelkesedést az oszmánok elleni harcra, amikor már megérkeztek a hírek az orosz cár közeledéséről.

Ha így áll a helyzet, logikus a kérdés, mi a szerepe egyáltalán ezeknek a lázadásoknak. A választ a két vajdaságon kívül, Konstantinápolyban és az Oszmán Birodalomban találjuk, mivel az oszmánok visszaszorításának eszméje itt, a keresztények körében élt tovább és erősödött a „hitetlenek” legyőzésére tett minden egyes kísérlettel. Másrészt úgy tűnik, a „marciare verso Constantinopoli” (ahogy Peter Bartl fogalmazott) nemcsak egy álom volt, hanem a 16–17. századi európai politika állandó eleme és fontos orientációs pontja, amely a régi kereszties hagyományokra épült és a Szentszék áldását is élvezte. Esetünkben nem számít, hogy az orientációnak voltak-e konkrét eredményei; ami fontos, hogy egy olyan tudatállapotot idézett elő, ahol a remény cselekvésre ösztönzött és a cselekvés táplálta a reményt, és ahol a végső győzelem mindig lehetségesnek látszott mind az oszmán uralom alatt élő keresztények számára, mind azoknak az „új keresztieseknek”, akik közelinek látták a napot, amikor felszabadítják a „második Rómát.”

Ez az egymást tápláló remény és cselekvés folyamatosan termelte az információkat „a török ügyek valódi állásával” kapcsolatban.¹² Konstantinápolyba számos csatornán keresztül minden nap komoly mennyiségű hír érkezett és ugyanennyi hagyta el az oszmán fővárost Európa nagyvárosai és uralkodói udvarai irányában. Ezek egy részének megbízhatósága nyilvánvalóan kérdéses volt, sok bizonyult közülük túlzottnak vagy elfogultnak, és sokat cáfolt meg egy következő hír; de éppen ez a folyamatos változás tartotta fenn a feszültséget és az emberek érdeklődését. Ugyanez vonatkozott azokra, amelyeket „vágyalapú híreknek” nevezhetnénk, vagyis amelyek olyasmikről tudósítottak, amiben az emberek reménykedtek, így nem is kellett igaznak lenniük ahhoz, hogy annak fogadják el őket és lángra gyújtsák képzeletüket. A különböző típusú információk – akár „igazak” vagy „hamisak” voltak, de még ha a politikai propaganda részeként azo-

¹¹ Ciorănescu 1935: 172–177.

¹² A 16. századi írásokra lásd Göllner 1961–1968. Számuk mindazonáltal jóval nagyobb volt az ebben a két kötetben találhatóknál, lásd Dujčev 1935; Waugh 1975; Šimeček 1978; Miller 1994.

nosították is őket – nyilvánvalóan befolyásolták közönségüket (abban az értelemben, hogy cselekvésre sarkallták őket) és orientálták annak valóságérzékelését is, amennyiben egy specifikus, az oszmánokról és a velük szembeni kívánatos attitűdről alkotott képet támasztottak alá.

Az általunk elemzett jelenségeket pontosan ebben a kontextusban kell értelmeznünk. Ezekben az esetekben a „tisza” és hűvös „stratégiai észnél” valami komplexebb és törekenyebb állunk szemben, valamivel, ami a Moro által említett *capók* személyiségéből adódik, saját tapasztalataikból egy olyan világban, amely sokkal nagyobb volt annál, mint ahogy manapság el szoktuk képzelni. Ha egyéni életrajzaikra tekintünk, azt látjuk, hogy a „lázado vajdáknak” közös elképzeléseik voltak arról, milyen erők mozgatják ezt a világot, mivel állandó kommunikációt folytattak koruk információs központjaival és az azt mozgató kapcsolathálóval. A legtöbb esetben vajdai kinevezésüket is éppen ezen kapcsolatok és érdekcsoportok lobbitevékenységének köszönhatték.

A CAPÓK SZEMÉLYES TÖRTÉNETEI

Szereplőink közül hárman az oszmán rendszer belső emberei voltak és a birodalmi bürokráciában való rangemelkedés „klasszikus” mintáját követték. Gaspar Graziani a nagyhatalmú Iszkender pasának köszönhette pozícióját, aki Parosz és Naxosz hercegévé tette, később moldvai vajdát csinált belőle.¹³ Az oszmánok nézőpontjából Graziani teljesen megérdemelte ezt a kitüntetést, mivel kulcsszerepet játszott a Porta számos Firenzébe (1613), Belgrádba (1613), Linzbe és Bécsbe (1614–15) küldött követségében, ahol a német-római császárral kötendő béke tárgyalásaira került sor.

Mihnea a külföldi megfigyelők jelentéseiben először egy görög úrként, az 1626-ban elhunyt Radu Mihnea vajda fiaként tűnik fel, aki az öreg Kenán pasa szerájában nevelkedett. Ugyanez az információforrás egy más alkalommal arról is tudósít, hogy a vajdafi a szultáni szerájban nőtt fel, ahol a „szultána,” tehát valószínűleg az uralkodó anyja, illetve annak testvére kegyeit élvezte.¹⁴ Az ő támogatásuknak köszönhette Mihnea a trón megszerzését. Cantemir számára nagyhatalmú amatőr művészek nyitották meg az utat az oszmán politika felsőbb rétegeibe: a művészet és a politika elválaszthatatlannak bizonyult a 18. század elején.¹⁵ Cantemir jó ismerőse, Nefioglu asztrológus a szeráj kegyeit élvezte

¹³ Iorga 1895: 56. Iszkender támogatásáról: Iorga 1902: CXXXVI és CXXXIX, 1. jegyzet. Állítólag Graziani karrierjét az is elősegítette, hogy Murád pasa nagyvezír (1606–11) maga is horvát származású volt, mint az oszmán előkelők közül többen, lásd Stoy 1984: 59; Manea-Grgin 2006.

¹⁴ Hurmuzaki 1886: 42; Ciorănescu 1934: 28.

¹⁵ A kortársak szerint Cantemir az oszmán szokásokban és irodalomban való jártasságának, illetve zenei tehetségének köszönhette trónját. 1688-ban, tizenöt évesen került Konstantinápolyba mint az apjáért kezeskedő tús. Három év után tért vissza Iași-ba, de csak két évig tartózkodott ott; 1693-ban, egy három hétig tartó vajdai uralkodást követően újra az oszmán fővárosba ment és ezúttal tizenhét évig ott is maradt, először száműzött vajdaként, majd bátyja,

és bizalmas kapcsolatban volt Rami Mehmed nagyvezírrrel is, akit egy időben a moldvai ex-vajda patrónusaként is számon tartottak. Davul Iszmail efendi és Latif Cselebi, a szeráj főkincstárnokai kiváló amatőr zenészek voltak és Cantemir az ő felkérésükre írta meg traktátusát az oszmán zenéről, amelyet III. Ahmed szultánnak ajánlott.¹⁶ Amikor Davul Iszmail a tatár kán képviselője lett Konstantinápolyban, Cantemir úgy látta, pozíciói látványosan megerősödtek, és valóban: nem sokkal később a kán közbenjárásának köszönhetően nyerte el a moldvai trónt, akárcsak fivére, Antiochus (1695–1707, megszakítással).¹⁷ Úgy tűnik, a döntésben a zene iránt szintén érdeklődő Baltadzi Mehmed nagyvezírnek is benne volt a keze. Neki egy megbízható kliensre volt szüksége a moldvai trónon, aki hatékony segítséget nyújthat a kánnal és Svédország királyával, XII. Károllyal közösen tervezett oroszellenes háborúban.¹⁸ Dimitrie Cantemirnek ugyanakkor jó kapcsolatai voltak a konstantinápolyi diplomatákkal is, ami nyilván szintén hozzájárulhatott kinevezéséhez.¹⁹

Mindez arra mutat, hogy a konstantinápolyi karrierben fontos szerepet játszott, ha az ember alternatív kapcsolatokat is fenntartott. Az eddig ismertett három esetben főszereplőinket az oszmán hatalmi rendszerben betöltött pozícióik különösen érdekessé tették a „külső” csoportok szemében, akiknek szükségük volt az oszmán hatalommal kapcsolatos, első kézből származó információkra, vagy a portai politikai tárgyalások során használható közvetítőkre. A későbbi lázadó vajdák ebben a minőségükben építették ki kapcsolataikat a konstantinápolyi diplomáciai miliőben; ez ugyanakkor az oszmánok szemében is megnövelte jelentőségüket, hiszen nekik is szükségük volt ügyes és megbízható tárgyalókra külkapcsolataik intézésekor.

Graziani ismét csak kivételes esetnek számít, mivel ő meglehetősen sok ideig állt a politikai ügyek középpontjában és hivatalos pozícióval is bírt az oszmán államigazgatásban. Képességeit már korábban bizonyította, hiszen az oszmán előkelők már ismerték hajdani, a velencei és konstantinápolyi angol követségek dragománjaként felépített karrierjét.²⁰ Graziani az után is folyamatosan fenntartotta kapcsolatait korábbi protektoraival és barátaival, hogy oszmán diplomata lett belőle, és sokszor látta el őket információval.²¹ Egész karrierje arról tanús-

Antiochus képviselőjeként (ún. *capuchehaiájaként*). 1705 és 1710 között sajnos nincs róla adat, lásd Cernovodeanu 2002; Lemny 2002.

¹⁶ Iorga 1998: 6, 417; Lemny 2002: 69–71. Cantemir barátsága Abdüldzselil Cselebi Levni udvari festővel szintén hozzájárult annak a politikai kapcsolathálónak a kiszélesítéséhez, amelyet apjától örökölt.

¹⁷ Antiochusról lásd a francia, illetve velencei és angol követjelentéseket: Hurmuzaki 1883: 352; Iorga 1895: 309.

¹⁸ Iorga 1910; Lemny 2002: 91–92; Eremia 2008: 61–63.

¹⁹ Lemny 2002: 65–67.

²⁰ Ezen összeköttetései miatt került először kapcsolatba a moldvai ügyekkel is, mivel Graziani egy darabig az angol korona által támogatott Ștefan Bogdan trónkövetelőnek is szolgálatára állt, lásd Coulter 1990: 69.

²¹ Állítólag az angol követség is támogatta a moldvai trón megszerzésében (Coulter 1990: 57, 70), és a Habsburg követ, Molard báró is II. Mátyás figyelmébe ajánlotta (Veress 1937: 78). Nagyon

kodik, hogy nagy mestere volt a kapcsolatépítésnek és az információk szivárogtatásának, olyannyira, hogy nehezebb azt megmondani, kivel *nem* állt valamilyen kapcsolatban. Levelezőpartnerei között lengyel mágnásokon kívül II. Ferdinánd császárt, II. Cosimo de' Medici toszkán nagyherceget, Don Pedro Téllez-Girón de Osunát, Nápoly és Szicília alkirályát és III. Fülöp spanyol királyt (1598–1621) is ott találjuk. Annak érdekében, hogy pozícióját megerősítse, Konstantinápoly velencei köreivel is kereste a kapcsolatokat: engedélyt kért a *bailótól*, illetve a dózsétól, hogy feleségül vehesse a velencei nagydragomán, Marc' Antonio Borisi lányát. Úgy tűnik, erre nem került sor, de Marc' Antonio fivérét, Bernardo Borisit mindenesetre Graziani moldvai kíséretében találjuk.²²

Amikor 1618 decemberében találkozott a *Militia Christiana* vezetőivel, Graziani már jól ismerhette Nevers hercegének és követőinek terveit, hiszen közülük legalább néhányal majdnem biztosan találkozott korábbi diplomáciai küldetési során.²³ Az itáliai, raguzai és velencei levéltárak anyaga újabb részletekkel gazdagíthatja még tudásunkat Graziani kapcsolatairól az európai diplomácia világában, ám azt már most feltételezhetjük, hogy karrierje nem a véletlenek összejárásának eredménye és a szultán elleni lázadása sem fogható fel izolált eseményként. Épp ellenkezőleg: Graziani tevékenységét a számos korabeli kísérlet kontextusában kell látnunk, amelyek a balkáni népeknek a Porta elleni fellázítására irányultak, és a Szentszék jóváhagyásával Spanyolország, illetve különböző itáliai fejedelmek (Szavója, Mantova, Toszkána, Párma) álltak a háttérükben.²⁴ Tekintettel pozíciójára, biztosak lehetünk benne, hogy Grazianinak ezekről a kísérletekről és a belőlük kinövő lázadásokról sok információ állt rendelkezésére és Nevers Balkán-politikája, amelyet Róma és Richelieu tanácsadója, a nevezetes Père Joseph is támogatott, nagyszerű lehetőséget adott számára a cselekvésre.²⁵ A tények, például hogy Graziani 1619-ben segítette Homonnai György Bethlen Gábor megbuktatására tett kísérletét, illetve hogy a lengyel Samuel Korecki az oszmánok elleni végső ütközetében mellette harcolt, közös oszmánellenes terv létezésére utalnak. A korábbi

valószínű, hogy kettős vagy még többes ügynökként szolgált, ezért nem is volt különösebben népszerű kortársai körében, lásd Stoy 1984: 116.

²² Pippidi 1980: 133–159; Luca 2007: 71–83.

²³ A *Militia Christiana* katonai–vallási rendjét 1619-ben, Charles Gonzague, Nevers hercege kezdeményezésére alapították és azzal a nyíltan deklarált céllal gyűjtött össze nemes katonákat Franciaországból, az itáliai államokból és a Német-római Birodalomból, hogy a keresztényeket megszabadítsa a „török zsarnokságtól”. Egyik vezetőjük Adolf von Altheim gróf volt, akivel Graziani már az 1614–15-ös Habsburg–oszmán tárgyalásokon találkozott. Marconnet, aki a Militián belül a kelet-európai régió felelőse volt, szintén Graziani kapcsolatai közé tartozott, lásd Georgescu 1934: 340–341; Papadópulosz 1966: 258–259. Grazianinak Radu Șerban havasalföldi vajdával (1602–11 megszakitással) is voltak kapcsolatai már 1616-tól (Veress 1937: 74–76). Graziani régi kapcsolatai közül többen (a szavojai Károly Emánuel, a toszkánai nagyherceg, a mantovai herceg és mások) azok közé tartoztak, akik a kezdetektől nagy lelkesedést mutattak Nevers tervei iránt: Göllner 1935–36: 84–85; Göllner 1968; Andreescu 1989: 9–11.

²⁴ Tamborra 1961; Zlatar 1992: 261–297. A raguzai szárlól részletesebben lásd Păun 2012a.

²⁵ Lásd Hurmuzaki 1883: 184. Nevers Balkán-politikájáról lásd Xivrey 1840–1841; Papadópulosz 1966. A Père Joseph-től kapott támogatásról Fagniez 1889; Papadópulosz 1966: 97–147; Pierre 2005.

dragomán értékes stratégiai partner lehetett a Militia vezetői számára, hiszen sosem habozott, felhasználja-e oszmán diplomataként felépített és fenntartott kapcsolat-hálóját saját céljaira.²⁶

Mihnea esete is ezt igazolja, hiszen utóbbi is megpróbálta régi kapcsolatait – elsősorban a Velencével és Erdéllyel fenntartottakat – mozgósítani annak érdekében, hogy katonai koalíciót hozzon létre az oszmánok ellen. Konstantinápolyi tartózkodása idején sok bizalmasa volt a szerájban, így potenciális barátai és ellenségei számára hasznos kapcsolatot, de persze fenyegetést is jelentett.²⁷ Rákóczi konstantinápolyi diplomatái folyamatosan keresték barátságát, együttműködtek vele, sőt, még a havasalföldi trónhoz jutását is megpróbálták elősegíteni; az erdélyi fejedelem pedig e stratégia révén egy hű és elszánt szövetségeshez jutott.²⁸ Egész más volt Velence reakciója: ők még az után sem bíztak Mihneában, amikor már nem trónkövetelőként, hanem a havasalföldi trón birtokosaként kereste meg őket. A fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy Mihnea pontos ismeretekkel rendelkezett a korszak politikai eseményeiről és megbízható információkkal látta el a velencei diplomataikat. Így 1659-ben, saját felkelésével egy időben a peloponnészoszi Maniban is kitört az a lázadás, amelynek szervezéséről már négy évvel korábban tájékoztatta a Serenissima konstantinápolyi képviselőit.²⁹

A lázadások elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a közvetlen politikai körülményeket: ezekből látszanak azok a konkrét eszközök, amelyekről a társadalmi aktorok tudomással bírtak, és amelyeket személyes céljaikra felhasználhattak. Graziani, Mihnea és Cantemir helyzete ebből a szempontból kivételesen jónak mondható, az Oszmán Birodalomban elfoglalt státuszuknak köszönhetően. A hasonló lázadások kitörésének keretei azonban sokkal komplexebbek annál, mint hogy azon „globális” és „regionális” események összegei lennének, amelyek ugyanabban az időpillanatban történtek. Hozzá kell még számítanunk a rendszer strukturális elemeit is, amelyben a lázadások létrejönnek, és a feszültségeket, amelyeket ezen struktúrák dinamikája hordoz. Mihnea esete fényt vet ezekre is, mármint a különböző konstantinápolyi kapcsolathálóok közötti hatalmi harc rejtett mechanizmusaira.³⁰ A velencei diplomaták szerint a havasalföldi vajda lázadását nagy mértékben személyes ellensége, Panajótisz Nikúsziosz intri-

²⁶ Iorga 1902: CXXXVII, CXL–CXLI; Iorga 1899: 36, 7. jegyzet; Manea–Grgin 2006: 67–69. Graziani trónra kerülése után is tartott kémeket a Portán és pártfogója, Iszkender pasa udvarában és folyamatosan informálta a Militiát az oszmán tervekről (Iorga 1899: 45). A Porta úgy tűnik, tudott Graziani kapcsolatairól, de úgy döntött (Bethlen Gábor miatt), hogy egy jobb alkalomra halasztja elbocsátását, lásd Iorga 1902: CXLIII, 3. jegyzet.

²⁷ Hurmuzaki 1886: 27. Evlia Cselebi szintén közli, hogy Mihnea bejáratos volt a szultán palotájába, Ciorănescu 1935: 92–93.

²⁸ A kapcsolat kezdetei 1654-re mennek vissza és fenntartásukban elsősorban Harsányi Nagy Jakab játszott fontos szerepet; ő ismertette össze Mihneát a Portára küldött svéd követtel is. Lásd Kármán 2012. Mihnea Simon Reniger császári követtel is tartott fenn kapcsolatokat, és talán a francia és spanyol követtel is, lásd Ciorănescu 1935: 94.

²⁹ Ciorănescu 1934: 9–10, 19. A Maniban kitört felkelésről Karathanászisz 1971; Tomadákisz 1975. További részletekről lásd Păun 2012a.

³⁰ Erről a kegyetlen hatalmi harcról általában lásd Păun 2003.

kái motiválták, aki Köprülü kedvenc kliense és a konstantinápolyi görög ortodox körök nagy hatalmú tagja volt.³¹

Ennek fényében egyszerűbb megérteni, miért nem volt esélye az oszmán hatalmi rendszerben azoknak, akik mindent egy kártyára tettek fel: bármelyik pillanatban feltűnhetett egy másik versenytárs, aki többet fizetett, vagy közvetlenebb hozzáféréssel rendelkezett az uralkodói kegy kútfejéhez és így sikerrel számolhatott le gyengébb riválisával. Az „alternatív források” minden a játszmában érdekelt politikai aktor számára kulcsszerepet játszottak – és mint Mihnea esetében láttuk, ők nem haboztak, ha ezeket időnként a már a rendszeren belül lévőkkel szemben kellett felhasználni.³²

Ugyanez vonatkozik azokra a lázadó vajdákra, akik az oszmán rendszeren kívülről jöttek, mármint akik csak trónkövetelői pályájuk végét töltötték Konstantinápolyban (Ioan, Aron és Mihály). Az alternatív kapcsolathálók az ő esetükben is fontos szerepet játszottak, nemcsak trónra kerülésükben, hanem lázadásuk előkészítésekor is. Ők azonban a politikai emelkedés inverz logikáját követték, hiszen az oszmán döntéshozókhoz másodlagos csatornákon keresztül jutottak el. Más szóval: elsődleges erőforrásaik vagy kívülről, vagy a rendszer alsóbb szintjeiről érkeztek. Ha az „insiderek” (Graziani, Mihnea és Cantemir) a szerájhoz való közelségüket próbálták kihasználni, az „outsiderek” mobilitással pótolták ennek hiányát. Európában és az oszmán Balkánon tett utazásaik során uralkodói és nemesi udvarokban fogadták őket, így jó rálátással rendelkeztek a korabeli politikai miliőre és hasznos kapcsolatokkal rendelkeztek. Mobilitásuk azt is lehetővé tette, hogy távolról tekintsenek az oszmán rendszerre és megismerjék az európai hatalmak Portával szembeni terveit és stratégiáit. Az oszmán Balkánon tett utazásaik során közvetlen ismereteket szereztek a Birodalom mindennapi életéről és a helyiek attitűdjéről és reményeiről is.

Amikor Ioan 1574-ben megszakította kapcsolatait a szultánnal, számos diplomáciai körrel létesített korábbi összeköttetésére, illetve az 1560–70-es években egész Európát izgalomban tartó konfliktusokban való személyes részvételének élményére épített.³³ Számos adattal rendelkezünk arra, hogy trónra kerülése

³¹ Hurmuzaki 1886: 63. A két politikai aktor közötti konfliktusok alapja – legalábbis részben – a havasalföldi trónnal kapcsolatos rivalizálásuk volt, lásd Ciorănescu 1934: 122. Ez megmagyarázná azt is, hogy amikor 1656 januárjában görög előkelők találkoztak, hogy a Moldvában és Havasalföldön uralkodó vajdák letételével kapcsolatban szervezkedjenek, választásuk nem a jelenlévő Mihneára esett, hanem az elgörögösödött moldvai családból származó Radu Leonra. Nikúsziosznak végül valóban sikerült legalább a moldvai trónt régi barátja és kliense, Gheorghe Ghica (1658–59) számára megszereznie.

³² Néhány adat szerint Ioan lázadását is részben az motiválta, hogy Mihaíl Kantakuzénosz „Sejtanoglu” nagyobb összegeket próbált kicsikarni a moldvai vajdából, aki valószínűleg az ő akaratából került a trónra. Stephan Gerlach azt írja: Ioan megtagadta, hogy 50 000 dukátot fizessen Sejtanoglu-nak, aki ezt afféle védelmi pénzként követelte tőle, mire utóbbi azzal vádolta meg a vajdát, hogy át akarja adni Moldvát a lengyel királynak, ami kiprovokálta az oszmánok katonai beavatkozását. Lásd Legrand 1877: 4–5; Iorga 1895–96: 12–13; Gorovei 1976: 115.

³³ Itt Ioan Rodoszon töltött idejére gondolok, amely egybeesett a lepantói csata időszakával. A politikai háttérrel lásd Setton 1984; Hasziótisz 1970: 48–76; Pippidi 1980: 23–53, további

után Ioan azonnal megpróbálta aktiválni kapcsolatait Lengyelországgal, Béccsel és talán Moszkvával, hogy felmérje a politikai és katonai szövetséggel kapcsolatos lehetőségeket, szükség esetre biztosítsa visszavonulásának helyét és elkerülje, hogy hátba támadják.³⁴ Kapcsolatai közül legalább az egyik használhatónak bizonyult, hiszen a lengyel nemesi csapatok szövetségére számíthatott.³⁵

Aron és Mihály tapasztalatai a befolyással bíró csoportok dinamikájáról, illetve az oszmánellenes lázadások előkészítésében játszott szerepükről szolgáltatnak részleteket. Mielőtt trónra kerül volna, Aron élete jó részét Lembergben, az Oszmán Birodalom északi határainál elhelyezkedő információs központok egyikében, illetve Prágában töltötte, ahol többek között Ferdinánd főherceggel és Pezzen birodalmi kancellárral is megismerkedhetett, aki korábban, 1578–81 között a konstantinápolyi Habsburg követség titkára volt, míg később, 1587–92 között a császár képviselője az oszmán fővárosban.³⁶ II. Rudolf császár épp ebben az időszakban, 1589-ben állt elő egy új Szent Liga-tervvel, ami Spanyolország mellett a Német-római Birodalmat, Moszkóviát, a grúz fejedelemségeket és Perzsiát is magába foglalta volna.³⁷ Amikor kitört a háború a Habsburgok és az oszmánok között, Aron már Konstantinápolyban készítette elő trónra lépését. Vándorlásai mindenestre hasznosnak bizonyultak: erdélyi tartózkodása alatt megismerkedett Báthori Zsigmond fejedelemmel, aki barátja és patrónusa lett; nem sokkal később pedig Báthori Boldizsár Edward Barton angol követ figyelmébe ajánlotta.³⁸

Aron gyulafehérvári tartózkodása csaknem pontosan egybeesett Vitéz Mihályéval és nem lehetetlen, hogy a Báthoriak révén ismerkedtek meg egymással. Aronnal szemben, aki Közép-Európa udvaraiban szerzett tapasztalatokat, Mihály

irodalom: Păun 2012a. Lehetetlennek tűnik, hogy Ioan, akinek ennyire közvetlen érdekei fűződtek az oszmán ügyekhez, ne jutott volna információhoz róluk, vagy akár a velenceiek kísérletéről, hogy korábbi protektorát, Rettegett Iván cárt megnyerjék egy közös kereszties hadjáratra, hiszen ennek híre még a távoli Angliába is eljutott. Rodoszon Ioan egy darabig ékszerrel kereskedett és jó kapcsolatokat épített ki a görög–levantei kereskedői körökkel – nem kizárt, hogy ezek segítették trónra jutását.

³⁴ Attól tartva, hogy diplomáciai konfliktusba keveredik az oszmánokkal, Valois Henrik lengyel király elutasította Ioan segítségkérését, lásd Iorga 1936: 56. Megjegyzendő, hogy 1558–59-ben Ioan Jan Firley lublini vajda védelme alatt élt. A bécsi támogatásról lásd Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány levelét: Hurmuzaki 1891: 630–631, 650–654; Denize 2003. 1563-ban Ioan csatlakozott a Habsburg seregekhez, abban a reményben, hogy II. Miksa trónra segíti. A trón megszerzésére tett 1551-es sikertelen kísérlet után Rettegett Iván udvarába ment, ahol feleségül vette Szemjon rosztovi herceg lányát. Az asszony és közös gyermekük halála után, évekkel később Iván újabb orosz feleséget, a msztyiszlavi herceg lányát ajánlotta neki, de ez a házasság nem jött létre, lásd Gorovei 1976: 120. Ennek fényében elég valószínűnek tűnik, hogy létezett egy törökellenes moldvai–orosz szövetség terv; a kortársak közül ezt többen is tudni vélték, lásd Păun 2012a.

³⁵ A legtöbb történész véleményével ellentétben szövetségesei nem a kozákok közül kerültek ki, lásd Berindei 1972.

³⁶ Minea 1932–33: 149–150; Gorovei 1976: 128–129.

³⁷ A Lepanto utáni törökellenes tervek átalakulásáról szóló irodalmat lásd Păun 2012a.

³⁸ Poda 1938; Demény – Cernovodeanu 1974: 27. Barton bizalmasa, Paolo Mariani is támogatta Aront, lásd Poda 1938: 451–452.

Konstantinápolyban töltötte fiatal éveit, illetve a Balkánon kereskedett juhokkal (ún. cselepként) befolyásos nagybátyja, a görög származású Iani képviseletében, mielőtt ragyogó politikai karrierje elkezdődött volna Havasalföldön – több vajda szolgálatában és ugyancsak Iani támogatásával. Amikor kiderült, hogy maga is vajdai sarj, el kellett hagynia az országot, mivel minden trónkövetelő ellenséget látott benne. Aronhoz hasonlóan Mihály is Erdélybe ment, ahol Báthori Zsigmond kegyeit élvezte és őt is a fejedelem unokatestvére mutatta be Bartonnak.³⁹

A Konstantinápolyban már korábban kialakított kapcsolatai miatt Barton sikeres politikai támogatója lehetett Aronnak és pénzbeli támogatást is szerzett neki.⁴⁰ Az angol követ dolgát megkönnyítette Báthori Zsigmond közbenjárása is, illetve Aron azon kapcsolatai, amelyeket egyes lengyel családokkal, illetve magas rangú egyházi személyekkel tartott fenn, mint például II. Jeremiasz Tranósz pátriárka és tanácsadója, Nikifórosz „a diakónus” – két olyan személy, akit később Mihály támogatói között is megtalálunk.⁴¹

Aron és Mihály politikai lépései között érdekes átfedések vannak, amelyek forrását valószínűleg a Kantakuzénoszok konstantinápolyi kapcsolathálójának működésében kell keresnünk – politikai kliensként számos elődjükhöz hasonlóan mindkét vajda szorosan kapcsolódott ehhez a családhoz.⁴² Ennek politikai hagyományait már a nevezetes Mihaíl Kantakuzénosz „Sejtanoglu” lerakta és rokonai később is folytatták.⁴³ Sejtanoglu 1578-ban bekövetkező erőszakos halála után a család ügyeit Iani, „a bán” – egyesek szerint az öccse, mások szerint egy távolabbi rokon – vette át. Tekintet nélkül arra, igazi Kantakuzénosz volt-e, Iani megörökölte Sejtanoglu politikai és üzleti összeköttetéseit, és hatékonyan hasznosította őket. A raguzai Pascal de’ Marini Poli úgy írt róla, mint a vajda tökéletes ágenséről, mintegy annak „másáról”.⁴⁴ És ez a görög, Mihály anyjának bátyja valóban az is volt: egy gazdag és okos férfiú, akit társai tiszteltek és akiben feljebbvalói bíztak, aki mindig alkalmas volt a kényes ügyek kezelésére és pénzszerzésre is, ha szükség volt rá.⁴⁵ Minden trónkövetelő számára egyértelmű választás volt az ő kegyeinek keresése, és nem csoda, hogy sok éven keresztül volt moldvai és

³⁹ Podea 1938: 464–465; Florescu – Pleşia 1976: 161; Andreescu 1975a; Andreescu 1997: 13–37.

⁴⁰ Minea 1932–33: 172, 180 (4. jegyzet), 222. Barton jóátllt védencének tranzakcióiért és támogatta törekvéseit, lásd Hurmuzaki 1884: 177, 179–180. Egyes források szerint Aront a francia követ, a szultán kedvenc felesége, két zsidó bankár és néhány görög kereskedő is támogatta, lásd Podea 1938: 452; Tappe 1964: 61, 68–69.

⁴¹ Hurmuzaki 1884: 159; Podea 1938: 451–451.

⁴² Egyes történészek feltételezték, hogy Aron felesége is a Kantakuzénosz családból származott. Erre nincs közvetlen adat, noha valószínű, hogy valamilyen szintű rokonság fennállt. Mihályról egyesek feltételezik, hogy anyai ágon volt Kantakuzénosz-rokon. Lásd Florescu – Pleşia 1972; Andreescu 1975b; Andreescu 1997: 13–37; Cazacu 1995–96.

⁴³ Cazacu 1995–96; Păun 2012b.

⁴⁴ Iorga 1895–96: 24.

⁴⁵ Iani kiállt a vajdáért a szultáni tanácsban is, lásd Bănescu 1912. Petru Şchiopul számára két év alatt összesen 1 200 000 tallért sikerült kölcsönöznie konstantinápolyi zsidóktól, görögöktől és oszmán méltóságoktól, lásd Păun 2003: 306. Közvetítőként az 1590–91-es oszmán–lengyel tárgyalásokon is részt vett, lásd Florescu – Pleşia 1972: 145.

havasalföldi vajdák hivatalos képviselője (ún. *capuchebaiája*) a szultán udvarában, például Aroné is – ami ismét csak azt bizonyítja, hogy Aron és Mihály ugyanahhoz a – Iani befolyásos alakja körül alakuló – politikai körhöz tartozott. A pátriárkával és Nikifórosszal fenntartott kapcsolatuk ugyaninnen származott, hiszen mindketten a Kantakuzénoszok kapcsolathálójához tartoztak: míg az előbbi régi kliense volt Sejtanoglunak, az utóbbi a nővérének unokaöccse.⁴⁶

Iani utódja a Kantakuzénoszok kapcsolati hálójának vezető pozíciójában Sejtanoglu fia, Andrónikosz volt, aki 1593 után Mihály főtanácsadója lett.⁴⁷ Ő gyűjtötte össze a vajda trónjának megvásárlásához szükséges hatalmas összeget és elég egyértelmű, hogy az 1595-ös oszmánellenes felkelést is inkább az ő házában tervezték, mintsem Bukarestben vagy Iași-ban. Jellemző, hogy a Kantakuzénosz család mélyen belefolyt Mihály felkelésébe. Andrónikosz mellett, aki az egyik legfontosabb szerepet játszott, legalább három fivére, Theódorosz, Dimítisz és Joánisz kulcspozíciót töltött be a vajda államapparátusában, miközben a távolabbi családtagok is aktívan támogatták törekvéseit, mint Nikifórosz és a trnovói metropolita, Dioníziosz Rhalle, akinek anyja volt a Kantakuzénosz-család tagja.⁴⁸ Bár kétséges, hogy Mihály valóban Bizánc újbóli elfoglalását tervezte-e – ahogy az oszmán uralom alatt élő ortodoxok remélték és a balkáni folklórban emlékeztek rá –, annyi biztos, hogy a bizánci császároktól származó Kantakuzénosz család, amely még mindig az Oszmán Birodalom közeli bukásában reménykedett, hatalmas befolyással rendelkezett Moldvában és Havasalföldön.⁴⁹

Nyilvánvaló, hogy Aron és Mihály trónra kerülése az ikervajdaságokban legalább három kapcsolati háló együttes tevékenységének az eredménye volt: a Kantakuzénoszok és követőik; Báthori politikai háttere, amely őt az ősi Dácia visszaállítására sarkallta; illetve Barton köre, akiknek legfontosabb célja a régióban a katolikus előretörés megállítás, illetve az angol kereskedelmet elősegítő béke fenntartása volt.⁵⁰ Míg kezdetben a körülmények mindenki igényeinek megfeleltek, a későbbi fejleményekről ez nem mondható el. Barton és királynője számára a Porta elleni háború egyértelműen kedvezőtlen volt, míg a II. Rudolf és a Szentszék által támogatott Báthoriak számára épp az ellenkezője igaz (és a Kantakuzénoszokra is, bár más okokból). Aron és Mihály az ő biztatásukra választotta a háborút, az ő segítségükkel indította el és legalábbis egy ideig az ő felsőbbbségük alatt folytatta. Zsigmond 1598-as lemondásával a helyzet alapjaiban változott meg, ami teljesen új irányt adott Mihály Erdéllyel, Moldvával és a Habsburg Birodalommal szembeni politikájának és egy idő után oda vezetett, hogy a havasalföldi vajda átvette Báthori korábbi helyét a három állam feletti

⁴⁶ Tsirpanlis 1985; Iorga 1904; Andreescu 1997: 81–115.

⁴⁷ Andrónikosz jelentőségéről a Portán lásd Păun 2012a; Andreescu 1997: 13–37; Cazacu 1995–96: 175.

⁴⁸ Andreescu 1997: 25–26, 32, 339–419; Iorga 1919.

⁴⁹ Iorga 1931: 14–15. Mihály terveiről: Pippidi 1975, 1981; Andreescu 1975b, 2003. Tevékenységének visszhangjáról a Balkánon: Iordan 1936; Ștefănescu 1942; Vincent 1995.

⁵⁰ A Báthori és Anglia közötti jó kapcsolatok tovább segítették ezen politikai szövetségek sikerét, lásd Podea 1938; Demény – Cernovodeanu 1974: 27–31, 67–74; Várkonyi 2004.

uralom birtokosaként.⁵¹ Ettől a ponttól kezdve az eredeti három kapcsolatrendszerből már csak egy, a „görög” támogatta, amely azonban élete végéig ki is tartott mellette.⁵²

A fentiekben ismertetett esetekből úgy tűnik, a lázadások tulajdonképpen a Porta és adófizető államai közötti kapcsolat lényegéből fakadó elemnek tekinthetők, hiszen az előbbi folyamatos nyomás alatt tartotta a vazallus fejedelmeket. Amióta a hatalmi aréna áttevődött Konstantinápolyba, a havasalföldi és moldvai trónkövetelők kénytelenek voltak az oszmán hatalmi rendszer általános logikáját követni, amely legfontosabb elemeinek a rotációs elvet, illetve a hatalmi körök és befolyással bíró frakciók közötti rivalizálást tarthatjuk. Ahogy Konstantinápolyban eldurvult a hatalomért folyó harc, az oszmán szokás, amely szerint a vajdákat „rotálják” – és ennek megfelelően anélkül is lemondatták, kivégzik vagy száműzik őket, de legalábbis konfiskálják vagyonukat, hogy erre komoly okot adtak volna –, komoly státuszbizonytalanságot és általánosan kiszámíthatatlan körülményeket eredményezett. A vajdák soha nem tudhatták, mennyi ideig fognak uralkodni és mi lesz a sorsuk utána. Vagyis minél több szereplő lett része az oszmán rendszernek, annál erősebb lett rajtuk a rendszer nyomása.

Logikus, hogy ez a gazdasági és politikai nyomás a háborús időszakokban ért el kritikus mértéket: az adófizető államok számára a háború csaknem a teljes kiszámíthatatlanságot jelentette, mivel semmilyen befolyással nem voltak annak megindítására vagy befejezésére: valahányszor uruk úgy határozott, nekik háborúba kellett keveredniük. Ebben a kontextusban az Albert O. Hirschman modellje szerint fennálló három lehetőségből (kivonulás, tiltakozás, hűség) a harmadik opció nyilvánvalóan behatárolt eredményekkel járt.⁵³ Sőt, a „túlzott hűség” – vagyis az, ha az oszmán igények elé menve még többet is ajánlottak, mint amit a hűbérúr kért – közép- és hosszú távon kifejezetten kontraproduktívnek bizonyult, hiszen ez a gyakorlat fokozatosan növelte a vazallus fejedelemségekre nehezedő nyomást és egyre nehezebben teljesíthető kéréseket eredményezett a Porta részéről.⁵⁴ A „tiltakozás” opció jelen esetben az oszmán politikai gyakorlat internalizálását és követését jelentette: nagy anyagi áldozatok árán erős, befolyással bíró kapcsolati hálók kiépítését és fenntartását Konstantinápolyban. Ez nem jelentette azonban, hogy a kockázatot teljesen el lehetett volna kerülni,

⁵¹ Az 1595-ös gyulafehérvári szerződésben Mihály és Aron hűbéruruknak ismerték el Báthori Zsigmondot, ez alapozta meg közös katonai akciójukat a Portával szemben. A havasalföldi delegáció egyik vezetője Andronikosz volt. Nem sokkal a lázadások kitorése után Zsigmond Ștefan Rázvannal cserélte le Aront. 1598-ban Zsigmond lemondott és Mihály kihasználta az alkalmat a gyulafehérvári szerződés felmondására, majd 1599-ben Erdély elfoglalására; a következő évben pedig Moldvát is megszállta, lásd Panaitescu 1936; Randa 1964.

⁵² Andronikoszt Mihály ellenfelei végeztették ki 1601-ben, lásd Ciorănescu 1934: 204.

⁵³ A paradigmáról lásd Hirschmann 1970.

⁵⁴ Elég, ha csak az adó és más pénzügyi szolgáltatások összegének növekedésére gondolunk. A „túlzottan hűséges” vazallusok ráadásul meglehetősen ritkán tudták hosszú ideig megtartani trónjukat.

hiszen ezek a körök sokszor követték saját, korábbi patrónusaikkal szembe forduló érdekeiket, amint azt a Kantakuzénoszok példáján is látni lehetett.⁵⁵

Mindezek az oszmán rendszer dinamikája által generált feszültségek és konfliktusok fontos szerepet játszottak azokban az esetekben, amikor a vazallusok a „kivonulás” opciót választották, különösen, ha erre a Porta ellen formálódó keresztény koalíciók kedvező lehetőséget nyújtottak. Ebből a nézőpontból a lázadás ellentámadásnak tűnhet, de ne feledkezzünk meg arról sem, milyen nyomást gyakoroltak a vajdákra – saját érdekeiknek megfelelően – a környező hatalmak, Lengyelország, a Habsburgok vagy Oroszország. A vajdákra nehéz választás várt utóbbiak és „igaz uruk” között: ha a „kivonulást” választották és az oszmánok győztek, elveszítették hatalmukat; ha viszont a „hűséget” választották és a keresztények értek el sikert, akkor ők a gonosz oldalára kerültek hittársaikkal szemben, ami szintén nagy terhet jelentett.⁵⁶

A SPIRITUÁLIS KÖZEG

A drámai tapasztalatok ellenére az oszmán hatalom közelgő bukásába vetett hit mind Nyugat-, mind Kelet-Európában folyamatosan táplált egyfajta kereszt-gondolatot. A Második Róma fokozatosan magára vette Jeruzsálem szerepét – amely túl távolinak bizonyult ahhoz, hogy az „új keresztések” ideálja lehessen – és századokon keresztül „politikai próféciai” állandó célpontja maradt. Nem szabad alábecsülni ezek hatását a politikai és katonai cselekményekre: Konstantinápoly lakosai – keresztények és muszlimok egyaránt – folyamatosan abban a tudatban éltek, hogy a város sorsa szoros összeköttetésben áll a világgal. Keresztény és oszmán eszkatológikus remények és félelmek ezen a ponton összeolvadtak, és ezt a valós világ eseményei is folyamatosan táplálták. Aligha gondolhatjuk, hogy a lázadó moldvai és havasalföldi vajdák kivonhatták magukat ennek a gondolkodásmódnak a hatása alól.

Konstantinápolyi tartózkodásuk alatt a későbbi vajdák megismerhették a muszlim elképzeléseket az új millenniumról, amely 1591–92-ben kezdődött, és tanúi lehettek a hozzá kötődő „eszkatológiai pániknak.”⁵⁷ Matteo Zano velencei bailo részletesen beszámolt erről az egyre növekvő félelemről „a törökök prognosztikonjai miatt” – amelyekből az derül ki, hogy Mohamed születése után ezer évvel nagy válságok várnak a Birodalomra, aminek a magyarországi hábo-

⁵⁵ Itt elsősorban Iani és Andronikosz azon döntésére gondolok, hogy ejtik korábbi pártfogoltjait és a havasalföldi dinasztia rivális ága felé fordulnak, ahonnan Mihály személyét választották.

⁵⁶ Hasonló dilemmákkal kellett megküzdenie a szultán szolgálatában álló görög–levantei előkelőknek, az ún. *archontainak*, lásd Păun 2003. A 17. század folyamán utóbbiak már egyre gyakrabban az oszmán rendszer – és benne saját pozíciójuk – fenntartása mellett álltak ki; az oszmánellenes attitűd inkább az egyházi vezetőkre volt jellemző, lásd a későbbiekben az 1650-es évek görög–orosz tárgyalásait egy „kereszties hadjáratról.”

⁵⁷ Alphonse Dupront kifejezése. A Birodalom végét jósló muszlim próféciai nem sokkal 1453 után jelentek meg és gyorsan toposszá váltak, lásd Setton 1992: 16–17; Şahin 2010.

rúban elszenvedett kudarcok adtak újabb hitelt.⁵⁸ Zane leírása 1594-ből származik, abból az időpontból, amikor Mihály és Aron a szultán elleni lázadás mellett döntött. Hat évvel később Girolamo Capello azt jegyezte fel, hogy III. Mehmed szultánra (1593–1603) mindenki utálattal tekintett, többek között azért, mert egyes „kedvezőtlen próféciák” az ő uralkodása alatti időszakra várták a Birodalom bukását. A jóslat egyszerű logikát követett: mivel Bizánc első és utolsó uralkodóját egyaránt Konstantinnak hívták és Konstantinápolyt Mehmed, Murád fia foglalta el, az Oszmán Birodalom bukásának ugyancsak egy Murád fia Mehmed alatt kellett bekövetkeznie. Racionális diplomataként Capello nem vette komolyan ezeket a „babonás és hiábavaló eszméket”, de el kellett ismernie, hogy a tömegekre nagy hatást gyakoroltak: nemcsak a szultán általános tekintélye csökkent, de alattvalói is kevésbé voltak hajlandók engedelmeskedni neki – ami nagy aggodalomra adott okot az oszmán kormányzat számára.⁵⁹

A velencei diplomaták által leírt elméletek ekkor már hosszú múltra tekinthettek vissza és nagy karrier várt még rájuk. A Pseudo-Szfrandzisz *Chronikon Majusához* írott margináliák és interpolációk 1655-re jóslták az Oszmán Birodalom bukását azért, hogy az alexandriai Sztephanosznak tulajdonított ún. „arab nemzet horoszkópja” logikáját átvitték az oszmánokra és kiegészítették egy Bölcs Leó bizánci császárnak tulajdonított másik szöveg hivatkozásaival.⁶⁰ Ugyanebben az évben Mihnea bizalmasa, Paíziosz Ligaridisz ugyancsak olyan muszlim próféciákról írt, amelyeket „az oszmánok saját krónikáiban és történeti könyveiben” talált és amelyek szintén a Birodalom végét jóslták – ennek időpontját Ligaridisz 1678-ra tette.⁶¹ Nem sokkal ez előtt a végzetes dátum előtt a horvát Juraj Križanic Konstantinápolyban találkozott Panajótisz Nikúsziosz portai főtölmáccsal, aki olyan „arab könyveket” mutatott neki, amelyek az Oszmán Birodalom bukását jóslták IV. Mehmed (1648–87) alatt.⁶²

Hasonló elméletek Európa-szerte megtalálhatók voltak és sokat köszönhetnek Bartolomej Georgievics híres könyvének, az 1545-ben megjelent *Prognoma sive praesagium Mehemetanorum*nak, illetve a bizánci eszkatologikus és apokaliptikus írásoknak, amelyek másolatban terjedtek és számos európai nyelvre is lefordították őket, miközben újabb és újabb értelmezéseket nyertek a korabeli politikai eseményeknek megfelelően.⁶³ Nem véletlen, hogy az ezen irodalom iránti érdeklődés pontosan akkor kezdett nőni, amikor a 16. század második

⁵⁸ Alberi 1855: 442–443.

⁵⁹ Pedani 1996: 398; lásd még 422, 443.

⁶⁰ Congourdeau 1999: 66–67; Turner 1968. Hasonló elméletekről az Oszmán Birodalom 1622-re jóslt bukását illetően Zlatar 1995.

⁶¹ Argyriou 1982: 112. Paíziosz *Khreszmologionjára* lásd Teoteoi 2000; Teoteoi 2001; Olar 2009.

⁶² Argyriou 1982: 111–112; Golub 1976: 128. Az elméletek nyugati terjedéséről: Vakalópulosz 2000: 372; Setton 1992: 38.

⁶³ A könyvtárnyi irodalomból lásd például Alexander 1985; Pertusi 1988; Täpkova-Zaimova – Miltenova 2011; Kiriakú 1995; nyugati hatásokról Dény 1936; Miyamoto 1993. Georgievics munkáját a 16. században majdnem nyolcvanszor adták ki és hét nyelvre fordították le: Setton 1992: 30–31; Göllner 1961–1968.

felében a Mediterráneumot és a Balkánt valódi és tervezett törökellenes hadjáratok sora tartotta izgalomban. Lepanto újabb lökést adott az érdeklődésnek és mind az itáliai, mind a görög kultúrában olyan emlékké vált, amelyet minden törökellenes háború idején fel lehetett eleveníteni.⁶⁴

Az *Oracula Leonis* kéziratának és nyomtatott változatainak kronológiája egybeesik a „keresztény Európa” és az oszmánok közötti kapcsolat feszültségekkal teli periódusaival.⁶⁵ Zakhariász Szkordílisz az *Oracula* két ún. Barozzi-kéziratát 1572-ben és 1573-ban készítette el, tehát közvetlenül Lepanto után. Szkordílisz elképzelése szerint az Oszmán Birodalom bukásának még II. Szelim (1566–74) uralkodása alatt be kellett volna következnie.⁶⁶ 1596-ban, a Szent Liga Porta elleni háborújának kellős közepén, az *Oraculát* kinyomtatták Bresciában, Georgievics írásának társaságában, amely III. Mehmed (1595–1603) uralkodása idejére jósolta az oszmán hatalom végét. A szöveg első görög kiadása 1618-ban készült, a *Militia Christiana* létrehozásával egy időben, míg Petrus Lambecius latin–görög kiadása 1655-ben, Párizsban látott napvilágot, a kandiai háború idején, négy évvel Mihnea lázadása előtt.

A fenti listát persze tarthatjuk a véletlenek összejártsága eredményének is, hiszen a szövegeknek sok más nyomtatott kiadása is készült és ezek megjelenése nem feltétlenül esett egybe bármilyen törökellenes lázadás kitörésével. Arra azonban van bizonyíték, hogy azon társadalmi aktorok némelyike, akikkel itt foglalkozunk, birtokolt és valószínűleg olvasott is egy-egy példányt.⁶⁷ Antóniosz Kantakuzénosz magánkönyvtárában nemcsak Jóannész Kantakuzénosz császár híres muszlimellenes *Apologiája* volt meg, hanem Pszeudo-Metódiosz és Leó császár próféciai is, hasonló írások társaságában. Antóniosz fiának, Geórgiosznak – aki Sejtanoglu veje és Andronikosz sógora volt – szintén megvoltak Leó próféciai, de a listának itt nincs vége. Jeremiasz pátriárka kéziratgyűjteményében szintén megtalálható volt Kantakuzénosz *Apologiája* és caesareai András kommentárja is Dániel prófeciájáról.⁶⁸

Számos bizonyíték van arra, hogy a politikai események és a próféciaák szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Néhány évvel azután, hogy megírta a velencei Alvise Mocenigo törökellenes sikereinek történetét, Gerászimosz Vláhosz görög tudós Moszkva felé fordult és 1656–57-ben a Leó próféciai által inspirált *Győzelem a Török Birodalom felett* című művét a görögök jövőjének felszabadítójaként

⁶⁴ Olivieri 1974; Pierozzi 1994.

⁶⁵ Rigo 1996: 79; Mango 1960: 79–80.

⁶⁶ Rigo 1988: 13.

⁶⁷ Gerlach írt erről és ő megbízható forrás, hiszen bejáratos volt a Kantakuzénoszok köreiből Konstantinápolyban, ismerte Jeremiasz pátriárkát is, lásd Vakalópulosz 2000: 371. Szintén sokat elárul a kéziratok másolatok nagy száma, a szakemberek csak Leó *Oraculájából* mintegy ötven 16. századi másolatot ismernek, lásd Hadermann-Misguich 1997. Másrészt, amikor a „rómaiok” sorsa és különböző „hazug prófeciákkal” szembeni hiszékenységük felett siránkozik, myrai Máté közvetlen bizonyítékot szolgáltat arról, hogy az emberek tényleg hittek ezekben a jóslatokban, lásd Vincent 1998; Olar 2009.

⁶⁸ Hartung 1578. További adatokra Păun 2012a.

szemlélt Alekszej Mihajloviics cárnak ajánlotta.⁶⁹ Ugyanekkor két fontos esemény történt Havasalföldön és Moldvában: 1656-ban Gheorghe Ștefan vajda (1653–58) szerződést kötött a cárral, amelynek tető alá hozásában görög egyházi emberek játszottak kulcsszerepet; és Ligarídisz befejezte *Hreszmológion* című prófécia-gyűjteményét, amely az Oszmán Birodalom bukását egy „északról jövő szöke nemzethez” kötötte.⁷⁰ Ezzel egy időben keresett Mihnea – aki maga is osztotta az oszmán hatalom közelgő bukásáról szóló elképzeléseket – támogatást Velencénél a Porta elleni háborúhoz.⁷¹

Úgy tűnik, egyes görög, délszláv, havasalföldi és moldvai körök közös elképzelésekkel rendelkeztek, amelyek legfontosabb vonásait az abba vetett erős hit jelentette, hogy egyrészt közeleg az Oszmán Birodalom bukása, másrészt Oroszország vezetésével eljő a „keresztény (értsd: ortodox) birodalom” visszaállítása. Ebből a nézőpontból feltűnő Mihnea erősen ritualizált keresztes magatartásának nyilvánvaló eszkatológikus jelentősége: vajdai beiktatásakor nemcsak a „*baszileusz tón Romaión redivivus*” szerepét játszotta el, de annak szimbolikája értelmezhető volt az eljövendő Utolsó Császár allegóriájaként is.⁷² A hasonló gondolatok népszerűségét a balkáni világban tovább fokozták az orosz katonai sikerek és az ezek révén kialakuló meggyőződés, hogy az oszmán állam a gyors és végzetes hanyatlás szakaszába jutott.⁷³ Azov elfoglalása 1696-ban például egy ismeretlen szerzőt arra bírta, hogy Nagy Péternek – akárcsak Vláhosz Alekszejnek – egy „thriamvoszt”, győzelmi éneket ajánljon és az oszmánok elleni harcra buzdítsa a cárt. Stanislaw Reinhard Axtelmeyer 1698-ban, Nürnbergben kiadott *Prognostikonja* hasonló eszméket közvetített és a német tudós munkáját Ioánisz Komninosz azonnal lefordította görögre. 1709-ben a macedóniai Nauszából származó Anasztásziosz Mihaíl – aki később Cantemir titkára volt Oroszországban – Nagy Péter poltavai győzelmét dicsőítette.⁷⁴ Nem tudjuk, Cantemir 1711-es cselekedeteit befolyásolták-e ezek az írások, de későbbi munkáiból az derül ki, hogy alaposan ismerte őket.⁷⁵

⁶⁹ Argyriou 1982: 93; a munkát oroszra is lefordították: Kraft 1995: 80. A politikai kontextusban való felhasználására Păun 2012a.

⁷⁰ Argyriou 1982: 112; Teoteoi 2001; Olar 2009. Ligarídisz a cárnak ajánlotta: Suttner 1983. Gheorghe Ștefan szerződéséről: Tchentzova 2003. A papi személyek a havasalföldi és moldvai vajdák, illetve a cár és a kozákok közötti közvetítést végezték. Ebben a tárgyalásorozatban három ortodox pátriárka is szerepet kapott: a konstantinápolyi Parthéniosz (akit az oszmánok 1657 márciusában kivégeznek), a jeruzsálemi Paísziosz és az antiochiai Makáriosz Za'im. Lásd még Andreescu 1989: 241–242.

⁷¹ Kármán 2012.

⁷² Păun 2006.

⁷³ Karathanasis 1983: 45. 1688-ban Șerban Cantacuzino havasalföldi vajda, Cantemir apósa Iván és Péter cárokat „új Messiásoknak” nevezte, akik küldetése az „új fáraó”, vagyis a szultán hatalmának megtörése: Semionova 1962: 31.

⁷⁴ Karathanasis 1983: 48 (21. jegyzet), 49–50. Az 1711-es hadjárat alkalmával Oroszország megpróbálta a Porta ellen lázítani a balkáni ortodoxokat, lásd Vakalópulosz 1969; Píszisz 2009.

⁷⁵ Pippidi 1997; Lozovan 1983. Cantemir *A muszlim vallás rendszere avagy struktúrája* című, 1719 előtt latinul megírt és 1722-ben oroszul kiadott művének jelentős részét (a 3. könyvet)

AZ ADÓFIZETŐK LÁZADÁSA ÉS AZ OSZMÁN RENDSZER

Az eddig bemutatott adatok szórtsága és töredékessége ellenére úgy vélem, elég bizonyíték áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy kimondhassuk: a Porta keresztény alattvalói között mindig fennmaradtak a „Város” jövőbeli visszafoglalásával kapcsolatos reményeik. Alighanem itt találjuk a legnagyobb különbséget a kora újkori nézőpont és jelenlegi perspektívánk között: míg mi hozzá vagyunk szokva, hogy az oszmán uralmat közismertkezdettel és végponttal rendelkező történelmi realitásként lássuk, a 16–17. századi szemlélő számára csak egy átmeneti állapotnak tűnt, amelynek bármelyik pillanatban vége szakadhatott. Erre az attitűdre több példát találunk a balkáni területeken, mint Havasalföld és Moldova adófizető vajdaságaiban, ahol a politikai elitek saját érdekeiket is képviselték a rendszer fenntartásával. Ez indokolja általános ellenérzéseiket, sőt, szabotázsait a lázadásokkal szemben. Ezzel együtt is: míg törökellenes tervből nagyon sok született, keveset vittek át a gyakorlatba, mivel a vajdák tisztában voltak vele, hogy nem számíthatnak bojárjaik segítségére, sőt, számolniuk kell árulásukkal.⁷⁶

A „külföldi” vajdák teljesen más szemlélettel rendelkeztek személyes meggyőződéseiknek és korábbi életpályájuknak köszönhetően. Az oszmán hatalmi körökben vagy európai udvarokban nyert „kiképzésük” azonban kétélűnek bizonyult és ellentmondásos következményekkel járt. Egyrészt korábbi tapasztalataik révén rendelkezésükre álltak a hatalom megragadásához szükséges érvek és eszközök, illetve az elképzelések arról, hogyan használják azokat az oszmán és európai politika kontextusában. Másrészt viszont kevésbé ismerték saját országaik politikai kultúráját és tradícióit, és nem rendelkeztek lokális kapcsolathálóval, amely a helyiek bizalmának megnyeréséhez kellett volna – így utóbbiak gyakran oszmán ügynököknek tartották őket és harcias készülődésüket a törökök provokációjaként értékelték.⁷⁷ Háborújuk megindításakor a lázadó vajdák sokkal kevésbé számíthatnak a helybeliek támogatására, mint külső szövetségeseikre: az ő seregeik felvonulásának kellett volna meggyőznie a bojárokat is. Erre azonban ritkán került sor, ahogy azt Cantemir esete kiválóan mutatja.⁷⁸ Ugyanez a jelenség azonban gyanússá tette őket a törökellenes háborúban részt vevő keresztény hatalmak szemében is.⁷⁹ Így a lázadó vajdáknak hosszú időt és sok energiát kel-

a Konstantinápoly oroszok általi elfoglalásával kapcsolatos muszlim próféciáknak szentelte. Lásd Cantemir 1987; Căndea 1993.

⁷⁶ A havasalföldi bojárak reakciójára Mihnea terveivel szemben lásd Grecescu – Simonescu (eds.) 1960: 132–133; az 1711-es epizódra: Neculce 1980: 122.

⁷⁷ Ez látható mind Graziani, mind Mihnea esetében. Cantemirről lásd Neculce 1980: 116; Eremia 2008: 61–66.

⁷⁸ Iorga 1910; Pippidi 1980: 187–215; Lozovan 1979; Lemny 2009.

⁷⁹ A pápai követ, Comuleo (Komulović) bíboros úgy vélte, a törökellenes tervet nem kellene megosztani Mihállal, mivel az túlságosan is függ a szultántól, lásd Andreescu 1997: 228–229. Graziani javaslatait egy oszmánellenes háborúra a Habsburg diplomaták nem voltak hajlandók komolyan venni, mivel úgy vélték, hogy az oszmánok embere és maga is „törökké akar válni”, lásd Mesrobianu 1935: 132. Ugyanez állhatott annak hátterében, hogy mind Velence, mind Róma távolságot tartott Mihneával szemben, lásd Ciorănescu 1935.

lett meggyőzésre fordítaniuk, ami általában elég lehetőséget adott az oszmánoknak arra, hogy reagáljanak.

Az oszmánok reakciói elég hatékonyak voltak ahhoz, hogy a Porta ne tartsa szükségesnek az adófizetőikkel kapcsolatos általános elvei újragondolását. Vagyis a lázadások ellenére az oszmánok eléggé magabiztosak maradtak, továbbra is a „rotációs elvet” alkalmazták és a „rendszer emberei” közül választották ki jelöltjeiket a havasalföldi és moldvai trónra. Meg kell tehát kérdőjeleznünk Dimitrie Cantemir elméletét, amely szerint a Porta a lázadások miatt döntött úgy – közvetlenül Ștefan Petriceicu 1673-as árulása után –, hogy megfosztja a moldvaiakat az országban való uralkodás jogától és átadja azt a konstantinápolyi görögöknek.⁸⁰ Ahogy a fentiekben láthatjuk, addigra már a lázadások egy évszázados múlttal rendelkező, ciklikusan jelentkező jelenségnek számítottak, amelyeket a velük szembeálló oszmánok rövidtávú megoldásokkal kezeltek.

Az igazi változás két évtizeddel később következett be, amikor Cantemir – ezúttal helyes – beszámolója szerint a Porta úgy döntött: csak olyan személyeket nevez ki vajdának, akiknek háza és családja Konstantinápolyban van, és nincs katonai tapasztalatuk, vagyis konstantinápolyi görögöket, akik teljesen az oszmán állam hatalmától függttek.⁸¹ Az oszmánok tehát egyszerűen leszűkítették a választhatók körét arra a görög (vagy görögnek tartott) csoportra, amely már régen, a Kantakuzénoszok idejét követően lemondott a Porta elleni hadakozásról, pontosan azért, mert a rendszer másodlagos elitjeként funkcionált és annak köszönhette társadalmi státuszát.

A havasalföldi és moldvai elittel és a konstantinápolyi görög patríciusokkal ellentétben a balkáni keresztények mindent megnyerhettek és semmit sem veszíthettek – így a lázadó vajdák folyamatosan keresték támogatásukat. Ioané kivételével minden havasalföldi és moldvai lázadásnak komoly balkáni vetülete volt, amelyet a Porta elleni háborúban részt vevő európai hatalmak is számon tartottak. Az Alsó-Duna környékére indított katonai portyák funkciója csak részben volt az oszmán erők zaklatása, ennél sokkal fontosabb célja volt egy felkelés kirobbantása a helybéli keresztények között és a régió állandó feszültségben tartása.⁸² Sok esetben az egyház közvetített a havasalföldi és moldvai vajdák, illetve a balkáni régiók között és nem véletlen, hogy – amint a korábbiakban láttuk – a „lázadó vazallusok” közül többen is jó kapcsolatokat ápoltak egyházi körökkel és bizalmas tanácsadóik között papi személyek is megtalálhatók voltak.

A lázadó vajdák Balkán-politikáját regionális szinten ismételten kiegészítették a közös havasalföldi–moldvai oszmánellenes front létrehozására tett

⁸⁰ Cantemir 1996: 86.

⁸¹ Cantemir 1996: 86.

⁸² Mihály sikerei nagy népszerűségnek örvendtek a balkániak körében, lásd Pippidi 1976: 117. Graziani lázadásának balkáni vonatkozásairól Mesrobeanu 1935: 200–201. Mihnea követei Rómában és Velencében is azt bizonygatták, hogy urukat a Dunától délre felesküdtöt embe-
rei várják és felkelést robbantanak ki érdekében. Legalább három bolgár emberéről tudunk: a ferences Gabriel Thomassyról, a kiprovaci Grigorijról és Peter Bakšićról, lásd Ciorănescu 1934: 21, 33–35, 43, 95–96.

kísérletek, amelybe – ha erre esély adódott – Erdélyt is megpróbálták bevonni.⁸³ A csoport megerősítése érdekében a Habsburg, lengyel, kozák és orosz szövetségek lehetőségét is figyelembe vették. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a havasalföldi és moldvai lázadások nem egyedi esetek voltak, hanem tudatos kísérletek arra, hogy a kereszténységet összekovácsolják a „hitetlenek” ellen, vagy gyakorlatban megvalósítsák az európai oszmánellenes terveket. A lázadó vajdák nagy része azzal is tisztában volt, hogy ezek a nyugat-európai törökellenes tervek nagyban kötődtek a Szentszék ortodox területeken megvalósuló missziós tevékenységéhez, így megpróbálták ehhez a realitáshoz alkalmazni politikájukat. Aront Rómában virtuális katolikusként kezelték, sőt, Comuleo bíboros szerint a vajda át is tért.⁸⁴ Graziani – aki maga is római katolikus volt, amíg a vajdai cím megszerzése érdekében át nem tért az ortodoxiára – támogatta a katolikus egyházat a magyarországi hódoltságban, illetve levelezett V. Pál pápával és a konstantinápolyi jezsuitákkal.⁸⁵ Végül úgy tűnik, Mihnea is hasonló irányba tájékozódott: a keresztény egyház újraegyesítése mellett érvelt, és maga is késznek mutatta magát a római hit felvételére.⁸⁶ Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy az egységes kereszténység elképzelése, amelynek legfontosabb feladata a „hitetlenek” elleni háború volt, a keresztény Európát megosztó vallási és politikai konfliktusok ellenére sem tűnt el. Az oszmán uralom alatt élő ortodox világban ez az elképzelés továbbra is egyfajta „keresztes háborúk utáni keresztes háborúra” inspirált.⁸⁷ Mindezek értelmében akkor a két nézet, nyugaton a „megosztott kereszténység” és keleten „a Keresztény Egyház egységes teste” elképzelésének összeütközéséről kellene beszélnünk? Ezt természetesen még további vitáknak kell eldönteniük.⁸⁸

⁸³ Ioan első lépése az volt, hogy saját emberével, Vintilával váltotta fel Havasalföld oszmánbarát vajdáját, Alexandru Mirceát; míg Mihály sikeresen hozta Habsburg függésbe mindhárom vajdaságot. Graziani tervei szerint Havasalföldet Radu Șerbannak juttatta volna, míg Erdély fejedelme Homonnay György lett volna a protestáns és oszmánbarát Bethlen Gábor helyett. Mihnea cselekedeteit is a II. Rákóczi Györggyel és Constantin Șerbannal kötött szövetségének szélesebb kontextusában kell értékelnünk, míg Nagy Péter törökellenes terveiben Cantemir Moldváján kívül Constantin Brâncoveanu (1688–1714) Havasalföldje is fontos szerepet játszott.

⁸⁴ Andreescu 1997.

⁸⁵ Vasiliu 1930: 20–21; Mesrobeanu 1935: 136–137, 152, 176, 183–184, 199.

⁸⁶ Hurmuzaki 1886: 56–57, 65; Ciorănescu 1934: 26; Păun 2006: 270–272; Olar 2007–2008.

⁸⁷ Lásd a Ioan és Mihnea által választott azonos jelmondatot: Si Deus nobiscum, quis contra nos? Corfús 2001: 72; Păun 2006: 223.

⁸⁸ Géraud Poumarède például a 16–17. századi törökellenes hadjáratokat „közönséges”, tehát meglehetősen triviális tapasztalatnak tartja és komoly kétségei vannak az Oszmán Birodalom bukásával kapcsolatos jóslatok hitelességével és hatásával kapcsolatban: Poumarède 2004. Olivier Chaline jogosan mutatott rá, hogy nem világos, következtetései érvényesek-e a kelet- és közép-európai mentalitásra is: Chaline 2005: 581 (8. jegyzet).

FORRÁSOK

- Alberi, Eugenio 1840: *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Series 3, vol. 1. Firenze.
- Alberi, Eugenio 1855: *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Series 3, vol. 3. Firenze.
- Bănescu, Nicolae 1912: *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*. Bucarest.
- Cantemir, Dimitrie 1987: *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*. (Trad., st. introd. și coment de Virgil Cândea, text rus îngrijită de Anca Irina Ionescu.) București.
- Cantemir, Dimitrie 1996: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomeno Senis, Moldaviae Principis*. (Ed. Câmpeanu, Ilieș – Pippidi, Andrei – Slușanschi, Dan.) București.
- Ciorănescu, Alexandru 1934: Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (1658–1659) culese mai cu seama din arhivele Venetiei. *Buletinul Comisiei Istorice a României* (13.) 25–180.
- Corfus, Ilie 2001: *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*. București.
- Dujčev, Ivan 1935: *Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Imperio Turco nel sec. XVII^e sulla Guerra di Candia*. Roma.
- Grecescu, Constantin – Simonescu, Dan (eds.) 1960: *Istoria Țării Românești, 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc*. București.
- Hurmuzaki 1883: *Documente privitoare la Istoria Românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Supplement 1, vol. 1. 1518–1780. (Ed. Odobescu, Alexandru I. – Tocilescu, Grigore George) București.
- Hurmuzaki 1884: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 4, partea 1. 1600–1650. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1886: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 5, partea 2. 1650–1699. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1891: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 2, partea 1. 1451–1575. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1897: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 9, partea 1. 1650–1747. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Iorga, Nicolae 1895: *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*. Vol. 1. București.
- Iorga, Nicolae 1899: Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor. Al doilea memoriu. *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (21.) 197–251.
- Iorga, Nicolae 1902: *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*. Vol. 4. *Legăturile Principatelor române cu Ardealul de la 1601 la 1699*. București.
- Neculce, Ion 1980: *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul "Mihail"*. (Ed. Mihail, Paul – Mihail, Zamfira) București.
- Pedani, Maria Pia 1996: *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*. Vol. 14. *Relazioni inedite, Costantinopoli (1508–1789)*. Padova.

- Tappe, Eric D. 1964: *Documents Concerning Romanian History (1427–1601) Collected from the British Archives*. London – The Hague – Paris.
- Veress Endre 1937: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. Vol. 9. *Acte și scrisori (1614–1636)*. București.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Paul J. 1985: *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Berkeley – Los Angeles.
- Andreescu, Ștefan 1975a: Familia lui Mihai Viteazul. In: Cernovodeanu, Paul – Rezachievici, Constantin (eds.): *Mihai Viteazul. Culegere de studii*. București, 225–241.
- Andreescu, Ștefan 1975b: Résurrection de Byzance ou unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (13.) 3. 367–378.
- Andreescu, Ștefan 1989: *Restitutio Daciae*. Vol. 2. *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*. București.
- Andreescu, Ștefan 1997: *Restitutio Daciae*. Vol. 3. *Studii cu privire la Mihai Viteazul*. București.
- Andreescu, Ștefan 2003: Michele il Bravo e l'idea di riedificazione dell'Impero bizantino: le testimonianze degli ambasciatori veneziani a Costantinopoli. In: Popescu, Grigore Arbore (ed.): *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storia comune*. Roma, 51–66.
- Argyriou, Astérios 1982: *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453–1821)*. Thessaloniki.
- Barkey, Karen 1994: *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca – London.
- Barkey, Karen 1996: In Different Times. Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650. *Comparative Studies in Society and History* (38.) 3. 460–483.
- Berindei, Mihnea 1972: Le problème des 'Cosaques' dans la seconde moitié du XVI^e siècle: A propos de la révolte de Ion Vodă, voievode de Moldavie. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (13.) 3. 338–367.
- Cândea, Virgil 1993: Présage et eschatologie dans l'oeuvre de Démètre Cantemir. *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen* (19–23.) 1–2. 73–78.
- Cazacu, Matei 1995–96: Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XV^e–XVI^e siècles). *Revue des Etudes Roumaines* (19–20.) 157–181.
- Cernovodeanu, Paul 2002: Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală. In: Stahl, Paul H. (ed.): *Omagiu Virgil Căndea la 75 de ani*. București, 143–152.
- Chaline, Olivier 2005: Les théâtres de batailles dans le sud-est de l'Europe. *XVII^e siècle* (229.) 579–589.
- Ciorănescu, Alexandru 1935: Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu), 1658–1659. *Buletinul Comisiei Istorice a României* (14.) 49–229.
- Congourdeau, Marie-Hélène 1999: Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues. In: Lellouch, Bernard – Yerasimos, Stéphane (eds.): *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*. Paris, 55–97.

- Coulter, Laura 1990: An Examination of the Status and Activities of the English Ambassadors to the Ottoman Porte in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (28.) 57–87.
- Demény, Lajos – Cernovodeanu, Paul 1974: *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*. București.
- Denize, Eugen 2003: Români, Liga Sfântă și otomanii în epoca bătăliei de la Lepanto (1570–1574). *Studii și Materiale de Istorie Medie* (21.) 159–179.
- Dény, Jean 1936: Les pseudo-prophéties concernant les Turcs au XVI^e siècle. *Revue des Etudes Islamiques* (10.) 2. 201–220.
- Eremia, Ion 2008: Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit și realitate. In: Bochmann, Klaus – Dumbavă, Vasile (Hrsg.): *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*. Leipzig, 57–79.
- Fagniez, Gustave 1889: Le Père Joseph et Richelieu: le projet de croisade (1616–1625). *Revue des Questions Historiques* (24.) 46. 5–59.
- Florescu, George D. – Pleșia, Dan 1972: Mihai Viteazul – urmaș al împăraților bizantini. *Scripta Valachica* (4.) 131–161.
- Gemil, Tahsin 1991: *Români și otomanii în secolele XIV–XVI*. București.
- Georgescu, Elvira 1934: Trois princes roumains et le projet de croisade du Duc de Nevers. *Revue Historique du Sud-Est Européen* (9.) 10–12. 337–341.
- Golub, Ivan 1976: Contribution à l'histoire des relations de Križanić avec ses contemporains (1651–1658). In: Eekman, Thomas – Kadić, Ante (eds.): *Juraj Križanić (1618–1683) Russophile and Ecumenic Visionary*. The Hague – Paris, 91–146.
- Gorovei, Ștefan S. 1976: *Mușatinii*. București.
- Göllner, Carol 1935–36: La Milice Chrétienne, un instrument de croisade au XVII^e siècle. *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France* (13.) 58–118.
- Göllner, Carl 1961–1968: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. Bd. 1–2. Bucharest – Berlin – Baden-Baden.
- Göllner, Carol 1968: Beziehungen der Rumänischen Wojewoden Radu Șerban, Nicolae Pătrașcu und Gaspar Gratiani zur Milice Chrétienne. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (6.) 71–83.
- Hadermann-Misguich, Lydie 1997: Le livres d'oracles illustres par Georges Klontzas. Leur chronologie. *Zograf* (26.) 133–138.
- Hartung, Johann 1578: *Bibliotheca sive Antiquitates Urbis Constantinopolitanae*. Argentorati.
- Hasziótság, Joánisz K. 1970: *I Élinesz szttisz paramonész tisz navmahiasz tisz Navpáktu*. Thesaloníki.
- Hirschman, Albert O. 1970: *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge. (Magyar kiadása: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* [Ford. Csontos László és Mezei I. György]. Budapest, 1995.)
- Jordan, Alexandru 1936: Mihai Viteazul în folklorul balcanic. *Revista Istorică Română* (6.) 361–381.
- Jorga, Nicolae 1904: Nichifor Dascălul exarh patriarhal și legăturile lui cu țările noastre (1580–1599). *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (27.) 183–200.

- Iorga, Nicolae 1910: Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țerile noastre (1709–1714). *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (33.) 57–127.
- Iorga, Nicolae 1919: Sfântuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul. *Revista istorică* (5.) 1–2. 26–35.
- Iorga, Nicolae 1936: La France dans le Sud-Est de l'Europe (I). *Revue Historique du Sud-Est Européen* (12.) 1–3. 21–68.
- Iorga, Nicolae 1998: *Istoria Românilor*. Vol. 5. *Vitejii*. Ediția a II-a. Coord. Constantin Rezachievi. București (első kiadás 1937).
- Iorga, Nicolae 2000: *Istoria Românilor*. Vol 6. *Monarhii*. Ediția a II-a. Coord. Ștefan Andreescu. București (első kiadás 1937).
- Karathanászisz, Athanasziosz E. 1971: Epanasztatikész kinízisz sztin Pelopóniszó szta 1659. *Peloponizsiaká* (7.) 239–260.
- Karathanasis, Athanasios E. 1983: Pierre le Grand et l'intelligentia grecque (1685–1740). In: *Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque. Premier colloque*. Thessaloniki, 43–50.
- Kármán Gábor 2012: The Networks of a Romanian Pretender in Constantinople. The Contacts of the Future Voievod Mihail Radu 1654–1657. In: Kármán, Gábor – Păun, Radu G. (eds.): *Europe and the Ottoman World. Exchanges and Conflicts (16th–17th Centuries)*. (megjelenés előtt).
- Katsiardi-Hering, Olga 2009: Von den Aufständen zu den Revolutionen christlichen Untertanen des Osmanischen Reiches in Südosteuropa (ca. 1530–1821): Ein Typologisierungsversuch. *Südost-Forschungen* (68.) 96–137.
- Kiriakú, Katerína 1995: *Oí Isztoriméni hrizii ton Leondú sz' tú Szofú hirógrafi parádoszi ké ekdódisz katá túsz IE–ITh éonesz*. Athína.
- Kraft, Ekkehard 1995: *Moskaus griechisches Jahrhundert. Russisch–griechische Beziehungen und metabyzantinischer Einfluss, 1619–1694*. Stuttgart.
- Kramers, Johannes Hendrik 1993: Mütferrika. In: Bosworth, C. E. et al (eds.): *The Encyclopaedia of Islam. Vol. 7. Mif–Naz*. Leiden – New York, 794.
- Lemny, Ștefan 2009: *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIII^e siècle*. Paris.
- Lozovan, Eugen 1979: Une faillite diplomatique: l'alliance de D. Cantemir avec Pierre le Grand (1711). *Buletinul Bibliotecii Române: Freiburg im Bresgau* (7.) 1–36.
- Lozovan, Eugen 1983: D. Cantemir: Monarchiarum physica examinatio. *Romansk Institut Københavns Universitet* (113.) 1–21.
- Luca, Cristian 2007: *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea*. București.
- Manea-Grgin, Castilia 2006: Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani (1619–1620.). *Povijesni prilozi* (30.) 51–77.
- Mango, Cyril 1960: The Legend of Leo the Wise. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* (6.) 59–93.
- Maxim, Mihai 1993: *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*. București.
- Mesrobeanu, Anton 1935: Nuovi contributi sul vaivoda Gaspare Graziani e la guerra turco-polacca del 1621. *Diplomatarium Italicum* (3.) 126–239.
- Miller, Gregory James 1994: *Holy War and Holy Terror. Views of Islam in German Pamphlet Literature*. (Kiadatlan PhD-disszertáció.) Boston University, Boston.

- Minea, Ilie 1932–33: Aron Vodă și vremea sa. *Cercetări istorice* (8–9.) 104–184.
- Miyamoto, Yoko 1993: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apocalypticism in the Sixteenth Century. *Journal of Turkish Studies* (17.) 125–145.
- Olar, Ovidiu-Victor 2007–2008: Orthodoxie et politique I. Le Synode de Târgoviște (Janvier 1659). *Archæus: Etudes d'Histoire des Religions* (11–12.) 177–204.
- Olar, Ovidiu-Victor 2009: Profeție și istorie. Note asupra câtorva manuscrise călătoare prin Țările Române (Matei al Mirelor și Paisie Ligaridi). In: Stănculescu, Ileana (coord.): *Manuscrise bizantine în colecții bucureștene / Byzantine Manuscripts in Bucharest Collections*. București, 35–46.
- Olivieri, Achille 1974: Il significato escatologico di Lepanto nella storia religiosa del Mediterraneo del Cinquecento. In: Benzoni, Gino (ed.): *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. Firenze, 257–276.
- Panaite, Viorel 1997: *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*. București.
- Panaite, Viorel 2000: *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. Boulder.
- Panaiteșcu, Petre P. 1936: *Mihai Viteazul*. București.
- Papadópulosz, Sztéfanosz I. 1966: *I kíniszi tu Dúka tu Nevér Karólu Gonzága ja tin ape-lefthéroszi ton valkanikón laón (1603–1625)*. Theszaloníki.
- Păun, Radu G. 2001: La circulation des pouvoirs dans les Pays Roumans au XVII^e siècle. Repères pour un modèle théorique. *New Europe College Yearbook 1998–1999*. București, 265–310.
- Păun, Radu G. 2003: *Pouvoirs, offices et patronage dans la Principauté de Moldavie au XVII^e siècle. L'aristocratie roumaine et la pénétration gréco-levantine*. (PhD diss.) École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.
- Păun, Radu G. 2006: Pouvoir, Croisade et Jugement Dernier au XVII^e siècle. Le vécu et l'invisible. In: Biliarsky, Ivan (Hrsg.): *Ius et Ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*. Sofia, 213–283.
- Păun, Radu G. 2012a: Enemies Within. Networks of Influence and the Military Revolts against the Ottoman Power (Moldavia and Wallachia, Sixteenth–Seventeenth Centuries). In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Păun, Radu G. 2012b: Well-born of the Polis. The Ottoman Conquest and the Reconstruction of the Greek Orthodox Elites under Ottoman Rule (15th–17th Centuries). In: Born, Robert – Jagodzinski, Sabine (Hrsg.): *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern (megjelenés előtt).
- Pertusi, Agostino 1988: *Fine di Bisanzio e fine del mondo: significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente*. A cura di Enrico Morini. Roma.
- Pierozzi, Letizia 1994: La vittoria di Lepanto nell' escatologia e nella profezia. *Rinascimento* (34.) 317–363.
- Pierre, Benoist 2005: Le père Joseph, l'Empire Ottoman et la Méditerranée au début du XVII^e siècle. *Cahiers de la Méditerranée* (71.) online: <http://cdlm.revues.org/index968.html> (Utolsó letöltés: 2011. április 11.)

- Pippidi, Andrei 1975: Résurrection de Byzance ou unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (13.) 3. 367–378.
- Pippidi, Andrei 1976: Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVI^e et au début du XVII^e siècle. *East European Quarterly* (10.) 1. 113–125.
- Pippidi, Andrei 1980: *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*. Bucarest – Paris.
- Pippidi, Andrei 1981: Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave. *Revue Roumaine d'Histoire* (23.) 4. 41–62.
- Pippidi, Andrei 1997: La décadence de l'Empire ottoman comme concept historique de la Renaissance aux Lumières. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (35.) 1–2. 5–21.
- Píszsz, Nikolász 2009: Tropész tisz „rokíszsz prozdokiasz” szta hrónia tu Megálu Pétru. *Mnímon* (30.) 37–60.
- Podea, Ioan I. 1938: A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy (1590–1593). In: Marinescu, Constantin (publ.): *Mélanges d'Histoire Générale*. Bucarest, 423–477.
- Poumarède, Géraud 2004: *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVI^e et XVII^e siècles*. Paris.
- Randa, Alexander 1964: *Pro Respublica Christiana. Die Walachei im 'Langen' Türkenkrieg der Katholischen Universalmächte (1593–1606)*. München.
- Reinhard, Wolfgang 1996: Power Elites, State Servants, Ruling Classes and the Growth of State Power. In: Reinhard, Wolfgang (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford, 1–18.
- Rigo, Antonio 1988: *Oracula Leonis. Tre manoscritti Greco-veneziani degli oracoli attribuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio (Bodl. Baroc. Marc. gr. VII. 22, Marc. gr. VII.2)*. Venezia.
- Rigo, Antonio 1996: L'opera 'profetica' di Francesco Barozzi tra Creta e Venezia. In: Rusconi, Roberto (ed.): *Storia e figure dell'Apocalisse fra '500 e '600*. Roma, 77–106.
- Şahin, Kaya 2010: Constantinople and the End Time. The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour. *Journal of Early Modern History* (14.) 317–354.
- Semionova, Lidia E. 1962: Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. *Romanoslavica* (5.) 29–51.
- Setton, Kenneth M. 1984: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 4. *The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*. Philadelphia.
- Setton, Kenneth M. 1992: *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia.
- Šimeček, Zdeněk 1978: Ottoman Expansion in Czech Reports of the 16th and the Beginning of the 17th Century. In: Cesar, Jaroslav (ed.) *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Prague, 252–287.
- Ștefănescu, Iulian 1942: Epopeia lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în secolii XVII și XVIII. In: Uő.: *Opere istorice*. București, 79–109.
- Stoy, Manfred 1984: Das Wirken Gaspar Gracianis (Grațianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619. *Südost-Forschungen* (43.) 49–122.

- Suttner, Ernst Christoph 1983: Panteleimon (Paisios) Ligarides und Nicolae Milescu. Ein Beitrag zur Frage nach der Offenheit des wallachischen Fürstentums für das Bildungsgut der Zeit im zweiten Drittel des 17. Jahrhunderts. *Kirche im Osten* (26.) 73–94.
- Tamborra, Angelo 1961: *Gli stati italiani e il problema turco dopo Lepanto*. Firenze.
- Tăpkova-Zaimova, Vasilka – Miltenova, Anisava 2011: *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*. Sofia.
- Tchentzova, Vera G. 2003: Dionysos Iviritis et les pourparlers entre la Moldavie et la Russie en 1656. In: Căndea, Ionel – Cernovodeanu, Paul – Lazăr, Gheorghe (ingr.): *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*. Brăila, 581–605.
- Teoteoi, Tudor 2000: L'Europe confessionnelle dans l'Oracle inédit de Paisios Ligaridis. *Nouvelles études d'histoire* (10.) 91–96.
- Teoteoi, Tudor 2001: La tradition byzantine de l'Oracle inédit de Paisios Ligaridis. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (39.) 19–26.
- Tomadákisz, Nikólaosz B. 1975: O Ikumenikósz Patriárhisz Joaníkiosz V' apó Irakliász. *Lakoniké Szpudé* (2.) 127–161.
- Tsirpanlis, Constantine N. 1985: A Prosopography of Jeremias Tranos (1536–1595) and His Place in the History of the Eastern Church. *The Patristic and Byzantine Review* (4.) 3. 155–173.
- Turner, C. J. G. 1968: An Oracular Interpretation Attributed to Gennadius Scholarios. *Elliniká* (21.) 40–47.
- Vakalópulosz, Apósztolosz E. 1969: O Mégasz Pétrosz kaí oi Ellinesz katá tá téli tú 17. kaí tisz arhész 18. aí. *Episztimonikí Epetirisz tisz Filozofikisz Ekszolász tú Arisztoteleíu Panepisztimíon Thesaloníkisz* (11.) 245–259.
- Vakalópulosz, Apósztolosz E. 2000: *Próimoi apeleutherotikoí amónesz tón Ellínon katá tin Othomanokratía (1453–1669)*. Athína.
- Várkonyi Gábor 2004: Kolozsvár – Isztambul – London, 1594. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest, 73–88.
- Vasiliu, Virginia 1930: Il principato moldavo e la curia papale fra il 1606–1620. *Diplomatarium Italicum* (2.) 1–71.
- Vincent, Alfred 1995: From Life to Legend. The Chronicles of Stavrinós and Palamidis on Michael the Brave. *Thesaurismata* (25.) 165–238.
- Waugh, Daniel C. 1975: *Diplomatic Channels as a Source for Foreign News in Muscovy*. A “Conference of Muscovite History”-n (1975. szeptember 1–4.) tartott előadás, online: <http://faculty.washington.edu/dwaugh/publications/diplsourcesfornews-oxfordpaper1975> (Utolsó letöltés: 2012. május 2.)
- Xivrey, Bernard de 1840–1841: Mémoire sur une tentative d'insurrection organisée dans le Magne de 1612 à 1619 au nom du Duc de Nevers. *Bibliothèque de l'École des Chartes* (2.) 532–553.
- Zlatar, Zdenko 1992: *Our Kingdom Come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. Boulder.
- Zlatar, Zdenko 1995: *The Slavic Epic. Gundulić's Osman*. New York.

Domagoj Madunić

Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669)

„Az igen előkelő és kiváló nemesnek, aki ismert nagy becséről és méltó a dicséretre, Signore Antonio Bernardónak, Dalmácia és Albánia főkormányzójának küldöm főhajtásomat és legforróbb üdvözetemet. Kegyelmed örömteli győzelme után, amikor nagyhatalmú serege élén a nemes város [Kotor] segítségére jött és vitéz bölcsesége elől gyalázzal, összegöngyölt zászlókkal és arcukon szégyenpírral meghátráltak ellenségei, kiknek az Úr, a Szent Szűz és a győzedelmes Szent Trifon nem engedte, hogy vágyaik valóra válhassanak...”¹

A fenti idézet egy levélből származik, amelyet 1657 szeptemberében, Kotor velencei erődjének kéthónapos ostroma után írtak a védelmet vezető Bernardo főkormányzónak. Burjánzó barokk stílusával, az Úr, Szűz Mária és a helyi szent invokációjával első pillantásra tipikus, a győzelemhez gratuláló levélnek tűnhet. A forrást az teszi pikánssá, hogy írója nem más, mint Csengizáde Ali pasa, a hercegovinai tartomány szandzsákbégje, az ostromló hadak egyik parancsnoka. Ráadásul ez a katona, saját bevallása szerint az ostromlók másik kontingensének megtámadásán kívül gyakorlatilag mindent megtett azért, hogy aláássa a vállalkozás sikerét, a tüzéség szabotálásától kezdve a támadók terveinek kiszolgáltatásáig.

A boszniai oszmán elit egyik legfontosabb családjából származó Csengizáde (szláv formában: Csengics) Ali pasa izgalmas személyisége és a Kréta szigetéért folyó velencei–oszmán háború alatti tevékenysége már eddig is számos történész érdeklődését keltette fel.² Mind a mai napig a legterjedelmesebb a montenegrói Gligor Stanojević *A jugoszláv területek a 16–17. századi velencei–oszmán*

¹ ASVe, Senato, Dispacci PTM b[usta] 482 num[ero] 134. (Kotor, 1657. október 13.) melléklet.

² A család a 19. század második felében lett igazán közismert, a horvátok híres költője, Ivan Mažuranić eposzának, a *Csengics Szmail aga halálának* (*Smrt Smail Age Čengića*) köszönhetően. A horvát nemzeti ébredés időszakában modern horvát irodalmi nyelven írott, valós eseményen alapuló eposz – amely a hercegovinai szandzsákbég 1840-ban, vérbosszú miatt egy rajtaütésben bekövetkező halálát örökíti meg – egyszerre kívánt emléket állítani a népi epikus költészetnek, illetve a délszláv népek török alóli felszabadulásukért vívott harcának. Szmail aga a „török elnyomás” megszemélyesítője és a Mažuranić által a szájába adott szöveg („’Harač, rajo, harač! riče, / ’Harač, harač, il još gore biče!’”, Margalics Ede műfordításában: „Fizess adót, raja, fizess, / Fizess, vagy lesz bot, keserves!”) különös népszerűségnek örvend a történelemről folytatott populáris diskurzusokban nemcsak a horvát, de a szerb és montenegrói közegben is.

háborúkban című munkája, amely gazdag velencei levéltári forrásanyag alapján rajzolja meg Ali pasa tevékenységének részletes képét Kotor 1657-es ostroma előtt és után. Írását a szerb Radovan Samardžić dubrovniki levéltári anyaggal egészítette ki.³ Mindaddig azonban egyetlen történész sem szentelt külön tanulmányt Csengizáde Ali pasának. Ráadásul a fenti két szerző és a releváns irodalom nagy része is a nemzeti narratívák kontextusában szemlélte Ali tevékenységét, legfőbb témájuk a horvát, a szerb és a montenegrói népek török iga alóli felszabadulási küzdelme volt. E történeti munkák számára általában a változó nemzetiségi hovatartozású „népünk” jelentette a legfontosabb történeti ágenst, és a 19–20. században létező realitásokat és identitásokat vetítették vissza a kora újkorba; így a történeti eseményekről írott interpretációik gyakran egyoldalúak és torzak lettek.⁴ Nem meglepő, hogy e narratívákban Ali pasát még annál is sokkal sötétebb színekkel ábrázolják, mint ami törökként (tehát ellenségként és elnyomóként) alapvetően kijárna neki: ő az Oszmán Birodalom árulója, aki pénzért és személyes előnyökért szolgálja velencei urait, még a török átlaghoz képest is hihetetlenül haszonszóló, kapzsi, korrupt és kegyetlen keresztény alattvalóival.⁵

Valóban ez lett volna a helyzet? Ebben az írásban egy másik interpretációra teszek kísérletet azzal, hogy elhagyom a nemzeti narratívát és Csengizáde Ali pasa esetét egy másik kontextusba helyezem: a birodalmak között húzódó határvidékekébe. A pasa tevékenységének nagy része a *triplex confinium* néven is ismert területen játszódott, ahol az Oszmán Birodalom nyugati végei a Dinári-hegységben a Velencei Köztársasággal és a Habsburg Birodalommal értek össze.⁶ A határvidék nem egyszerűen két vagy több állam határvonalának területe: olyan zóna, amelyben a senkiföldje járhatatlan szakaszai, fél-autonóm militarizált politikai csoportok és katonai adminisztratív egységek váltják egymást – utóbbiak erődítményei jelzik egyben a vidék határait is. A határvidék azonban mindenekelőtt a két oldalon létező katonai, társadalmi és gazdasági minták találkozási pontja, ahol az életet a határokon átívelő, békés vagy erőszakos interakciók irányítják. A határvidék lakóinak mentalitását elsősorban a terület fentebb jellemzett átmeneti jellege határozza meg. Azt is mondhatnánk, hogy a határvidék külön világot alkot, saját szabályokkal, ahol az élet nagy mértékben eltér az állam belső területein tapasztalhatótól.⁷ Csengizáde Ali pasa világának rekonstrukciójával azon

³ Stanojević 1970; Samardžić 1993. Hasonlóképpen fontos adatokkal szolgál Csengizáde Ali működéséről Kreševljaković 1959; Sudar 2011: 896–897.

⁴ Jó áttekintést nyújt az Adriai-tenger keleti partján húzódó Habsburg–velencei–oszmán határvidékkel kapcsolatos historiográfiáról Bracewell 2006. A kivételt az olyan boszniai muszlim szerzők munkái jelentik, lásd például Kreševljaković 1959.

⁵ Az értékelés klasszikus példaira lásd Stanojević 1970: 212, 237; Samardžić 1993: 375.

⁶ Az elmúlt évtizedekben az erre a határvidékre vonatkozó kutatás – elsősorban a Triplex Confinium Projekt miatt – jelentős eredményeket mutathat fel, lásd Roksandić 2003 (különösen 229–242, a projekt által megjelentetett publikációk hosszú listájával); Ivetić – Roksandić (eds.) 2007. A hármas határvidék pozíciójára az Oszmán Birodalom határainak szélesebb kontextusában lásd Rieber 2000.

⁷ A határvidékek klasszifikációjáról és a hozzájuk fűződő módszertani–elméleti problémákról lásd Power 1999; Stein 2007: 13–17; Peacock 2009.

körülményeket keresem, amelyek révén egy oszmán szandzsákbég ennyire nyíltan a velencei oldalra állhatott. Végül ez a tanulmány általánosabb szinten azt is bemutatja, hogy egy elhúzódozó háború esetén milyen viszony alakul ki a periféria és a központ, pontosabban a helyi elitek és a központi kormányzat között.

TÖRTÉNETI KONTEXTUS: A KRÉTAI HÁBORÚ ADRIAI HADSZÍNTERE (1645–1669)

Amikor mintegy hetven évnyi béke után 1645-ben újabb háború tört ki a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom között, senki nem gondolta volna, hogy az több mint két évtizedig fog tartani: a kezdeti szakasz eseményei inkább arra mutattak, hogy nagyon is gyorsan vége lesz. Miután a gyanútlan velenceiek által birtokolt Krétán az oszmán seregek sikeresen partra szálltak, egyik győzelmet a másik után aratták. 1648-ra Kandia városa és néhány kisebb erőd kivételével az egész sziget a kezükre került.⁸ Dalmáciában mindazonáltal egész más volt a helyzet. A boszniai oszmán sereg kezdeti, 1646-os sikereit két teljes fiaskóval végződő hadjárat követte, amely 1648 márciusában a híres klisi erőd elvesztéséhez vezetett. Az 1647–1648-as velencei hadmozdulatok eredményeként a klisi szandzsák – tehát a Dinári-hegységtől délre lévő, a Dalmáciát Boszniától elválasztó régió – csaknem egésze megsemmisült és elnéptelenedett, és a tőle nyugatra fekvő likai szandzsák is komoly veszteségeket szenvedett.⁹ Ez súlyos következményekkel járt a régióban folyó katonai cselekmények szempontjából: a Birodalom ugyanis elveszítette a Dinári-hegységtől délre fekvő logisztikai bázisait, így a dalmáciai városok elleni támadások indítására alkalmas legközelebbi támaszponttá a tengerparttól jóval messzebb lévő hercegovinai Livno vált. Mindez azt eredményezte, hogy a boszniai seregek felvonulási ideje jelentősen megnőtt, így a hadmozdulatokra rendelkezésükre álló idejük lecsökkent.

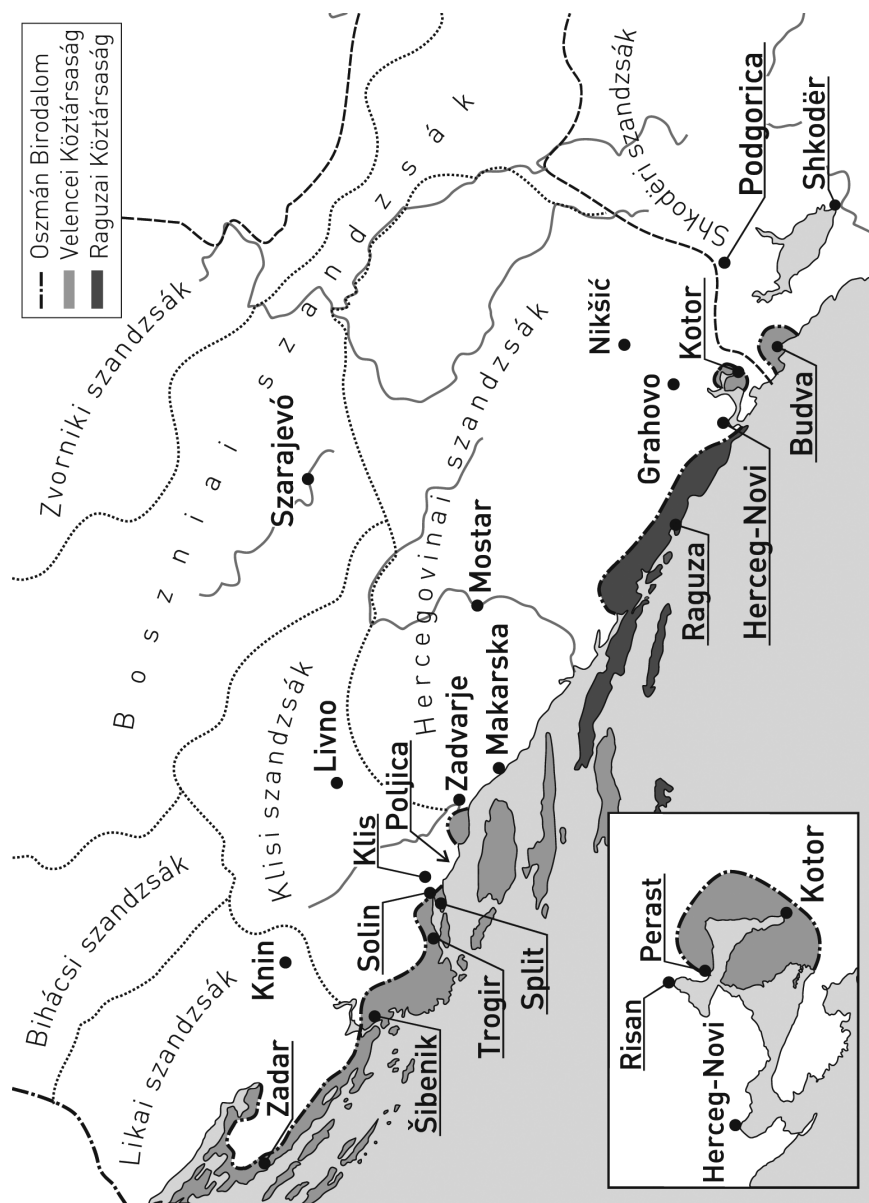
A velencei fegyverek sikereinek és a határvidéki oszmán urak visszaszorulásának legfontosabb eredménye azonban a Birodalom keresztény alattvalóinak lázadása volt. Poljica és Makarska fél-autonóm régiói például fegyvert ragadtak, és nyíltan hűséget fogadtak a Köztársaságnak, Velence védelmét kérve.¹⁰ Mások, mint az oszmán Dalmácia és Lika nomád *morlacchi* lakói, fellázadtak és tízezzrel vonultak át a velenceiek által ellenőrzött területre.¹¹ A határvidék északkeleti területén a Köztársaság kevésbé volt sikeres. Kísérletük, hogy nagyszabású felkelést robbantsanak

⁸ A hadicselekmények megindulásáról és a Kréta elfoglalását eredményező oszmán hadjáratokról lásd Eickhoff 1991: 19–31, 43–60; Setton 1991: 104–108.

⁹ Az események részletes leírása: Sassi 1937; Stanojević 1958: 109–111, 118–120; Samardžić 1993: 344–357.

¹⁰ Makarska volt az első keresztény közösség, amely a velencei oldalra állt, már 1646 augusztusában velencei kormányzót fogadott be. Noha Poljica szintén a kezdetektől tárgyalásban állt a Köztársasággal, az átállással megvárta, hogy a velenceiek elfoglalják Klis erődjét, lásd Stanojević 1970: 99–100, 114, 121; Samardžić 1993: 346–347, 363–364.

¹¹ A morlacchók lázadásáról és migrációiról lásd Stanojević 1970: 113–118.



A térkép Lázs Eszter munkája.

ki az albániai keresztények között, 1649-ben kudarcot vallott, amelynek következtében a már csak egy nagyobb velencei sereg feltűnésére váró hercegovinai és montenegrói törzsek lázadásra való készülődése is alábbhagyott.¹² Ennek ellenére

¹² Az albániai felkelés terve igencsak ambiciózus volt. Célja az lett volna, hogy a háborút mélyen az oszmánok hátszögébe tegye át azáltal, hogy az oszmánok keresztény alattvalói a Hercegovinától Ohridig húzódó széles sávban mind fellázadnak, így a Köztársaság elnyeri Albánia

körükben egészen a háború végéig igen erős maradt a velencei befolyás és az oszmánoknak jelentős erőket kellett az ottani béke fenntartására fordítaniuk.

A hódításokkal mindazonáltal a velencei erők elérték teljesítőképességük határait. Az 1649-es albániai expedíció nem ért el különösebb sikert, és amikor a Köztársaság 1654-ben teljes kudarcot vallott a dalmáciai hátország frissen újjáépített erődje, Knin ostromakor, ez már azt jelezte, hogy az oszmánok visszanyerték a hadszíntéren a stratégiai kezdeményezést.¹³ 1654 és 1657 között a Köztársaság erőinek nagy részét az Égei-tenger térségében csoportosította, ahol megkísérelte lezárni a Dardanellákat és ezzel kikényszeríteni a békekötést. A nagy tengeri sikerek azonban visszaütöttek: 1656-ban az oszmán flotta megsemmisítésének folyamányaként bekövetkezett ugyan egy politikai fordulat Isztambulban, de nem az, amit a Köztársaság remélt. A Köprülü Mehmed pasa nagyvezír által irányított új kormányzat Velence dalmáciai birtokai felé irányította figyelmét, amelyek minden probléma nélkül elérhetőek voltak az oszmán szárazföldi seregek számára.¹⁴ Az 1657-es hadjárat a hadszíntér egyik legnagyobb fordulatát hozhatta volna: először fordult elő, hogy az oszmánok két velencei erődöt tudtak megtámadni (Splitet és Kotort) egyszerre, amivel vésszesen széthúzták a már amúgy is gyenge védelmi vonalat. A rossz koordináció és a későbbiekben ismertető politikai körülmények miatt azonban semmilyen sikert nem tudtak elérni.¹⁵ A Dardanellák blokádjának sikeres megtörése mindenesetre szabad kezet adott az oszmán kormánynak a következő hadműveleti szezonra. 1658 telén és tavaszán a Szenátus sorra kapta az ijesztő híreket a Birodalom haderejének dalmáciai bevetéséhez való előkészületekről.¹⁶ Velence szerencséjére az oszmán sereget az utolsó pillanatban mégis észak felé, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem ellen fordították. Rákóczi azzal, hogy a Porta jóváhagyása nélkül avatkozott be Lengyelországban a svédek szövetségesként, illetve sorozatosan megtagadta fejedelemsége feladását, kiprovokálta, hogy az oszmánok haderejük jelentős részét bevessék nyughatatlan vazallusuk

új *regnumát*. A Zadar 1648 decemberében elhagyó expedíciós erők társaságában öt katolikus püspök is volt, akiknek stalluma az albán területeken helyezkedett el, illetve velük utazott Jahja szultán oszmán trónkövetelő, III. Murád állítólagos fia. Az albániai expedícióról lásd részletesebben Stanojević 1970: 211–213; Jačov 1991: 89–90. Jahja szultánról Bartl 1974: 179–199; Difnik 1986: 209–210.

¹³ Knin ostroma a hadszíntér legnagyobb velencei fiaskója volt. A Köztársaság 6000 főnyi seregéből mintegy 1400 katonát elveszített. Részletesen lásd Jačov 1991: 107–110; Stanojević 1958: 134; ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 475, num. 120. (Zadar, 1654. április 26.) 14. melléklet 1654. április 10-i dátummal.

¹⁴ A Dardanelláknál lejátszódó négy csatáról: Setton 1991: 182–189; Eickhoff 1991: 121–125, 141–148; Neumann 2006: 49–50.

¹⁵ Az 1657-es eseményekről részletesen: Stanojević 1958: 136–138; Stanojević 1970: 243–251.

¹⁶ A dalmáciai főkormányzó már 1657 márciusában leveleket kapott a Köztársaság portai képviselőjétől arról, hogy Dalmáciát szánják a következő hadműveleti szezon fő célpontjának, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 483. num 163. (Zadar, 1658. március 10.) melléklete: *Lettera da Segretario Ballorino*.

eltávolítására.¹⁷ A következő hét évben a Birodalom erőforrásainak nagy részét az erdélyi és magyarországi ügyek kötötték le, a válság ugyanis a Habsburgokkal folytatott nyílt háborúvá nőtte ki magát; így Dalmáciában nem került sor további katonai akciókra. A dalmáciai hadszíntér ugyancsak korlátozott szerepet játszott a Birodalom számára a háború utolsó négy hadjáratában, amikor a Birodalom minden erejét arra koncentráltta, hogy elfoglalja Kandiát, Kréta utolsó velencei erősségét és végre befejezze a háborút.¹⁸

A nagyobb hadmozdulatok elmaradása 1648 után nem jelentette egyben azt is, hogy a napi erőszak szintje csökkent volna Dalmáciában. Az idő múlásával mindkét oldal a kimerülés jeleit kezdte mutatni és a hadviselés aktivitása visszaesett a rajtaütések, fosztogató portyák és ellenportyák szintjére. A hadi tevékenység évről évre az évszakok váltakozását követte. Szent György napjának elérkeztével a boszniai szpáhik összegyűltek Livnónál és megkezdték hadmozdulataikat a partvidék irányában. Minden évben ugyanaz a forgatókönyv ismétlődött: a szántóföldeket feldúlták, a gabonát elégették és időnként tettek egy-egy bátoratlan kísérletet egy velencei erősség megtámadására. Szent Demeter napja után aztán a boszniai sereg feloszlott és a velencei irreguláris hadak számára megkezdődött a portyaszegzon. Az évek múltával jelentős veszteségek halmozódtak fel mindkét oldalon. Mindazonáltal a hosszas hadviselés legrosszabb következménye a határvidéken a társadalmi rend összeomlása, a káosz és anarchia terjedése, a törvény és magántulajdon tiszteletének a társadalom minden rétegében megfigyelhető csökkenése volt, az útonállóvá váló rájáktól az alattvalóik adóterhelését minden elképzelhető szint fölé emelő bégekig és agákgig. Súlyosbította a helyzetet, hogy a vidék oszmán kormányzatának élén álló boszniai pasákat inkább saját erszényük megtöltése érdekelte, mint a hadviselés. Csengizáde Ali pasa karrierjét ebben a kontextusban kell értelmeznünk.

„ÉN VAGYOK CSENGI, HERCEGOVINA ALAJBÉGJE ÉS MINDENKI ISMER ENGEM”¹⁹

Az eredetileg az azerbajdzsáni Egilből származó Csengi család (amely nevét állítólagos birtokáról, az Ankarától északra lévő Csankiriról nyerte) a 16. század közepén érkezett Boszniába, ahol hatalmi központját a hercegovinai szandzsákban építette ki. A 17. század első felére a család már teljesen elfogadott helybélivé vált és a régió más befolyásos famíliáival kötött házasságoknak köszönhetően a boszniai vilajet egyik leghatalmasabb családjává lett.²⁰ A krétai háború előtti időszakból keveset tudunk Csengizáde Aliról: tekintélyes emberként mindenestre jó

¹⁷ Péter 2002: 140–144.

¹⁸ Kandia epikus méretű ostromáról lásd Eickhoff 1991: 239–277; Setton 1991: 193–228.

¹⁹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 467. num. 460. (Zadar, 1648. augusztus 25.) melléklete: *Lettera scritta da Alli Bei Cengijeh*.

²⁰ Bašagić 1897.

kapcsolatot tartott fenn a Raguzai Köztársasággal, felkérte a várost irányító tanácsot, hogy küldjék el képviselőjüket (ajándékaikkal) esküvőjére és értesítette őket fia születéséről.²¹ Amikor kitört a háború a Birodalom és a Velencei Köztársaság között, minden oszmán javadalombirtokoshoz hasonlóan alighanem Csengizáde Ali is kötelességtudóan engedelmeskedett a hadba hívó parancsnak; tevékenységéről az első hír azonban csak 1648 nyaráról származik, amikor hercegovinai alajbégként (a szandzsák szpáhi lovasainak vezetőjeként) csatlakozott a boszniai pasa Livnóban gyülekező seregéhez. Az Ali bég és a Velencei Köztársaság képviselői közötti első kapcsolatfelvétel meglehetősen különös körülmények között játszódott le, ami sokat elárul az oszmán tiszti jelleméről és önértékeléséről.

Fra Vincenzo Maduncich, aki a Klis erődjének feladása után visszatartott túsok kicserélése végett látogatta meg a boszniai pasa livnói táborát, visszatértekor meglepő levelet nyújtott át Lunardo Foscolo főkormányzónak.²² A levelet Csengizáde Ali írta: a hercegovinai alajbég tulajdonképpen fegyverszünetet ajánlott, azzal az ígérettel, hogy közvetíteni fog a Portán a Köztársaság és a Birodalom közötti béke megkötésében. „Az elmúlt három évben semmi mást nem csinálunk itt, mint harcolunk és semmi mást nem látunk, mint harcot, az alattvalók pusztulását, némelyek rabszolgaságba vetését, mások kardélre hányását és a züllés sok más formáját” – írta Ali, aki a továbbiakban arról értesítette a főkormányzót, hogy a likai oszmánok, kereskedők egy csoportja és sokan mások azzal keresték fel: írja meg levelében vágyukat, hogy minden térjen vissza abba az állapotba, ahogy *ab antico* volt. Csengizáde Ali felkérte a főkormányzót: küldjön embereket, akiket felhatalmazott a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére; de azzal a feltétellel, hogy a Köztársaság azonnal visszaadja a frissen elfoglalt Klis és a likai szandzsákban elfoglalt más erődöket. Foscolo kötelessége szerint minderről értesítette a Szenátust és azt is jelentette, hogy noha az ajánlat „sokkal inkább nevetséges, mintsem hogy érdemes lenne a figyelemre”, azért becsülettel válaszolt, leszögezve, hogy Klis immár a Köztársaság birtoka és az is marad. A Szenátus jóváhagyta cselekedetét és bár megjegyezte, hogy a „török által a béke céljából írott levélnek nem látszik, hogy bármi fundamentuma lenne”, elrendelte, hogy továbbra is kísérje figyelemmel a fejleményeket e kérdésben.²³

A fegyverszüneti tárgyalások megindításával való próbálkozás mellett Ali bég legfőbb gondja ekkoriban a hatalma alá tartozó területeken lakó keresztények lázongásainak lecsendesítése volt, akik 1649 februárjában a velencei expedíciós sereg Kotorba való érkezésének és Risan oszmán erődje elfoglalásának hírére kezdtek felkelésbe. A legtöbb nehézséget Nikšić közössége, a hercegovi-

²¹ DAD ASSM, vol. 1942., B 23, 5, illetve B 24, 16 (mindkettő dátum és számozás nélkül). A dubrovniki levéltári adatokért kedves kollégámnak, Vesna Miovićnak tartozom köszönettel.

²² A Lunardo Foscolo főkormányzó és Mehmet Mustaubegović klisi szandzsákbég közötti tárgyalásokról és a közöttük létrejött egyezségről (beleértve a túsok hátrahagyását) lásd Difnik 1986: 178–192; ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 466. num. 389. (Solin melletti gálya, 1648. április 7.) melléklete: *Scrittura con Turchi di Clissa*.

²³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 467. num. 460. (Zadar, 1648. augusztus 25.) melléklete: *Lettera scritta da Alli Bei Cengijeh*; ASVe Senato Rettori, R-21, f. 54v, Adi 5. Settembre 1648.

nai keresztények egyik vezető törzse okozta, amely a velencei seregek érkezésének hírére fegyvert fogott és elfoglalta Grahovo kisvárost.²⁴ Csengizáde Ali ekkor még hercegovinai alajbégként írt nekik levelet, amelyben „rég barátainak” szólította őket, akik mindig „szeretben és barátságban” éltek néhai apjával. Megértését fejezte ki jelenlegi kihágásukkal szemben, ám arra intette a törzs vezetőit, hogy „gondolják át a dolgot, mivel ők is jól tudják, milyen hosszú a keze a boldogságos szultánnak és minisztereinek, nagyvezíreinek, hogy még a keresztény király (*Re Christiano*) sem győzheti le őket. [...] Nyissátok ki szemeiteket,” folytatja Ali bég, különösen most, hogy a Birodalom és a Köztársaság közötti béke a küszöbön áll, „hiszen területeitek az alacsonyan fekvő részeken vannak, így 2-3000 lovasnál és gyalogosnál nincs többre szükség ahhoz, hogy rommá tegyük őket.”²⁵ Csengizáde Ali tevékenysége a velencei erők gyenge teljesítményével együtt aztán sikeresen megrendítette a helybéli keresztények elszántságát, így azok nem csatlakoztak nyíltan Podgorica velencei ostromához.²⁶

Szandzsákbégi kinevezésére 1650-ben került sor, és rövid ideig a kanizsai beglerbég címét is viselte.²⁷ Ezután Csengizáde Ali még nagyobb erővel fogott a hatalma alá tartozó területen lakó keresztények pacifikálásához. Elszánásának komolyságát azzal is mutatta, hogy szükség esetén az erőszak alkalmazásától sem riadt vissza. A Nikšić ellen vezetett rendfenntartó intézkedés – amelynek apropóját az adta, hogy a közösség nem adott neki ajándékot kinevezése alkalmával – még helyi mértékkel nézve is kivételesen véres összecsapássá nőtte ki magát, amely a két oldalról összesen több mint kétszáz áldozatot és sebesültet követelt. Csengizáde Ali stratégiája mindenesetre működött: a kérlelhetetlen nyomás alatt tartott keresztények meghátráltak és eleget tettek az ajándéokra vonatkozó kérésnek, illetve közvetítésével kiegyeztek a környékbeli muszlim előkelőkkel. A régi családi összeköttetések emlékének felelevenítését és a nyers erőszakot kombinálva Csengizáde Alinak mindössze egyetlen év alatt sikerült a hatalma alatt álló területen megszüntetnie a velencei befolyást.²⁸ A keresztény törzsek számára még ennél is aggasztóbb volt, hogy a pasa – a terület hatékonyabb ellenőrzésének érdekében – elkezdte újjáépíttetni és helyőrséggel megtölteni a korábban lerombolt erődítmények és őrtornyok némelyikét.²⁹

A következő, 1651-es évben Csengizáde Ali azt is megmutatta, hogy rendelkezett azon politikai képességekkel, amelyek szükségesek voltak a túléléshez az

²⁴ Stanojević 1970: 212.

²⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 468, num. 544. (Kotor, 1649. március 6.) melléklete: *Lettera di Allai Begh Cenglijich, e di quelli da Castel Nuovo scritta alli Nixichi*.

²⁶ Stanojević 1970: 212–216.

²⁷ Csengizáde Ali első, a raguzaiaknak küldött fermánja 1650 augusztusából származik, kinevezésére ez előtt nem sokkal kerülhetett sor. Ebben a fermánban még nem használja a pasai címet, 1651 januárjában azonban már nemcsak hercegovinai szandzsákbégi hivatalát tünteti fel, de korábbi kanizsai beglerbégnek is vallja magát és innentől kezdve következetesen használja a pasai címet is. Lásd Miović 2008: 240.

²⁸ Stanojević 1970: 217–218.

²⁹ Stanojević 1970: 219–220.

Oszmán Birodalomban. Mikor értesült róla, hogy leteszik posztjáról, Konstantinápolyba utazott, ahol 20 000 ezüstpénzt és huszonöt rabszolgát ajándékozott a nagyvezírnek és ezzel elérte, hogy nemcsak megtarthatta hercegovinai szandzsákbégi címét, de a közeli montenegrói tartomány kormányzását is rábízták.³⁰ Valószínű, hogy e költségek miatt kellett Ali pasának a területén élő keresztényekre súlyos adókat kirónia. Nem meglepő, hogy a legnagyobb teher a nikšićiekre esett, akiktől – a lázadás megtorlásaként – 1652-ben és 1653-ban 5000 *real* értékű harádszot követelt.³¹ Visszatérése után, 1652 nyarán Csengizáde Ali ezer katonával csatlakozott a boszniai pasa dalmáciai hadjáratához és az egész hadjáratot a velenceiek által korábban lerombolt két ottani erőd, Zadvarje és Knin újjáépítésével töltötte.³² Egészében véve Ali pasa eddigi tevékenységéből egy hűséges oszmán előkelő képe rajzolódik ki, aki keresztény alattvalóit kemény kézzel szorította engedelmességre, illetve kötelességtudóan követte a szultáni parancsokat és vett részt a hadjáratokban.³³

HERCEGOVINAI SZANDZSÁKBÉG ÉS SZENT MÁRK KÖZTÁRSASÁGÁNAK BIZALMASA

1653-ban aztán Csengizáde Ali pasa felvette a kapcsolatot Vincenzo Bolizzával, a velencei uralom alatt lévő Kotor városából származó nemessel és intenzív levelezésbe kezdett vele. A Bolizza família a régió neves családjai közé tartozott és tagjai nagy tekintélynek örvendtek a velencei kormányzat köreibben is. A 17. század első felében három családtag is elnyerte a *cavaliere di San Marco* megtisztelő címét és két testvér, Francesco és Vincenzo azt a fontos feladatot kapta, hogy felügyeljék a Velence és Konstantinápoly közötti diplomáciai levelezést is bonyolító kurír szolgálattal. A család az oszmán hatalom alatt élő keresztény törzsek körében is nagy tiszteletet élvezett és aktív levelezésben állt velük a háború teljes időtartama alatt.³⁴ Ugyanakkor közvetítőként szolgáltak a Köztársaság és a Kotori-öböl hátsországa között is: nemcsak a keresztény törzsekkel, de az oszmán előkelőkkel folytatott levelezés is csaknem kizárólag rajtuk keresztül folyt. Vincenzo és Francesco Bolizza emellett a velenceiek által „piszkos háborúnak” (*guerra sporca*) nevezett tevékenységben, tehát a kémkedésben, a Köztársaság oszmán területen élő ellenségei likvidálásának, vagy szabotázsoknak a szervezésében is részt vállalt.

³⁰ Stanojević 1970: 221–222.

³¹ Stanojević 1970: 232.

³² Stanojević 1958: 130. Lásd még ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 473. num. 125. (Zadar, 1652. augusztus 17.) melléklete: *Costituto di Durac Spachia Dulimenovich, 17. Agosto 1652. Zara.*

³³ Csengizáde Ali pasa egyik első rendelete hercegovinai szandzsákbégként (1650. augusztus 18-án) egy szultáni parancs megerősítése volt, a raguzai piac megnyitására vonatkozó velencei kísérleteket akadályozta: a határ menti kádikat arra utasította, hogy kobozzák el a Raguzán keresztül importált velencei termékeket, lásd Miović 2008: 130.

³⁴ Tanulmányomban a család nevét a forrásokban található olasz verzióban használok a szláv változat (Bolica) helyett. Lásd még Čoralic 2006; Preto 2010: 241–242.

Vincenzo Bolizzát tulajdonképpen a régió velencei kémfőnökének tarthatjuk. Mindennek fényében Ali pasa lépése különösnek tűnhet, de közelebről nézve teljesen logikus volt.

A háború ekkor már nyolcadik évéhez érkezett és a helybéli oszmán elit körében szemmel láthatóak voltak a kimerülés jelei. Az oszmán oldal nagy veszteségeket szenvedett az első években: a halottak és sebesültek száma tízezrekre rúgott, köztük két szandzsákbéggel, amire Foscolo főkormányzó nagyon büszke volt. 1652 novemberében, kevéssel Csengizáde Ali döntése előtt, hogy felveszi a kapcsolatot a velenceiekkel, Filipović alajbég, egy másik befolyásos oszmán család feje egy jelentéktelen összecsapás alkalmával a velencei morlacchók fogságába esett és Veronában bebörtönözték. A neves oszmán előkelő sorsáról szóló hírek gyorsan terjedtek a határvidéken.³⁵ A dalmáciai területek elvesztése számos szpáhit és más timárbirtokost menekülésre kényszerített, akik menedéket keresve elárasztották rokonaik és bajtársaik közeli birtokait. 1652 végén, a Porta kérésére a Köztársaság elküldte hivatalos képviselőjét, Giovanni Capello *ambasciatorét*, hogy béketárgyalásokat kezdjen a Birodalommal. A velencei követ érkezése azt a meggyőződést terjesztette el a régióban, hogy közel a béke. Capello Herceg-Noviban lépett a Birodalom területére és szárazföldi útja során keresztülutazott Csengizáde Ali területein is, aki személyesen fogadta.

Ezt az alkalmat használta fel a pasa az alighanem a békét ígérő atmoszféra által motivált kapcsolatfelvételre Vincenzo Bolizzával.³⁶ Csengizáde Ali egy arabs telivért ajándékozott a kotori nemesnek, aki ezt hasonló értékű ajándékkal viszonzta. 1653 márciusában a Zadarban tartózkodó főkormányzó arról informálhatta a Szenátust, hogy Bolizza „barátságot és bizalmat szerződött” a pasával.³⁷ Ettől az időtől kezdve Csengizáde Ali folyamatos és szívélyes levelezést tartott fenn Bolizzával és a főkormányzóval a Nikšić törzs főnökén, Petar vajdán keresztül, számos esetben kérve tőlük cukrot, szappant és más árucikket.³⁸ A térségben eljárása egyáltalán nem számított egyedülállónak: 1653-ra a határvidék más oszmán bégjei is kialakították baráti kapcsolataikat a Köztársaság képviselőivel. Egyesek közülük akár velencei besúgókká (a források által használt kifejezéssel bizalmassá, *confidentévé*) is válhattak, hogy megvédjék birtokaikat a portyáktól vagy fogságba esés esetén biztosítsák maguknak a kedvezőbb bánásmódot.³⁹ Ahmed szpáhi, Solin egyik előkelő bégje például azért szolgálatot

³⁵ Stanojević 1958: 130–131.

³⁶ Stanojević 1970: 228.

³⁷ „... contratta amicitia et confidenza con Ali Bassa Cenghijch Sangiaco d’Hercegovina.” ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 474. num. 17. (Split, 1653. március 4.), lásd mellékletét is: *Lettera del Sangiaco d’Hercegovina scritta al Cav.re Bolizza*.

³⁸ Stanojević 1970: 229.

³⁹ A Köztársaság szolgálatában álló kémtevékenységet folytató személyek tipológiájáról és klasszifikációjáról lásd Preto 2010: 41–50.

információkat a Köztársaságnak, hogy ezzel is elősegítse a velencei morlacchók által elfogott gyermekei kiváltásáról folyó tárgyalásokat.⁴⁰

Bármilyen volt is Csengizáde Ali motivációja, az éppen folyó háborúval kapcsolatos attitűdjével szemben nem lehetnek kétségeink. 1653 során ismét Konstantinápolyban járt és a béketárgyalások kudarcra után tért vissza Hercegovinába. Decemberben írt Bolizzának, nyíltan kijelentve, hogy „ez a háború idővel értelmét veszítette”, szorgalmazta a kereskedelem újraindítását Kotor és annak oszmán hátországa között, és kérte a kotori nemest, hogy a Köztársaság küldjön hozzá egy képviselőt, akivel a megegyezés részleteit megtárgyalhatja. 1654 januárjában a pasa 5000 fős kíséretével Nikšićben tartott erődemonstrációt és kényszerített ki újabb 3000 real értékű „ajándékot” a helyi keresztényektől. Itt találkozott Francesco Zifrával, aki ha nem is a Köztársaság, de Francesco Bolizza személyes képviselőjeként kereste fel.⁴¹

A Zifrával folytatott megbeszélések alkalmával Csengizáde Ali mondandója messze túlment a régió szabad kereskedelmének témáján: finom fenyegetések és anyagi javakra vonatkozó kívánságok kombinációját nyújtotta. Úgy tűnik, az ifjú szultán nem tett mély benyomást a pasára, mivel nyíltan közölte Zifrával, hogy „a Birodalmat pillanatnyilag egy gyenge szultán irányítja, aki inkább boszandzsira [vagyis kertészre] hasonlít, mintsem egy uralkodóra”, és hogy a béke érdekében a Köztársaságnak csak a nagyvezírt és néhány főbb minisztert kellene lefizetnie – ehhez pedig felajánlotta szolgálatait. Emellett Ali pasa kérte, hogy a velenceiek térítsék meg konstantinápolyi utazásának költségeit, ahol – saját beszámolója szerint – a Köztársaság érdekében járt el. Végül Csengizáde Ali a helyzet súlyosságáról panaszkodott Bolizza küldöttének, tudniillik hogy a boszniai pasa és a shkodéri szandzsákbég nyomást gyakoroltak rá, támadja meg Perast velencei erődjét a Kotori-öbölben. Ali pasa azt állította, hogy eddig még a rossz időre hivatkozva képes volt elhárítani kéréseiket, de nem biztos benne, hogy erre tavasszal is lesz lehetősége – vagyis egyértelmű utalást küldött a Szenátusnak arról, mi történik, ha nem biztosítják jóindulatát.⁴² A Szenátus mindenesetre óvatosságot javasolt és arra utasította Lorenzo Dolfin főkormányzót, hogy valamilyen kisebb ajándékkal, „négy-öt köntössel, olyan minőségben, amelyet jónak talál” próbálja megnyerni Csengizáde Alit.⁴³

Mindazon szeretet és barátság ellenére, amelyre a *Serenissima* iránt leveleiben hivatkozott, Ali pasa tényleges cselekedetei nem tükröztek különösebb békevágyat.⁴⁴ Amikor 1654 márciusában a velenceiek megtámadták Knin oszmán erődjét, az 5-6000 fős felmentő seregben Csengizáde Ali kontingense is jelen volt, és

⁴⁰ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 471. num. 12. (Trogir, 1651. március 24.); num. 101. (Zadar, 1652. április 20.)

⁴¹ Stanojević 1970: 232–234.

⁴² Stanojević 1970: 233; ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 475. num. 106. (Zadar, 1653. február 9.) melléklete: *Relatione di Francoso Zifra da Nixichi*; num. 111. (Šibenik melletti gálya, 1654. március 2.)

⁴³ ASVe Senato Rettori, R-28, f. 46v, Adi 18 Marzo 1654.

⁴⁴ Vö. Stanojević 1970: 234.

a harcban a pasa maga is megsebesült a lábán.⁴⁵ Májusban aztán minden fogadkozása ellenére sereget gyűjtött és megtámadta Perast erődjét. Bár az akció meglepte a velenceieket, az meglehetősen bátortalan maradt és inkább csak a miatt a nyomás miatt került rá sor, amelyet más oszmán előkelők, elsősorban Herceg-Noví agái gyakoroltak Ali pasára, hogy számolja fel végre ezt a kalózfészket.⁴⁶ Végző soron ez a hadmozdulat nem gyakorolt jelentős befolyást Csengizáde Alinak a velenceikkel fenntartott viszonyára: a Köztársaság tisztviselői továbbra is fenntartották a pasával barátságos hangvételű levelezésüket és ha egyáltalán változott megítélése, akkor csak növelte szemükben az oszmán előkelő jelentőségét.⁴⁷

Ali pasa 1654–1655 telén ismét Konstantinápolyban járt, hogy megvédje magát a túladóztatással kapcsolatos vádak ellen, amelyek miatt megfosztották szandzsákbégi rangjától. A poszt visszaszerzésére irányuló próbálkozásait nagyvonalú, Klis visszafoglalására vonatkozó ígéretekkel támogatta meg.⁴⁸ Eközben a határvidéken a helyzet egyre romlott. A Perast elleni támadás ugyanis nem szüntette meg a kalózok portyáit, sőt, inkább intenzívebbé tette tevékenységüket. Ekkoriban egy kisebb önálló háború folyt két kalózfészket, a keresztény Perast és a muszlim Herceg-Noví között, amely azonban túllépett a Kotori-öböl határain és sok kárt okozott az oszmán–velencei háborúban semlegesnek maradó Raguzai Köztársaságnak is. Az oszmán adófizető Raguzát a Makarskából és a Kotori-öbölből érkező velencei irreguláris csapatok, a *hajduk*ok önmagában is célpontnak tekintették és felvonulási területként is használták az oszmán Hercegovina elérésére; míg a Birodalom képviselői a hajdukok támogatásával vádolták Raguzát.

1655 tavaszán a velencei hajdukok néhány merész portyája nyílt konfliktust szított Herceg-Noví agái és a Raguzai Köztársaság között: előbbieket adózás címén nyílt útonállásba fogtak és fosztogatni kezdték a Szarajevóból Raguzába tartó karavánokat, megbénítva a városállam kereskedelmét.⁴⁹ A karavánok válogatás nélküli kifosztása azonban visszaütött: Szarajevó befolyásos kereskedői, akik korábban szimpatizáltak Herceg-Noví vezetőivel, 1655 júniusára már a fejüket követelték. Ez természetesen megtámogatta a raguzai diplomaták érvelését is, akik mind a boszniai pasa előtt, mind a Portán egyszerű banditáknak titulálták az agákat. Az érveléssel, amely szerint a szultánnak küldendő adót sem tudják eljuttatni a Portára, mert tartanak a zsványoktól, illetve ajándékok

⁴⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 475. num. 114. (Zadar, 1654. március 29.)

⁴⁶ A Perast elleni támadás jelentőségéről eltérnek a vélemények a történeti irodalomban: míg Radovan Samardžić a Kotori-öböl történetének meghatározó eseményét látja benne, Gligor Stanojević nem tartja többnek a háború számos kis epizódja egyikénél, vö. Samardžić 1993: 377–387; Stanojević 1970: 234–235.

⁴⁷ 1655 februárjában Csengizáde Ali kérte Velence kotori képviselőit, hogy küldjenek neki valamilyen díszes ajándékot, amelyet a boszniai pasának adhatna; és a Szenátus – jóindulatának biztosítása érdekében – jóvá is hagyta kérését. Lásd Stanojević 1970: 237–238; ASVe Senato, Rettori, R-28, f. 329r, Adi 27. Febraro 1654. mv.

⁴⁸ Stanojević 1970: 238; ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 477. num. 40. (Zadar, 1655. június 3.)

⁴⁹ Samardžić 1993: 379–380. 1656 februárjában néhány aga a boszniai pasa előtt hivatalosan is megvádolta a raguzaiakat, hogy részt vállalnak a keresztények támadásaiban és hatalmas összeget követeltek jóvátételként.

szétosztásával a raguzai követeknek nem volt nehéz dolguk a szultáni parancs megszerzésével, amely javaik visszaszolgáltatását és a tettesek megbüntetését rendelte el: 1655 áprilisa és 1656 júliusa között több ilyen is kibocsátottak Konstantinápolyban.⁵⁰

A parancs végrehajtásával a hercegovinai szandzsákbéget – amely poszton ekkorra ismét Csengizáde Ali ült – és a boszniai pasát bízták meg.⁵¹ Az ügy rettentően kínos volt Ali pasa számára. Herceg-Noví bevádolt előkelőinek egy része a rokona volt és a pasa mindent megtett, hogy kiegyezést hozzon össze köztük és a boszniai beglerbég között. Másrészt a raguzai követek tevékenysége a hatalma alatt álló területre irányította a Porta figyelmét. A Raguzai és Herceg-Noví közötti konfliktus 1656 júniusában tetőzött, amikor már a boszniai pasa sem halogathatta tovább, hogy cselekedjen: vonakodva bár, de megindult seregeivel és lerombolta a két-három legerőszakosabb útonálló őrtornyát, a többiekkel pedig Csengizáde Ali segítségével kiegyezett.⁵² Ali pasa ugyanakkor a kalózkodás és a portyázás megfékezése érdekében a Köztársaság kotori képviselőivel is tárgyalásokat kezdeményezett. Egy tucat oszmán előkelő kíséretében a pasa személyesen találkozott Vincenzo Bolizzával és az ajándékok kicserélése után megállapodtak a lokális fegyverszünet feltételeiben, tudniillik hogy egyik fél sem indít támadást uralkodója kifejezett utasítása nélkül; ezeket aztán továbbküldték a boszniai pasának, illetve a Szenátusnak. Bolizza jelentése szerint Ali pasa az oszmán előkelők jelenlétében nyíltan kijelentette, hogy „noha fejedelmeink között háború folyik, az információcserét, a békés együttélést, a szárazföldi és vízi ellenséges cselekmények megakadályozását és a kalózok kordában tartását gyakorolnunk kell alattvalóink közös java érdekében.”⁵³

A szép retorika és a jóindulat kinyilvánítása ellenére a béke kezdeményezésével mindkét oldal saját érdekeit tartotta szem előtt. Ali pasa a Porta nemkívánatos figyelmétől akart megszabadulni, az oszmán előkelők pedig szabad kezet akartak a montenegrói keresztények megrendszabályozásához, akik akkor már évek óta megtagadták az adófizetést.⁵⁴ Másrészt Antonio Bernardo fő kormányzó el akarta hárítani egy Kotor elleni oszmán támadás lehetőségét, hogy csapatait Dalmácia védelmére összpontosíthassa. A Kotori-öbölben kötött megállapodásnak más fontos haszna is volt: az oszmán uralom alatt álló háttország kereskedelmének megnyitásával lehetővé vált Velence adriai birtokainak ellátása gabonával és

⁵⁰ Miović 2005a: 297.

⁵¹ A boszniai pasa és a hercegovinai szandzsákbég szerepéről Raguzai diplomáciájában lásd Miović 2005b.

⁵² A csapatmozgásokat élénk figyelemmel követő velenceiek maguk is készségszerűen helyezték csapataikat, de a konfliktus még azelőtt véget ért, hogy a fő kormányzó Kotorba érkezett volna, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 14. (Šibenik, 1656. június 19.); num. 36. (Zadar, 1656. augusztus 23.)

⁵³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 37. (a raguzai Santa Croce kikötőjében álló gályáról, 1656. augusztus 31.), különösen mellékletei, Bolizza levele Antonio Bernardo fő kormányzónak és Kotorba való visszatérte után írt jelentése (Kotor, 1656. szeptember 15.).

⁵⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 40. (Kotor, 1656. szeptember 11.)

más élelmiszerral.⁵⁵ A tárgyalások alatt a főkormányzó mindenesetre folyamatosan egyeztetett Nikšić törzsfőnökeivel egy Herceg-Novi elleni váratlan támadás előkészítéséről. Minden érdekelt fél „legnagyobb jószándéka” ellenére azonban a fegyverszünet rövidnek bizonyult. Olyan erők indultak mozgásba, amelyek felett a helybéliek nem rendelkeztek befolyással, az oszmán kormányzat figyelmét pedig már nem sikerült elterelni ezekről a perifériális helyzetű tartományokról.

KOTOR OSTROMA 1657-BEN

Amikor 1656 júniusában a velencei flotta a „harmadik Dardanellák-ütközet”-ként ismert csatában megverte az oszmánokat, az a kormányzat összeomlásához és egy új, energikus nagyvezír, Köprülü Mehmed pasa kinevezéséhez vezetett. Nemsokára riasztó hírek érkeztek Dalmáciába, tudniillik, hogy az új nagyvezír szárazföldi sikerekkel akarja feledtetni a tengeri vereségeket és ezt a tartományt szemelte ki célpontnak a következő évre.⁵⁶ A Velencébe érkező hírek szerint az 1657-es hadjáratban az oszmánok a partvonal több helyén egyszerre indítottak volna támadást: Dalmáciában Zadar, Šibenik és Split ellen, illetve délen Kotor ellen. A nagyszabású katonai és logisztikai előkészületek mellett a Porta elkezdte lecserélni a határvidék vezetőségének kulcsfiguráit is. A boszniai pasa posztját, különleges hatáskörrel ellátva Szejdi Ahmed pasa kapta meg, egy tapasztalt katona, aki azonban nem tartozott az új konstantinápolyi kormányzat kegyeltjei közé.⁵⁷ Csengizáde Ali pasának sikerült megtartania hercegovinai szandzsákbégi pozícióját, annak ellenére, hogy a raguzaiak – a Herceg-Novi agáinak nyújtott segítsége miatt – megpróbálták elérni letartóztatását.⁵⁸ A shkodëri szandzsákbég pozícióját betöltő rokona nem volt ilyen szerencsés. Ali pasával ellentétben, aki meglehetősen ügyességet tanúsított a Birodalom politikai intrikáinak kezelésében és többször is elhárította a letételére irányuló próbálkozásokat, Jusufbegović hiába küldött 3000 *scudi* ajándékot a Portára, hivatalát át kellett adnia Varlac Mehmed pasának, aki korábban janicsár aga volt, és most a Kotor elleni támadást is rá bízták.⁵⁹

⁵⁵ Ez különösen fontos volt ebben az évben, mivel a hagyományos dél-itáliai élelmiszerpiacok pestisjárvány miatt nem voltak hozzáférhetőek, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 39. (Kotor, 1656. szeptember 4.)

⁵⁶ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 48. (Split, 1656. október 6.); num. 54. (Trogir, 1656. október 16.)

⁵⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 77. (Šibenik, 1657. január 22.); Samardžić 1993: 382–383. Életrajzát lásd Gévay 1841: 43–44; Sudár 2011: 893–895.

⁵⁸ 1656 decemberében két kapudzsi meg is érkezett Hercegovinába, hogy letartóztassa és Konstantinápolyba vigye, Csengizáde Ali azonban elrejtőzött; így a kapudzsik csak fiát, Kadri béget vihették magukkal, akit a boszniai pasa őrizetére bíztak. Az epizód végül semmilyen fontos befolyással nem járt Ali pasa karrierjére, aki zavartalanul megtarthatta pozícióját. ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 67. (Šibenik, 1656. december 9.)

⁵⁹ Stanojević 1970: 239. Varlacot a török források Hiszim Mehmedként említik; ezért az információért és az íráshoz fűzött értékes kommentárjaiért Sudár Balázsnak tartozom köszönettel.

Jusufbegović azonban nem akart beletörődni letételébe. Elhatározta, hogy fegyverrel száll szembe az új szandzsákbéggel, ezért elkezdte összevonni helybeli támogatóinak csapatait, sőt, keresztény alattvalóit is felszólította a csatlakozásra. A jól ismert maximát követve, miszerint „az ellenségem ellensége a barátom”, Jusufbegović a velenceieket is megkereste. Januárban helyettese és egyik rokona személyesen utazott Kotorba, hogy a Köztársaság támogatását kérje.⁶⁰ A velencei források szerint a küldöttnek, aki a szultáni parancsot hozta, mely szerint posztját elhagyva Konstantinápolyba kellett volna mennie, a bég nyíltan megmondta, hogy erre nem hajlandó, sőt, ha valaki megpróbálja letenni a posztról, az ellen kirántja szablyáját.⁶¹ A velenceiek készségesen felajánlották a letett szandzsákbégnek – akit mindössze három hónappal korábban még méreggel próbáltak eltenni láb alól –, hogy menedéket adnak neki Kotorban.⁶² A Köztársaság egészen odáig elment, hogy vérdíjat tűzött ki Varlac Mehmed pasa és legfőbb helybeli támogatója, Dzsafer aga fejére.⁶³ 1657 áprilisáig Jusufbegović több ezer embert gyűjtött össze és elindult, hogy megütközzön az új szandzsákbég csapataival. Az albániai Alessio városa mellett előőrseik össze is csaptak, több tucat halálos áldozatot hagyva a csatatéren.⁶⁴

Csengizáde Alinak meglehetősen gyorsan sikerült elnyernie a boszniai pasa bizalmát, így az őt bízta meg a közvetítéssel és a két oszmán előkelő kibékítésével.⁶⁵ A küldetés sikerrel járt és mindkét fél beleegyezett a fegyverszünet megkötésébe. Antonio Bernardo fő kormányzó mindazonáltal nem akarta ilyen könnyen veszni hagyni ezt a pompás lehetőséget. Arra utasította Bolizzát, hogy vegye fel a kapcsolatot „barátjával”, Ali pasával, aki – Bernardo véleménye szerint – „igencsak haszonleső ember, aki pénzért cserébe nagyon gyorsan kész arra, hogy negligálja a szultáni parancsokat, vagy akár azokkal szemben cselekedjen”. A fő kormányzó azt várta el Csengizáde Alitól, hogy bomlasztó elemként segítse elő a konfliktus elmélyülését. Bernardo azzal is megbízta Bolizzát, hogy tegyen utalásokat: Ali pasa kecsegtető összegű járandóságra számíthat, ha a Köztársaság *confidentéjévé* szegődik.⁶⁶ Úgy tűnik azonban, hogy a velencei ajánlat túl későn jött. Május elejére Jusufbegović engedett a nyomásnak és elfogadta letételét

⁶⁰ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 480. num. 72. (Šibenik, 1657. január 4.)

⁶¹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 91. (Zadar, 1657. április 7.)

⁶² A mérgezési kísérletről lásd Preto 2010: 310.

⁶³ Az utóbbi renegát korábban Voin Tujčević gróf néven volt közismert. Az ő fejéért a Köztársaság 100 aranyat ígért, az új szandzsákbégéért 200-at: ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 97. (Zadar, 1657. május 8.). A velenceiek úgy tudták, Voin volt az egész háború megindításának egyik legfőbb szószólója. Személyéről lásd még Stanojević 1970: 215, 243, 245–249, 252; Samardžić 1993: 387.

⁶⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 91. (Zadar, 1657. április 7.)

⁶⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 91. (Zadar, 1657. április 7.). Csengizáde Ali pasa már februárban Szarajevóban várta az új pasa, Szejdi Ahmed megérkezését, lásd b. 480. num. 86. (Zadar, dátum nélkül)

⁶⁶ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 94. (Zadar, 1657. április 17.)

a posztról.⁶⁷ Ahogy a későbbiekből kiderült, ezzel a konfliktus csak elcsendesedett, de nem oldódott meg. Nemcsak Jusufbegović viseltetett továbbra is rosszindulattal Varlac Mehmed pasával szemben, hanem Csengizáde Ali is, akiknek birtokeit az új shkodéri szandzsákbég feldúlta a rokonának adott segítség miatt; mindketten csak az alkalomra vártak, hogy megszabaduljanak tőle.

A velenceiek aggódva figyelték az oszmán hadjárat előkészületeit, és mivel számos jel mutatott arra, hogy Kotor lesz a támadás egyik célpontja, Antonio Bernardo főkormányzó személyesen utazott a városba. Innen próbálta meggyőzni a hátországbán oszmán uralom alatt élő keresztény törzsfőket, hogy támogassák a velencei védelmi hadmozdulatokat.⁶⁸ Ez ugyan csak csekély sikerrel járt, a lázadás kirobbantására irányuló diplomáciai erőfeszítéseknek volt azonban egy nem várt eredménye: a Köztársaságnak sikerült Csengizáde Alit megnyernie saját ügyének. Ali pasát végül az anyagi nyereség reményén kívül annak az esélye hajtotta a velencei oldalra, hogy felszámolhatja a területeit fenyegető újabb veszélyt, amelyet Varlac Mehmed szandzsákbég és támogatói jelentettek. Vincenzo Bolizza Kotorba invitálta a pasát, hogy személyesen is szót válthasson a főkormányzóval és kialakíthassanak „egy valódi barátságot”, ám ezt megakadályozták azok események, amelyeket Bernardo Zadarból való távozása váltott ki.⁶⁹

Az ugyanis, hogy a főkormányzó elhagyta székhelyét, arra sarkallta Szejdi Ahmedet, hogy 1657 júniusában egy váratlan támadással megkísérelje elfoglalni Splitet. Egy héttel a nem teljes létszámú sereggel és nehéztüzérség nélkül útnak induló boszniai pasa megérkezése után már a főkormányzó is visszatért a városba a tengeren keresztül; ráadásul sikerült elhítenie ellenfelével, hogy a valóságosnál sokkal nagyobb erővel rendelkezik, így az oszmán sereg morálja összeomlott és a pasa kiadta a parancsot a visszavonulásra.⁷⁰ Hogy legalább részben kompenzálja veszteségét, Szejdi Ahmed megpróbálta kirabolni a közeli Bosiljinát, a viszonylag nagy falu elleni portya azonban a hadszíntér egyik legnagyobb oszmán fiaskójává nőtte ki magát: a helybeliek váratlanul erős ellenállása miatt a pasának még a tüzérséget is be kellett vetnie és nagy veszteségeket szenvedett. A Livnába visszatérő oszmán sereg morálja nagyon alacsony volt és Szejdi Ahmed komoly presztízsveszteséget szenvedett – a velencei források egyenesen 1000 fős veszteségről tudnak – és eredményképpen csak némi portyáról származó zsákmányt

⁶⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 97. (Zadar, 1657. május 8.) melléklete: *lettera scritta dall Albanese liberato dell' Ecc.(ellentissi)mo s.re Antonio Bernardo Prov.re Gnal spedito da sua Ecc.za per avvelenare il Sanzacco di Scuttari, e Voin nominato Zafer Aga ringato.*

⁶⁸ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 101. (Budva, 1657. június 9.); Stanojević 1970: 247–248. Lásd még a főkormányzó és a keresztény törzsfők közötti levelezést: ASVe Senato, Dispacci, PTM. b. 481. num. 101. (Budva, 1657. június 9.) 1–10. számú mellékletek.

⁶⁹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 101. (Budva, 1657. június 9.) 11–13. számú mellékletek.

⁷⁰ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 103. (Budva melletti gálya, 1657. június 16–17. éjszakáján); num. 104. (Split, 1657. június 20.) Split ostromáról lásd még Novak 1961: 1093–1106.

tudott felmutatni.⁷¹ Így a Bosiljina elleni, tulajdonképpen jelentéktelen hadművelet komoly következményekkel járt: a boszniai pasa ezután nem akarta újra kockára tenni reputációját és az 1657-es év hátralévő részében néhány alibinek tekinthető portya kivételével passzivitásban maradt Livnóban.

Eközben Varlac Mehmed pasát kinevezték az 1657-es Kotor elleni hadjárat vezetőjévé és alá osztották be Csengizáde Alit is. Összeűjtött csapataival július 30-án érkezett meg a Kotori-öbölhöz. A hadba hívó parancsra Ali pasa kötelességtudóan reagált, de mint a későbbiekből kiderült, céljai egészen mások voltak, mint feljebbvalójáé. Míg a shkodëri szandzsákbég 5000 emberrel érkezett, Csengizáde Ali csak ezret hozott Hercegovinából, amelynek fele keresztény volt. Indulása előtt Nikšićből küldött még egy levelet Bernardo főkormányzónak, amelyben mentegette magát, hogy szükségből, nyomás alatt cselekszik, mivel ellenségei őt és Jusufbegovićot bevádolták a Portán mint annak felelőseit, hogy Kotor még mindig nincs oszmán uralom alatt. Ali pasa arról is értesítette a főkormányzót, hogy az irányítása alatt lévő emberek külön táborban lesznek elszállásolva és kérte, hogy őket a velenceiek barátaikként kezeljék majd.⁷²

Antonio Bernardo megértően viszonyult Ali pasa helyzetéhez. A Szenátust biztosította arról, hogy bízik a pasának a Köztársaság érdekei iránt érzett jóindulatában, és 100 arany ajándékkal elküldte emberét Csengizáde Alihoz, azzal a megjegyzéssel, hogy csak az utak bizonytalansága miatt küld ennyire keveset. A küldöttön keresztül a főkormányzó felvázolta javaslatait az együttműködésre. Üdvözölte Ali pasa elképzelését, hogy külön táborban helyezi el saját csapatait, megígérte, hogy megkíméli őket, és arra biztatta: érje el, hogy Varlac Mehmed pasa tábora legyen jobban kitéve a velencei ágyúk tüzének. Arra kérte, hogy biztosítsa: az oszmán ágyúk vagy ne közvetlenül a városfalakat lőjék, vagy kevés puskaport használjanak, így a falat elérve a golyók hatásának nagy része elveszsen. Amennyiben Varlac saját embereit akarná a tüzéség élére rakni, Bernardo azt javasolta, hogy Csengizáde Ali ezektől egy csata vagy rajtaütés forgatagában igyekezzék megszabadulni. Azt Bernardo a pasa lelkére kötötte, hogy minden úton-módon igyekezzen szabotálni az oszmán tüzéség működését, „mivel ez a megfelelő időpont arra, hogy megmutassa jóindulatát és serényen és világosan értesítsen mindenről”.⁷³

Valóban, ahogy a támadás megindult, minden a Bernardo által javasolt terv szerint haladt. A főkormányzó elégedetten jelenthette a Szenátusnak, hogy „vagy véletlenül, vagy Csengizáde Ali tevékenységének köszönhetően”, de az

⁷¹ Stanojević 1970: 137; Jačov 1991: 118–121; Difnik 1986: 243–247; ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 105. (Zadar, 1657. június 22.) A Bosiljina elleni támadásról: ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 106. (Split, 1657. július 1.)

⁷² ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 112. (Kotor, 1657. július 19.) melléklete: *Traduzione della lettera scritta in serviano all'Ill.mo et Ecc.mo sig.re Antonio Bernardo Prov.re Gl in Dalmatia et Albania Dal s.re Alli Bassa Cenghich di Herzegovina. ricevuta sotto li 17 lug.o 1657.*

⁷³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 112. (Kotor, 1657. július 19.) és melléklete: *Risposta alla sop.ta lett.ra dell' Ecc.mo Sig.re Prov.or Gnal Bernardo al Cenghich Bassa di Herzegovina espedita sotto li 18 luglio 1657 col confidente espresso.*

ágyúk semmiféle kárt nem okoznak, mivel vagy nem találják el a falat és beesnek a városba, vagy túl kevés erővel rendelkeznek a romboláshoz.⁷⁴ Az Ali pasa kíséretében lévő keresztények futárszolgálatot láttak el közöttük és a városban tartózkodó Bernardo között, és rendszeresen hozták a tervezett oszmán támadásokról, illetve az ostromló sereg moráljáról szóló híreket.⁷⁵ Az oszmánokat folyamatos balszerencse sújtotta az ostrom teljes időtartama alatt. Augusztus 21-ére már csak egyetlen nehézágyújuk és négy kisebb üteg volt működőképes, az összes többit eltalálták a velenceiek, vagy „balesetek” történtek velük és felrobbantak (ezt Csengizáde Ali saját érdeméért tüntette fel).⁷⁶ Ráadásul homályos körülmények között felrobbant tizenöt zsáknyi puska is, amit Ali pasa ismét csak saját tevékenysége eredményeként tált, miközben azt ígérte Bernardónak, hogy hamarosan egyetlen oszmán ágyú sem marad működőképes.⁷⁷ Noha ezt nem sikerült elérnie, mert Varlac Mehmed pasa időközben megnövelte az őrség létszámát a tüzérség környékén, Ali pasa tökéletesen demonstrálta értékét a velenceiek számára. Amikor a Szenátus figyelmeztette a főkormányzót, hogy „a törökökben nem lehet bízni, mert természetükben hitetlenek”, Bernardo azzal válaszolt, hogy mindenki legnagyobb meglepetésére a húsz napja folyó ostrom alatt még egyetlen helyen sem sikerült kárt okozni a falban, amit egyértelműen Csengizáde Ali számlájára írt. Ráadásul, mint a főkormányzó kiemelte, inkább Ali pasának kellett bízni őbenne, mivel leveleiben „saját pecsétjével kötelezte magát arra, hogy királyának kárára elkövetett felségárulásról tárgyal”.⁷⁸

Ahogy múltak a hetek, az ellenséges területen lévő és keresztény törzsek által körülvevett oszmán táborban tapasztalható morál gyors tempóban rendült meg. Varlac Mehmed kísérletei arra, hogy erősítést hozzon Albániából, kudarcot vallottak. A helyi keresztények elfogták hírvivőit és átadták őket a velenceieknek. A shkodëri szandzsákbég egyre elkeseredettebb lett, a vidék feldúlásával vigasztalta magát és minden reményét a boszniai pasa érkezésébe vetette.⁷⁹ Szejdi Ahmednek azonban más elképzelései voltak. Hihetetlen lassú tempóban vonult seregével Livnóból a Kotori-öböl felé és jelentős időt szentelt arra, hogy pénzt préseljen ki a területekből, ahol áthaladt. Amikor a Raguzai Köztársaság keleti területeinek kifosztása után szeptember 24-én végre elérte Herceg-Novit, nyilvánvalóvá vált, hogy nem áll szándékában egy újabb ostrom kockáztatása.⁸⁰

⁷⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 116. (Šibenik, 1657. augusztus 6.); num. 118. (Zadar, 1657. augusztus 14.)

⁷⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 132. (Kotor, 1657. október 4.)

⁷⁶ Csengizáde Ali a főkormányzónak írt levelében egész pontosan három oszmán ágyú működés-képtelenné tételét tulajdonította magának: ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 125. (A Kotori-öböl szájában lévő gályáról, 1657. augusztus 28.) melléklete: *Lettera di Cav.re Vi.o Bolizza a Ecc.mo S.re Antonio Bernardo Pre Gnal.* A velencei tüzérség sikereiről: num. 121. (Hvar, 1657. augusztus 21.) és mellékletei.

⁷⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 126. (Kotor, 1657. augusztus 29.) melléklete: *Ali pasa levele Vincenzo Bolizzának* (1657. augusztus 28.).

⁷⁸ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 123. (Hvar, 1657. augusztus 24.)

⁷⁹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 127. (Kotor, 1657. szeptember 11.)

⁸⁰ Samardžić 1993: 388.

Az oszmán táborban tartott haditanácson Szejdi Ahmed hagyta magát meggyőzni Csengizáde Ali, Jusufbegović és támogatóik által, hogy Kotor bevételére semmi remény nincs.⁸¹ Így aztán 1657. október 4-én, kéthavi ostrom után az oszmán hadsereg úgy kezdte meg a visszavonulást Kotor falai alól, hogy rohammal egyetlen egyszer sem próbálkoztak.⁸²

Ilyen körülmények között, amikor a legfontosabb parancsnokok egyike és az agák nagy része nyíltan ellenséges volt a hadjárat vezetőjével szemben, a boszniai pasát pedig – zsebének megtöltésén kívül – leginkább lehetséges vereségének politikai következményei érdekelték, azt mondhatjuk, Kotor ostroma kudarcra volt ítélve már azelőtt, hogy megkezdődött volna. Csengizáde Ali pasát két dolog hajtotta. Egyrészt az ostrom szabotálásával a Porta előtt rossz fényben tüntethette fel az új shkodéri szandzsákbéget és előkészíthette annak hivatalából való letételét. Másrészt Szent Márk Köztársasága részére demonstrálhatta hasznosságát, így mozdítva elő évjáradékkal kapcsolatos alkudozásait. A kudarcba fulladt támadás valóban Varlac Mehmed csillagának leáldozásához vezetett: a következő két évben portai támogatottsága csökkent, míg végül 1660 februárjában Jusufbegović ismét sikerrel megszerezte a shkodéri szandzsák feletti uralmat.⁸³ Az évjáradék ügyében, annak ellenére, hogy Csengizáde Ali maradéktalanul teljesítette a főkormányzó elvárásait, nem sikerült előrébb lépni. Az ostrom közepén Ali pasa, aki tiszttában volt saját értékével a velenceiek számára, újabb ezer arany ajándékot és a Szenátus adománylevelét kérte évjáradékával kapcsolatban; a hadműveletek végeztével azonban alkupozíciója jelentősen romlott.⁸⁴ A sikert akadályozta a velenceiek körében tapasztalható krónikus pénzhiány, illetve a Kotor ostroma utáni zűrzavaros politikai helyzet.⁸⁵ Bár a tárgyalások még évekig folytak, az évjáradék kérdésében végül Ali pasának soha nem sikerült sikert elérnie.

ALI PASA ÉS A KÖZTÁRSASÁG A KOTOR OSTROMÁT KÖVETŐ ÉVEKBEN (1658–1664)

Csengizáde Ali pasa a háború folyamán többé nem tett hasonlóan aktív lépéseket a Köztársaság megsegítésére. Közvetlenül az ostrom befejezte után kölcsönös vádaskodások kezdődtek az oszmán sereg vezetői között: Varlac Mehmed egyszerre hibáztatta Szejdi Ahmedet, Csengizáde Alit és Jusufbegovićot.⁸⁶ A következő néhány hónapban a főszereplők nagy része egymás után elhagyta

⁸¹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 131. (A Kotori-öbölnél lévő gályáról, 1657. szeptember 30.) és mellékletei.

⁸² ASVe Senato, Dispacci, PTM. b. 482. num. 132. (Kotor, 1657. október 4.)

⁸³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 486. num. 284. (Zadar, 1660. február 28.)

⁸⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 481. num. 123. (Hvar, 1657. augusztus 24.) melléklete: *Csengizáde Ali pasa levele Bernardo főkormányzónak* (1657. augusztus 23.).

⁸⁵ Az 1657 augusztusa és 1658 januárja közötti hat hónapban mindössze 20 000 dukát érkezett Dalmáciába, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 154. (Split, 1658. január 14.)

⁸⁶ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 136. (Kotor, 1657. november 4.)

a színpadot. Az első Varlac legfőbb helyi támogatója, Dzsafer aga volt, akit Ilijco vajda, az albán keresztény törzsek vezetője ölt meg és fejéért Kotorban begyűjtötte a velenceiek által ígért vérdíjat.⁸⁷ A lázadó Jusufbegovićot 1658-ban Drinápolyba rendelte a Porta, és bár egy darabig arról szóltak a hírek, hogy lefejezték, végül az ohridi szandzsák élére nevezték ki.⁸⁸ Szejdi Ahmed boszniai pasa 1659 elején szintén végleg elhagyta a régiót: északra ment, hogy a nagy tekintélyű budai vilájet élére álljon.⁸⁹

Ami Ali pasát illeti, ő sosem szabadulhatott a vádaktól, hogy árulóvá lett és a „latinok” megvették; ez pedig azt eredményezte, hogy négy évre eltűnt a régióból. 1658 februárjában ért el Zadarba a hír, hogy Csengizáde Alit letették, és ezúttal nem is tudta kivédeni az erre irányuló próbálkozásokat: áprilisban már ki is nevezték az új hercegovinai szandzsákbéget.⁹⁰ Ali pasa mindenesetre nem vált bukott politikussá: újra egy pasaságot, az egrit bízták rá, s e minőségében a budai beglerbég mellé rendelték a II. Rákóczi György elleni hadjáratba, így hónapokra elveszítette a kapcsolatot a velenceiekkel; erdélyi tevékenységéről a Köztársaságot csak ritka hírek érték el a szarajevói, belgrádi és raguzai kémek és *confidenték* útján.⁹¹

1658 augusztusában egy küldönc érkezett Ali pasa hercegovinai otthonába, aki II. Rákóczi György Lippa mellett, a páülési szorosban kivívott győzelmének hírért hozta és beszámolt arról is, hogy az ütközetben Csengizáde Ali idősebb fia, Kadri bég is elesett, a pasa bátyja fogságba került, ő maga pedig súlyosan megsebesült.⁹² Az Ali rokonairól szóló hírek végül hamisnak bizonyultak, a pasa pedig úgy tűnik, mély benyomást tehetett feletteseire, mert a következő hónapokban csillaga emelkedőben volt: először a frissen elfoglalt Jenő védelmére rendelték, majd 1658 szeptemberében temesvári beglerbéggé nevezték ki.⁹³

Időközben ijesztő hírek érték el Dalmáciát az 1659-es oszmán hadjárattal kapcsolatban. Úgy tűnt, az ázsiai lázadás leverése után a Birodalom végre szabad kezet kapott, hogy erre a hadszínterre irányítsa figyelmét. A Porta azt tervezte, hogy még egyszer megpróbálkozik az 1657-es tervek valóra váltásával, de ezúttal a nagyvezír személyesen támadta volna meg Zadart, Kotor ostromát pedig Varlac nem kevesebb mint tizenkét ruméliai szandzsákbég segítségével kísérelte

⁸⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 161. (Zadar, 1657. február 21. m.v.) melléklete: *Lettera di Cav.re Bolizza et di altri, che avvisano la morte data à Voino rinegato.*

⁸⁸ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 483. num. 176. (Zadar, 1658. április 25.) A lefejezésen kívül a korábbi hírek Jusufbegović visszahelyezését is megszűltették a shkodéri szandzsákba: num. 163. (Zadar, 1658. március 10.); num. 167. (Zadar, 1658. március 19.)

⁸⁹ Gévy 1841: 43; Sudár 2011: 894.

⁹⁰ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 482. num. 157. (Zadar, 1658. február 14.); PTM b. 483. num. 176. (Zadar, 1658. április 25.)

⁹¹ 1662. május 24-én Zrínyi Miklósnak írott levelében az akkor éppen a kanizsai címet birtokló Ali pasa felsorolta korábbi állomáshelyeit és azt állította, hogy Temesvár és Jenő mellett az egrí pasa címét is viselte. Lásd Theiner 1875: 164. Köszönöm Sudár Balázsnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

⁹² ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 483. num. 205. (Split, 1658. augusztus 11.)

⁹³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 484. num. 216. (Split, 1658. október 22.); num. 231. (Korčula, 1658. február 6. m.v.); Sudár 2011: 897.

volna meg újra.⁹⁴ Ebben a hangulatban kapta meg 1659 áprilisában Antonio Bernardo főkörmányzó Ali pasa levelét, aki korábbi stílusához híven azt ajánlotta, hogy újonnan támadt befolyását és kapcsolatait – közölte például, hogy Melek Ahmed boszniai pasa „fogadott testvére” – arra használja, hogy az oszmán seregeket északnak fordítsa, ha kap a Köztársaságtól 10–12 000 ezüst realt. Csengizáde Ali megírta Bernardónak, hogy „gondold végig, mi a legjobb számodra; ha nem akarsz, hogy az oszmán sereg ellened induljon ebben az évben, küldj 1500 zecchinót, hogy elköltthessem [megvesztegetésre]”.⁹⁵ A pasa visszaküldte fiát, Kadri béget Hercegovinába, aki a nevében különböző ajándékokat kért a főkörmányzótól barátságuk megerősítése végett.⁹⁶

A hasonlóan grandiózus ajánlatok, ajándékokra vonatkozó igényekkel kombinálva jellemzőek voltak Ali pasára és nem különböztek sokban 1648-as vagy 1657-es ajánlkozásaitól; csak hogy ezúttal egy beglerbégtől származtak, akit magas pozíciója miatt komolyan kellett venni. Az 1659-es dalmáciai hadművelési szezon végül Csengizáde Ali beavatkozása nélkül is meglehetősen eseménytelenül zajlott, a Köztársaság mégis bölcsőbbnek ítélte, ha jó viszonyt tartanak fenn az oszmán előkelővel. 1659 novemberében Bernardo főkörmányzó a Szenátus jóváhagyásával Vincenzo Bolizzán keresztül eljuttatta Kadri bégnak a kért ajándékokat Hercegovinába.⁹⁷

A következő években ritkábbá vált a kapcsolat Csengizáde Ali pasa és Dalmácia velencei kormányzói között. 1660 márciusában Antonio Bernardót, aki sok energiát szentelt a baráti kapcsolatok fenntartásának a hátszín oszmán előkelőivel és keresztény törzsfőivel, Andrea Corner váltotta hivatalában, aki számára ez nem jelentett prioritást. Ugyanakkor temesvári beglerbéggé való kinevezésével Ali pasa is az oszmán politika magasabb szféráiba nyert bebocsátást, így a délen folyó események másodlagos jelentőségűek lettek számára: egyszerűen már nagyobb tétben játszott. Az 1659–1662 közötti zűrzavaros években tevékenységét nehéz követni. Úgy tűnik, 1660 elejéig maradhatott Temesváron, majd egy ázsiai tartomány vezetését kapta meg, de miután a Habsburg határon megindultak a hadicselekmények, visszahívták Európába.⁹⁸

⁹⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 485. num. 248. (Split, 1659. április 18.).

⁹⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM 485. num. 248. (Split, 1659. április 18.) melléklete: *Ali pasa levele Bernardo főkörmányzónak.*

⁹⁶ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 485. num. 248. (Split, 1659. április 18.) melléklete: *Kadri bég levele Bernardo főkörmányzónak* (érkezett Kotor, 1659. április 28.).

⁹⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 486. num. 268. (Split, 1659. november 16.); ASVe Senato, Rettori, R-34, f. 309v–310r. (Adi 5 Dicembre 1659).

⁹⁸ Sudár 2011: 897. Utolsó jelenleg ismert említése temesvári beglerbégeként a Haller Gábor váradi kapitány által neki küldött levélben található (Várad, 1659. szeptember 28.) MOL E 190 31. d. nr. 7743. Valószínűleg 1661 tavaszán tért vissza Ázsiából Európába; egy e hónapban írott levélben ugyanis Vincenzo Bolizza arról informálta a főkörmányzót, hogy „amico Cenghich” Belgrádban van az oszmán sereggel: ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 488. num. 71. (Split, 1661. április 9.) A Magyar Országos Levéltárból és a Haus-, Hof- und Staatsarchivból származó adatokért, illetve a magyar szakirodalom és a korabeli krónikák szövegének fordításáért kedves

A kapcsolatot a Köztársaság képviselőivel csak 1662 tavaszán sikerült rendezesebbé tenni, amikor Csengizáde Ali Szarajevóba érkezett az egész dalmáciai hadszíntér szerdári (főparancsnoki) címének birtokában. Bár megbízatása arra szolgált, hogy támadja meg Velence adriai birtokait, gyorsan világossá vált: nem szándékozik elkövetni számos elődje hibáját, hogy erődítmények ostromával tegye próbára szerencsését. Ehelyett Makarska községét jelölte ki célpontnak, ami az ő szempontjából tökéletes választásnak ígérkezett.⁹⁹ Nemcsak gyenge védművekkel rendelkezett a többi dalmáciai városhoz képest, de az egyik első olyan közösség volt, amelyik a háború elején fellázadt az oszmán uralom ellen és elismerte a velencei fennhatóságot. Ráadásul az egész háború alatt a hercegovinai szandzsákból portyázó velencei hajdukok bázisának számított. Így Csengizáde Ali a Makarska ellen folytatott hadműveletekben számíthatott a helyi bégek támogatására, ugyanakkor megvolt a lehetősége arra, hogy a támadást nem a Serenissima elleni ellenségeskedésként, hanem a kalózkodó és fosztogatók elleni hadműveletként, illetve a lázadók és útonállóak megfélemezéseként tálalja.

1662 májusában Ali pasa levélben informálta régi jó ismerősét, Vincenzo Bolizzát, hogy parancsot kapott a Dalmáciában lévő velencei erődök megtámadására, de a Köztársaság iránt érzett jóindulata miatt mindent meg fog tenni, hogy a hadakat inkább Erdély ellen fordítsa. Levelét finom fenyegetéssel zárta: „Úgy vélem, a kormányzat jól ismeri e jöcselekedeteimet és várom az ellentételezést értük.”¹⁰⁰ Csengizáde Ali visszatérése Boszniába egybeesett az új főkormányzó, Girolamo Contarini Dalmáciába érkezésével, aki ismét fontosnak tartotta a „határvidéki diplomáciát”. A Köztársaság azonban nem mutathatta ki háláját, mert néhány nappal később az egyik velencei *confidente* már arról tudósíthatott Szarajevóból, hogy Ali pasát visszahívták Drinápolyba. Úgy tűnik, a pasa megpróbált minden katonai akciót elkerülni és „baráti” levelet küldött Makarskába, nyilván adót és behódolást követelve. Levelét azonban ellenségei elfogták és elküldték a nagyvezírnek, aki letette Ali pasát a hivatalából. Azonban a kósza hírek, melyek szerint fejvesztéssel fizetett cselekedetért, ismét hamisnak bizonyultak.¹⁰¹ Következő posztja a kanizsai beglerbége volt és valószínűleg jó szolgálatai elismeréseként kaphatta meg Pécset ún. *árpalik*-birtokként. Augusztusban Csengizáde Ali Kanizsáról küldött szívélyes leveleket Contarini főkormányzónak és Bolizzának, amelyben biztosította őket, hogy még mindig a nagyvezír bizalmát élvezzi és ismét némi ajándékot kért szolgálatai elismeréseként.¹⁰²

barátomnak, Kármán Gábornak tartozom köszönettel. Az általa megküldött adatokkal, illetve konstruktív kommentárjaival nagy segítségemre volt a cikk végleges változatának elkészítésében.

⁹⁹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 488, num. 127. (Zadar, 1662. május 4.)

¹⁰⁰ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489, num. 5. (Split, 1662. június 8.) melléklete: *Csengizáde Ali pasa levele Vincenzo Bolizzához* (érkezett Kotor, 1662. május 9.).

¹⁰¹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489. num. 5. (Split, 1662. június 8.) melléklete: *Copia di lettera scritta da Ragusa a Spalato da Hebreo Confidente* (Raguza, 1662. május 16.).

¹⁰² ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489, num. 17. (Split, 1662. augusztus 16.) melléklete: *Lettera del Bassa Cenghijc scritta al Pre Gl. Contarini; Lettera del Bassa Cenghijc scritta al K.re Bolizza*. Lásd még Sudár 2011: 897.

Ali pasa az 1662-es év hátralévő részét Magyarországon töltötte, ahol Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám portyázói ellen harcolt. Vincenzo Bolizza halála 1662 augusztusában ideiglenesen megszakította a Köztársasággal fenntartott kapcsolatait.¹⁰³ Azok nem is indultak újra 1663 teléig, amikor Csengizáde Ali ismét visszatért délre és újraélesztette korábbi rendszeres összeköttetéseit Nicolo Bolizza közvetítésével, aki átvette nagybátyja, Vincenzo szerepét. Ali 1663 februárjában igen szívélyes leveleket váltott Contarini fő kormányzóval, amelyben kölcsönösen biztosították egymást barátságukról.¹⁰⁴ A Kotor elleni újabb oszmán támadás előkészítése ismét jó lehetőséget biztosított a kapcsolatok újjáélesztésére. Ali pasa a szokásos módon utalásokat tett arra, mennyire hasznos lehetne hasonló esetben, különösen mivel Hercegovina ismét a hatalma alá fog kerülni és ő lesz felelős a Kotori-öböl bejáratának elzárásáért. Ajánlata nyitott fülekre talált, így 1663 áprilisában a fő kormányzó azt javasolta a Szenátusnak, hogy tartsák fenn a jó viszonyt az oszmán előkelővel és küldjenek neki egy luxuscikkekből összeállított ajándékot.¹⁰⁵

Csengizáde Ali balszerencséjére a magyarországi hadi cselekmények eszkalációja lehetetlenné tette ajánlatának valóra váltását. Az oszmánok és a Habsburgok között meginduló újabb háború ismét északra vonzotta a szultán seregeit és megszüntette a Kotorral szembeni fenyegetést. Ali pasa azonban nem akarta teljesen elszalasztani a lehetőséget és úgy döntött, egyrészt jeleznie kell a velenceieknek saját jelentőségét, másrészt eljött az ideje néhány függőben lévő adósság törlesztésének. Így aztán az 1663-as hadjáratok szezón igencsak aktív periódus volt Csengizáde Ali számára: június–július során 2-3000 emberrel feldúlta Trogir és Šibenik vidékét, vigyázva ugyanakkor arra, hogy nagy kárt ne okozzon.¹⁰⁶ Mindez nem eredményezte a fő kormányzó bizalmának elvesztését. Contarini még a Szenátust is arról győzködte (valószínűleg nem is tévesen), hogy erre azért volt szükség, nehogy Ali pasát ismét Magyarországra rendeljék, tudniillik hogy rendelkezésére álljon az ürügy: szükség van rá a dalmáciai hadmozdulatok irányításában.¹⁰⁷

¹⁰³ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489. num. 15. (Split, 1662. augusztus 16.)

¹⁰⁴ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489. num. 53. (Zadar, 1663. február 18.) mellékletek: *Lettera scritta da Ali Bassa Cenghijch all' Ecc.mo S.r Gl. Contarini; Copia di Lettera scritta in risposta dall' Ecc.mo S.r Gl. Contarini ad Ali Bassa Cenghijch.*

¹⁰⁵ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 490. num. 68. (Zadar, 1663. április 22.) és melléklete: *Copia di lettera d'Ali Bassa Cenghijch* (érkezett Kotor, 1663. április 8.). Úgy tűnik, Ali pasát 1663 májusáig nem nevezték ki a hercegovinai szandzsák élére: a raguzai szenátus instrukciója, amely a hivatalba lépés alkalmából szokásos ajándékokat vivő követeknek íródott, 1663. május 19-én kelt, lásd Miović 2008: 240. A beglerbégi pozíció után visszalépést jelentett volna, ha Csengizáde Alit szandzsákbégnek nevezik ki, de ő ebben az esetben *müteszarri*ként kapta meg Hercegovinát: kisebb tartományok adminisztrációjának rábízása korábbi beglerbégekre elterjedt megoldás volt az oszmán adminisztrációban arra, hogy az éppen vilájet nélkül lévő pasákat elhelyezzék, lásd Sudár 2011: 896.

¹⁰⁶ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 490. num. 80. (Zadar, 1883. június 24.); num. 83. (Zadar, 1663. július 6.); num. 85. (Split, 1663. július 7.)

¹⁰⁷ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 490. num. 87. (Split, 1663. július 25.)

Csengizáde Ali tevékenysége azonban nagyrészt arra irányult, hogy Makarskát újra oszmán függésbe hozza, így egyszer s mindenkorra semlegesítse a velencei irreguláris hadaknak ezt a fészket. 1663 augusztusának elején 5500 emberrel támadta meg a területet, de túlereje ellenére konkrét eredményt nem ért el, viszont komoly veszteségeket szenvedett.¹⁰⁸ A kudarc nem törte le Ali pasa tetterekészségét, még nagyobb sereg gyűjtésébe kezdett és szeptemberre már 6-7000 ember állt rendelkezésére Livnónál. Ugyanakkor levelet küldött Makarska vezetőihez, felszólítva őket, hogy térjenek vissza a szultán hűségére; cserébe amnesztiát és biztonságot ígért nekik, de meg is fenyegette őket, hogy ha nem engedelmessé válnak, „elragadjuk nővéreiteket és feleségeiteket és szenvedéseik a ti lelketekre hullnak majd vissza”.¹⁰⁹

A velenceiek aggodalommal figyelték ezeket a fejleményeket és Contarini főkormányzó – amellet, hogy emlékeztette a szenátust javaslatára, hogy Csengizáde Alinak küldjenek ajándékot – magának a pasának is írt, biztosítva a Köztársaság jóindulatáról.¹¹⁰ Válaszában Ali pasa a hajdukok megfékezésének szükségességével indokolta lépéseit és kijelentette: ha a velenceiek nem képesek kordában tartani irreguláris hadaikat, ő sem tudja majd megakadályozni, hogy a következő évben az oszmán főserg erre a hadszíntérre jöjjön. Ugyanakkor Csengizáde Ali, felmérve a Köztársaság gyengeségét a régióban és saját hadainak tekintélyes számát, úgy vélte, emelheti a tétet. A főkormányzónak írt leveleiben kérte, hogy a Serenissima térítse meg azt a 17 000 realt, amelyet állítólag Kotor 1657-es ostromakor a boszniai pasa lefizetésére fordított (erről állítása szerint Vincenzo Bolizza is tudott). Contarini ezt megígérte ugyan, de azt írta, előbb átnézi a kérdéssel kapcsolatos iratokat – vagyis időt akart nyerni.¹¹¹

Az oszmán sereg időközben elindult Livnóból, de még a vonulását élénk figyelemmel követő velenceiek sem tudták eldönteni, mi a célpontja: Split, Šibenik, Zadar vagy egy másik erőd.¹¹² Eddig a pontig úgy tűnt, Ali pasa számítása beválhat: egyrészt demonstrálta, hogy valódi katonai akciókba fogott a dalmáciai fronton, másrészt nyomást gyakorolhatott a Köztársaság vezetőire; bár a 17 000 realnyi követelés valóra váltásának meglehetősen kevés esélye volt, luxuscikkekből és kisebb összegekből álló ajándékokra bízást számíthatott. Kninből Csengizáde Ali aztán nyugat felé fordult, egyesítette csapatait Bihács parancsnokáival és Zrínyi Péter birtokai ellen vonult. Lépését könnyen legitimálhatta

¹⁰⁸ A velencei híradások 150 halotról és 250 sebesültről tudnak, ám ez túlzásnak tűnik: ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 490. num. 93. (Split, 1663. augusztus 27.)

¹⁰⁹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 99. (Split, 1663. szeptember 13.) melléklete: *Lettera di Ali Bassa Cenghijeh scritta alli capi di Primorie*. Lásd még num. 95. (Split, 1663. szeptember 3.)

¹¹⁰ A levél kíséretében két drága pisztolyt is küldött, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 104. (Split, 1663. október 14.). A Szenátusnak küldött emlékeztetője: num. 102. (Split, 1663. szeptember 23.)

¹¹¹ ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 104. (Split, 1663. október 14.) melléklete: *Lettera di Ali Bassa Chenghijeh scritta all' Ecc.mo s.re Pre Contarini*.

¹¹² ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 106. (Split, 1663. október 15.); num. 107. (uo., október 19.); num. 108. (uo., október 19.)

azzal, hogy a két Zrínyi testvér, Péter és Miklós egyaránt a határvidék közismert békebontójának számított az Oszmán Birodalomban. Ezúttal azonban Ali pasát elhagyta szerencséje: a horvátországi Otočac mellett Zrínyi Péter 4000 embere rajtaütött seregén és csaknem teljesen megsemmisítette azt. Csengizáde Ali mindössze 5-600 emberrel tért vissza Livnóba, a többi elesett vagy fogságba került; a pasa pedig elveszítette egy fiát és fivére is Zrínyi fogságába került.¹¹³

A vereség hatalmas presztízavesztéseget okozott Csengizáde Alinak, jelentősen meggyengítette pozícióit és kiváló lehetőséget adott ellenfeleinek, hogy letételét követeljék.¹¹⁴ Ennek ellenére a főkormányzónak novemberben küldött levelének hangvétele nem változott: továbbra is a hajdukok megfélékezését és a 17 000 real kifizetését kérte. Ez azonban olyan szempontból nem meglepő, hogy szorult helyzetében a pasának vagy politikai támogatásra váltható készpénzre, vagy gyorsan felmutatható eredményre lett volna szüksége, mivel bármelyik nap megérkezhetett a nagyvezírtől az őt Belgrádba rendelő parancs. A főkormányzóval folytatott alkudozás közben feletteseinek is írt és megígérte, hogy a következő évben elfoglalja Klis erődjét.¹¹⁵ Csengizáde Ali a téli hónapokban is folyamatosan fenntartotta a kapcsolatot Contarinival, új elemmel gazdagítva addigi ajánlatát: azt ígérte, hogy ha hozzájuthat pénzéhez, leleplezi egy veszélyes összeesküvés vezéreit, amely a morlacchóknak a szultán szolgálatába való visszatérését és két velencei erőd oszmán kézre játszását célozza.¹¹⁶

Bár Contarini támogatta volna „egy ilyen tekintélyes parancsnok” további lekenyerezését, erre már nem került sor.¹¹⁷ 1664 februárjában Csengizáde Ali, csausok kíséretében, Belgrádba távozott. Sorsáról különböző hírek szállongtak, egyesek szerint megölték, mások szerint őt nevezték ki boszniai pasává, 1664 márciusában pedig arról jött bizonyos hír, hogy ismét Kanizsa élére nevezték ki.¹¹⁸ Áprilisban végül megérkeztek Velencéből a Csengizáde Alinak szánt ajándékok, de már túl későn: a pasa fia, aki ekkorra már hercegovinai alajbégként szolgált, Contarininek küldött válaszában arról tudósíthatta a főkormányzót, hogy apját a szultán parancsára kivégezték.¹¹⁹ Ali pasát, aki csaknem tizenhat évig volt a határvidék egyik meghatározó figurája, ezen a módon érte el végzete.

¹¹³ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 109. (Split, 1663. október 21.); num. 110. (uo., október 31.) Más források szerint épp fordítva, fivére esett el és fiát, a bihácsi béget fogták el, lásd Sudár 2011: 897.

¹¹⁴ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 110. (Split, 1663. október 31.) melléklete: *Scrittura sopra la rotta ricevuta dal Cenghijch.*

¹¹⁵ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 119. (Split, 1663. december 22.) A főkormányzóhoz intézett kéréseit egy ajándékba küldött drága bulgáriai vázával nyomatékositotta.

¹¹⁶ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 125. (Split, 1664. január 26.) *Costituito del mezzo aspedito da Ali Bassa Cengich.*

¹¹⁷ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 122. (Split, dátum nélkül.)

¹¹⁸ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 125. (Split, 1664. január 26.); num. 130. (uo., 1664. február 11.) melléklete: *Due relationi sopra la Morte di Ali Bassa di Bossina*; PTM b. 492. num. 137. (uo., 1664. március 29.)

¹¹⁹ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 492. num. 143. (Split, 1664. április 27.); az ajándékok megérkezéséről num. 142. (uo., április 20.)

Noha ügyesen eligazodott az oszmán belpolitika játszmáiban, számos alkalommal sikerült elkerülnie letételét, sőt a szultán ellenségeivel konspirált ellenfelei megbuktatására, ezúttal azonban nem akadályozhatta meg, hogy egy katonai baklövés végső bukását okozza.

KONKLÚZIÓK

Az ellentmondásos boszniai előkelő esete jól illusztrálja a Birodalom határvidékének komplexitását. Az anyagi előnyök reménye nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a pasa és Velence kapcsolatában, és ezzel a Köztársaság képviselői is tisztában voltak. 1664 januárjában Contarini főkormányzó figyelmeztette a Szenátust, ne legyenek illúziói Csengizáde Ali valódi elkötelezettségével és motivációival kapcsolatban, mivel „[a Serenissima iránti] jóindulata kizárólag megvesztegethetőségéből származik és önérdekein alapul; és ha egy ilyen tisztségviselőt elidegenítünk, az nagy hátrányunkra válhat”.¹²⁰ De ahogy ebben a tanulmányban kifejtettem, Ali pasa körülményeinek részletes rekonstrukciója révén az egyszerű finánciális előnyökön kívül más motiváció is felfedezhető nála és nem érdemes fekete-fehér színekben szemlélve egyszerű áruelőként elítélni. Csengizáde Ali pasát elsősorban előkelő javadalombirtokosként kell látnunk, aki számára családi–dinasztikus érdekei minden másnál előrébb álltak.

Ahogy az oszmánok számára oly kedvezően kezdődő Velence elleni háború időben haladt előre, a Birodalom határvidéki elitje egyre nagyobb veszteségeket szenvedett. A földjeikből származó bevételek már a háború előtt sem érték el a Birodalom átlagát, de az elhúzódó hadviselés során birtokaikat rendszeresen kifosztották és feldúlták, így sokan közülük teljesen tönkrementek.¹²¹ A közeli győzelem és béke reménye nélkül nem csodálkozhatunk azon, ha néhányan úgy döntöttek, hogy családi–dinasztikus érdekeik eltérnek a Birodalométól, amelyet szolgálnak; és saját eszközök után néztek, amely túlélésüket segíthette egy egyre inkább végtelennek tűnő konfliktusban.

Ebben a háborúban Velence a kémek és *confidentek* olyan sűrű hálóját építette ki az oszmán oldalon, mint korábban soha, de később sem. Ebben nemcsak a Birodalom keresztény alattvalói vettek részt, de számos muszlim is, a társadalom minden rétegéből. Egyeseket a túlélés biztosítása motivált, mint például a duvnói Hasanbeg Vlahović szpáhit, aki évi 100 realnyi, gabonában fizetett adót és kémkedést ajánlott Velencének azért cserébe, ha birtokait az irreguláris csapatok megkímélik portyáiktól.¹²² Sokan azért működtek együtt a velenceiekkel,

¹²⁰ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 122. (Split, dátum nélkül.)

¹²¹A háborús éveken kívüli helyzetről lásd Jurin Starčević 2005: 246–247.

¹²²ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 489. num. 23. (Split, 1662. szeptember 18.) 1659-ben Bernardo főkormányzó hasonló feltételekkel fogadott Velence védelmébe huszonnyolc falut: b. 486. num. 268. (Split, 1659. november 16.); num. 278. (uo., 1660. január 9.); ASVe Senato, Rettori, R-34, f. 307r–v, Adi 5 Decembre 1659.

hogy rokonaikat kiválthassák a fogságból. Végül néhányukat tisztán csak az anyagi előnyök érdekelték, mint például a shkodëri janicsáragát, aki a Szenátus és Velence portai követe, a *bailo* közötti diplomáciai levelezést továbbította. Cavaliere Vincenzo Bolizza az oszmán előkelők sokaságával tartott fenn élénk levelezést Herceg-Novitól Szarajevón keresztül egész Belgrádig. A Köztársaság ezen „bizalmasai” között megtaláljuk egyes erődök (Zadvarje, Herceg-Noví) parancsnokait, janicsáragákat Herceg-Noviból és Shkodërből, Herceg-Noví kádiját és a boszniai pasa szarajevói udvarának írnokát is, aki évekig tájékoztatta a Serenissimát az oszmán tervekről és a hivatalába érkező szultáni parancsokról. Nem volt hiány a további jelentkezőkben sem: amikor 1663 júliusában a zadvarjei Haszán béget kivégezték, amiért Velencének kémkedett – elítélője nem más volt, mint Csengizáde Ali pasa –, a posztját megöröklő fivére is felajánlotta szolgálatait a Köztársaságnak.¹²³ 1663 novemberében a Köztársaság még egy Csengizáde Ali családi udvartartásában élő agát is beszervezett informátornak, aki aztán rendszeresen tájékoztatta a főkormányzót a pasa ügyeiről.¹²⁴ Az oszmán hatalom válságát e vidékeken semmi nem mutatja jobban, mint azoknak a száma, akik a helyi elitből hajlandóak voltak Velencével együttműködni.

Csengizáde Ali pasa és rokona, Jusufbegović azonban kétségkívül a Serenissima legértékesebb „szerzeményei” voltak. Utóbbi esete kiválóan illusztrálja az elhúzódozó háború hatásait a határvidék elitjére. Az 1656-os eseményekig Jusufbegović harcias és agresszív magatartásával tűnt ki és híven szolgált a Birodalmat a Köztársaság elleni háborúban. A Serenissima kormányzata egyik legnagyobb ellenfeleként tartotta számon a régióban. 1656 eseményei azonban a velenceiek karjába taszították a szandzsákbéget. Noha számos alkalommal megígérte a Portának, soha többet nem támadt Kotor ellen és tevékenységét a portyázásra, illetve a montenegrói és albániai keresztény közösségek ellen indított rendfenntartó akciókra korlátozta. Ezek ellen a Köztársaság sem tiltakozott és fenntartotta a vele kialakított jó viszonyt. 1667 januárjában az ekkor már beglerbégi rangot élvező Jusufbegović egy jó orvost kért Velencétől, amit júliusban meg is kapott.¹²⁵ Következő év januárjában Antonio Priuli főkormányzó mély szomorúsággal informálta a Szenátust az oszmán előkelő haláláról, aki „oly nagy jóindulattal volt Felségetek ügyei iránt és oly nagy bizalmasa volt Bolizza lovagnak”.¹²⁶

Csengizáde Ali tevékenysége pontosan követi sok más helybéli oszmán előkelőt, akik kezdetben nagy energiával vetették bele magukat a küzdelmekbe, ám lelkesedésük idővel jócskán megcsappant. Ali pasa viszonya a Köztársasághoz leginkább kettős játékként írható le, amelyben mindkét fél megpróbálta

¹²³ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 490. num. 87. (Split, 1663. július 25.) Az epizód ironikus betetőzéseként az eredetileg Csengizáde Alinak szánt díszes öltözékeket a Köztársaság végül a zadvarjei bégnak ajándékozta, lásd b. 492. num. 144. (Trogir, 1664. május 5.)

¹²⁴ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 491. num. 113. (Split, 1663. november 28.)

¹²⁵Kérvényét a kotori püspök és Cavaliere Bolizza is támogatták, lásd ASVe Senato, Dispacci, PTM. b. 497. num. 236. (A Korčula kikötőjében lévő gályáról, 1667. augusztus 4.)

¹²⁶ASVe Senato, Dispacci, PTM. b. 498. num. 36. (Zadar, 1668. február 4.)

kijátszani a másikat. Egyrészt barátságát hangoztatta és ellátta a velenceieket számos, a régióból vagy Konstantinápolyból származó hírrel – olyanokkal, amelyeket azok széleskörű kémhálózatuk révén amúgy is megszereztek volna. Azok a kijelentései, amely szerint (1657 előtt) nem volt hajlandó megtámadni a Kotori-öblöt, vagy (1662 után) Dalmáciát, nem voltak hazugságok, bár inkább abból eredtek, hogy elveszítette a háború értelmébe vetett bizalmát – amivel nem volt egyedül. Másrészt azonban szandzsákbébként Csengizáde Ali vaskézrel uralkodott keresztény alattvalóin: az erőszak alkalmazása, vagy a vele való fenyegetőzés révén nagy adóbevételeket biztosított magának és stabilizálta anyagi bázisát, illetve sikeresen szüntette meg területein a velencei befolyást.

Bár kétségtelenül nem szívesen támadott meg erődített velencei városokat, el kell ismernünk, hogy az 1663-ban rendelkezésére álló erőforrások láttán bármelyik másik katonai vezető is meggondolta volna, belekezdjen-e egy hasonló kockázatos akcióba. Másrészt viszont nem riadt vissza az irreguláris velencei csapatok üldözésétől és erődítményeik megtámadásától (ahogy 1654-ben Perast és 1663-ban Makarska példája mutatja, csak hogy a legjelentősebbeket említsük). A kotori ostrom alatti tevékenységétől eltekintve, amely egyértelműen nyílt árulásként értékelendő (bár meg kell jegyezni, nem ő volt az oszmán táborban a velenceiek egyetlen embere), végső soron nem túlzás azt állítani, hogy Ali pasa haláláig a Birodalmat szolgált. Sőt, azt is mondhatnánk, Csengizáde Alit csak ideiglenesen kényszerítette extrém cselekedetekre a központi kormányzat beavatkozása a helyi ügyekbe. Kotor ostroma után Ali pasa négy éven keresztül hűségesen szolgált a Birodalom ügyét magyarországi katonai akcióival (még inkább, mint saját érdekszférájában) és az oszmán adminisztráció magasabb szintjére is belépést nyert.¹²⁷

Ami a mindenen túlmenő kapzsisággal kapcsolatos vádakat illeti – amellett, hogy érdemes felhívni rá a figyelmet: a „török megvesztegethetősége” a kora újkor egyik legelterjedtebb sztereotípiája –, fel kell idéznünk, hányszor hártotta el Ali pasa a szandzsákbégi vagy később beglerbégi posztjáról való letételét célzó kísérleteket. Csak tippelhetünk arra, mekkora összegekbe kerülhetett ez neki;¹²⁸ ezeket pedig valahogyan elő kellett állítania. Emellett folyamatosan fenntartotta nagyúri attitűdjét, bőkezűen osztva udvarias ajándékait és el is várva ezek ellentételezését. Csengizáde Ali célja nem önmagában a gazdagság volt, az csak eszköznek számított annak eléréséhez, amit velencei „barátainak” egyike *grandezaként*

¹²⁷A Köprülü Mehmed által II. Rákóczi György helyére kinevezett Barcsai Ákos erdélyi fejedelem 1659 tavaszán azzal vádolta meg Csengizáde Alit, hogy a letett fejedelemmel szó összeesküvést (lásd a nagyvezírnek küldött levelét, 1659. április 13. EOE XII: 236). Bár a krónikaíró Bethlen János nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy ez valóban így volt (Bethlen 1993: 40–41), nem ismerünk semmilyen konkrét adatot, amely ezt alátámasztaná. Barcsai a pasa és a fejedelem közötti sűrű levélváltásra hivatkozott, amelyet a nagyvezír megtiltott Csengizáde Alinak, lásd Simon Reniger jelentését I. Lipót német-római császárnak (Konstantinápoly, 1659. február 21.). HHStA Türkei I. Kt. 131. Fasc. 64. Conv. E fol. 35.

¹²⁸1651-ben a régióban keringő hírek szerint Csengizáde Ali 20 000 realt és huszonöt rabszolgát küldött Konstantinápolyba, hogy ne tegyék le. Még ha a számok túlzóak is, a trendet megfelelően illusztrálhatják, lásd Stanojević 1970: 221.

definiált. Bár nyilvánvalóan nem tartozott egy kategóriába például a Köprülü vetélytársaként a nagyvezíri címre is esélyes Szejdi Ahmed pasával, helyi perspektívából Ali pasa karrierje meglehetősen látványos volt: az alajbégi kezdetek után viszonylag könnyen megkapta a hercegovinai szandzsákbégi címet, bár a magasabb rangfokozatokig csak azután ért el, hogy Erdélybe távozott és ott kitüntette magát a csatatereken. Élete utolsó néhány évében, Dalmáciába való balszerencsés visszatérése előtt még vilajetek kormányzói székeibe is beülhetett Egerben, Temesváron, illetve Kanizsán.

Ahogy a tanulmányból is kitűnt, Csengizáde Alinak soha nem sikerült Velencétől évjáradékot, vagy nagy összegű pénzt szereznie: karrierjében a Köztársaság inkább nyugati gyártású luxuscikkek és nem pénzügyi javak forrásaként szerepelt. A Serenissimával fenntartott kapcsolatai – így a békekötés közvetítésére vonatkozó naiv ajánlközései 1648-tól kezdve – azonban még inkább a családi–dinasztikus diplomácia, a nagyúri lét elengedhetetlen tartozéka részeként értelmezhetők. A Szent Márk Köztársaságával folytatott levelezése, a jó viszony fenntartása a főkormányzóval, akitől szívességeket kérhetett (például rabok elengedését vagy ajándékok küldését), elsősorban a határmenti oszmán előkelők közötti státuszának emelését szolgálta.

Bár Csengizáde Ali pasa számos összecsapásban részt vett, sok sebet szerzett és sok zsákmányt ejtett – amelyek némelyikéhez pompás történetek tartoztak –, sosem tartotta magát katonának.¹²⁹ Saját magáról alkotott képét talán legjobban az 1654-ben hozzá érkező velencei követ leírása mutatja, akinek Ali pasa azt mondta: „mi, törökök vagy a vér nemessége, vagy a fegyverforgatásban való készségünk révén szerzünk magas pozíciókat. Én teljesítettem az első feltételt.”¹³⁰ Mintha tudta volna, hogy a háború lesz a veszte.

¹²⁹ 1661-ben Ali pasa egy csődört küldött fiának, Kadri bégnek Hercegovinába, amelyet állítólag a csatában II. Rákóczi György fia alól zsákmányolt. ASVe Senato, Dispacci, PTM b. 486. num. 268. (Split, 1660. január 9.) A történet hitelességét igencsak megkérdőjelezi, hogy I. Rákóczi Ferenc ekkoriban még csak tizennégy éves volt és mint a fejedelem egyetlen fiát és örökösét gondosan távol tartották a hadi cselekményektől.

¹³⁰ Stanojević 1970: 233.

FORRÁSOK

Archivio di Stato di Venezia (ASVe)

Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar (PTM).

Senato Rettori.

Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD)

Acta Sanctae Mariae Maioris (ASSM).

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien

Türkei I.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kamara Archívuma.

E 190 Archivum Familiae Rákóczi.

Bethlen János 1993: *Erdély története 1629–1673*. (Ford. P. Vásárhelyi Judit, szerk. Jankovics József.) Budapest.

EOE XII = Szilágyi Sándor (szerk.) 1887: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. XII. 1658–1661*. Budapest.

Difnik, Franjo 1986: *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*. (Ured. Duško Kečkemec.) Split.

Theiner, Augustin 1875: *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta et collecta*. Tom. II. *A Clemente VII. usque ad Pium VII. (152–1800) cum additamentis saec. XIII. et XIV.* Zagreb.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bartl, Peter 1974: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischem Reich: Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Wiesbaden.

Bašagić beg, Safvet 1897: Najstariji ferman begova Čengića. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini* (9.) 437–452.

Bracewell, Wendy C. 2006: The Historiography of the Triplex Confinium: Conflict and Community on the Triple Frontier, 16th–18th Centuries. In: Ellis, Steven G. – Esser, Raingard (eds.): *Frontiers and the Writing of History, 1500–1850*. Hannover – Laatzen, 211–228.

Čoralić, Lovorka 2006: Kotorski plemići iz roda Bolica – kavaljeri Svetoga Marka. *Povijesni prilozi* (31.) 149–159.

Eickhoff, Ekkehard 1991: *Venezia, Vienna e i Turchi: Bufera nel Sud-Est Europeo 1645–1700*. Milano.

Gévay Antal 1841: *A' budai pasák*. Bécs.

Ivetić, Egidio – Roksandić, Drago (eds.) 2007: *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500–1800*. Padova.

- Jačov, Marko 1991: *Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia*. Venezia.
- Jurin Starčević, Kornelija 2005: Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (55.) 243–265.
- Kreševljaković, Hamdija 1959: *Čengići: prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Miović, Vesna 2005a: *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik.
- Miović, Vesna 2005b: Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic. *Dubrovnik Annals* (9.) 37–69.
- Miović, Vesna 2008: *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik.
- Neumann, Christoph K. 2006: Political and Diplomatic Developments. In: Faroqhi, Suraiya N. (ed.): *The Cambridge History of Turkey III*. Cambridge, 44–62.
- Novak, Grga 1961: *Povijest Splita. II*. Split.
- Peacock, Andrew C. S. 2009: The Ottoman Empire and Its Frontiers. In: Peacock, Andrew C. S. (ed.): *The Frontiers of the Ottoman World*. Oxford, 1–30.
- Péter, Katalin 2002: The Golden Age of the Principality (1606–1660). In: Makkai, László – Szász, Zoltán (eds.): *History of Transylvania II. From 1606 to 1830*. Boulder, 5–228.
- Power, Daniel 1999: Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe. In: Power, Daniel – Standen, Naomi (eds.): *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*. London, 1–12.
- Preto, Paolo 2010: *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima*. Milano.
- Rieber, Alfred 2000: Triplex Confinium in Comparative Context. In: Roksandić, Drago – Štefanec, Nataša (eds.): *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Budapest, 13–29.
- Roksandić, Drago 2003: *Triplex Confinium. Ili o granicama i regijama Hrvatske povijesti 1500–1800*. Zagreb.
- Samardžić, Radovan 1993: Kandijski rat (1645–1669). In: *Istorija Srpskog Naroda III/1*. Beograd, 336–424.
- Sassi, Feruccio 1937: Le Campagne di Dalmazia durante la Guerra di Candia (1645–1648). *Archivio Veneto* (20.) 211–250; (21.) 60–100.
- Setton, Kenneth M. 1991: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia.
- Stanojević, Gligor 1958: *Dalmacija u doba kandijskog rata*. Beograd.
- Stanojević, Gligor 1970: *Jugoslovenske zemlje u mletačko turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*. Beograd.
- Stein, Mark L. 2007: *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. London – New York.
- Sudár Balázs 2011: A hódoltságú pasák az oszmán belpolitika forogatógában (1657–1665). *Hadtörténelmi Közlemények* (124.) 3. 888–909.

Nedim Zahirović

A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében

A korai oszmán krónikák gyakran említik a „határbégeket” (*uç beyleri*), akik egész életükben a határvidéken töltötték be hivatalokat és a Birodalom különböző hadjáratai és hódításai során szereztek hírnevet. Nagy jelentőségük miatt a történettudomány figyelmét sem kerülték el, életrajzaikat és a határvidéken betöltött szerepüket több kiváló tanulmány vizsgálta.¹ A 16. és 17. században is gyakran találkozhatunk hasonló családokkal, vagy akár klánokkal, amelyek tagjainak egész élete, vagy legalábbis annak jó része a határvidékhez (*serhat*) kötődött. A kutatás ebből az időszakból is számos a Birodalom perifériáin szolgáló oszmán tisztségviselő életrajzát állította össze. A Komáromból származó bécsi levéltáros, Gévay Antal 1841-ben megjelent munkájában arra tett kísérletet, hogy kidolgozza Buda török kormányzóinak kronológiáját, de emellett az egyes hivatalviselők életrajzának vázlatát is összeállította.² Gévay alaposágának és az általa felhasznált források széles körének köszönhetően munkája mind a mai napig nem veszített aktualitásából. Csaknem egy évszázaddal később újabb magyar történész, Takáts Sándor rajzolta meg számos – még ha nem is a Gévayhoz hasonló mennyiségű – magyarországi török hivatalviselő élettörténetét.³ A bosnyák orientalista, Safvet-beg Bašagić tollából 1931-ben jelent meg egy életrajzi lexikon az Oszmán Birodalomban szerepet játszó jeles horvátokról, bosnyákokról és hercegovinaiakról, amely azonban – a szerző által alkalmazott forráskritika hiányosságai miatt – forrásaiból számos hibát is átvett.⁴ A boszniai oszmán családokat szintén életrajzi módszerrel vizsgálta tanulmányaiban Behija Zlatar.⁵ Legújabbban Markus Köhbach és Dávid Géza munkáiban jutottak fontos szerephez a határvidéki oszmán tisztségviselők. Fülek elfoglalásáról írott munkájának jegyzeteiben Köhbach olyan részletességgel állította össze néhány szandzsákbég és beglerbég életrajzát, hogy azok valójában kisebb tanulmánynak is beillenek.⁶ Dávid a két legismertebb, egész életét a határvidéken leélő oszmán hivatalviselő életrajzát

¹ Evrenosz bégről Mélikoff 1964. Mihál bégről és utódairól Babinger 1993; Zirojević 1971. Turhán bégről és leszármazottairól Babinger 2000. Malkocs bégről és utódairól Babinger 1940.

² Gévay 1841.

³ Takáts 1928.

⁴ Bašagić 1931.

⁵ Zlatar 1974, 1977, 1978a, 1978b.

⁶ Köhbach 1994.

írta meg, de azon tanulmányai is nagy jelentőséggel bírnak a téma szempontjából, amelyekben az oszmán közigazgatás különböző egységei hivatalnoklistáinak összeállítására tett kísérletet.⁷ Az oszmán határvidék egyes személyiségeinek életrajzai az említettekén kívül megtalálhatók Hazim Šabanović, Mehmed Tayyib Gökbilgin, Matuz József és Sudár Balázs munkáiban.⁸

A Memibégovics család egyike ezeknek a határvidéki famíliáknak. Bár a kutatás számára nem ismeretlenek, az eddigi irodalomban csak sporadikus említések szintjén szerepeltek. Takáts írt egy tanulmányt Ibrahim Memibégovics pasáról, ez azonban kizárólag a magyar nemesi, illetve császári tisztségviselőkkel fenntartott kapcsolatait elemzi.⁹ Nemrégiben egy magyar oszmanista, Sudár Balázs azonosította a család egy másik tagját a pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi építtetőjében, és munkájában fontos információkat közölt a család alapítójáról, Memi bégről és utódairól is.¹⁰ A Memibégovics famíliáról szóló monográfiám előtanulmányának tekinthető írásom célja a család genealógiájával kapcsolatos ismeretek összefoglalása és kiegészítése.

Az oszmán családok genealógiai rekonstrukciójának legfőbb problémája abban áll, hogy nagyon nehéz az egy-egy forrásban felbukkanó személyek egyértelmű azonosítása, így a megegyező nevű tisztségviselőket igen könnyű egymással összekeverni. A probléma abból az orientális szokásból ered, amelyet az oszmán törökök is alkalmaztak: miszerint a személy azonosítása saját nevével, illetve apja nevével történik. Ez gyakran vezet félreértésekhez. Anton Schaendlinger osztrák oszmanista például 1986-ban kiadott egy levelet, amelyet Szülejmán szultán 1552 februárjának középső dekádjában Bank Pál erdélyi nemesnek küldött. Ebben megtalálható az arra az évre tervezett oszmán csapatmozgások részletes leírása. A szultán többek között azt is hírül adja, hogy Mehmed pasa boszniai szandzsákbégnek, aki korábban vezír volt, megparancsolta, hogy boszniai, pozsegai, budai, szerémségi katonáival és az akindsikkal keljen át a Dunán Esztergomnál és onnan vonuljon tovább.¹¹ Az 1551-es háborúban fontos szerepet játszott az akkortájt a ruméliai beglerbégi pozíciót betöltő Szokollu (Szokolovics) Mehmed pasa: az abban az évben Magyarországra jövő csapatoknak ő volt a főparancsnoka. Valószínűleg ez vezethette Schaendlingert arra, hogy a levélben említett boszniai szandzsákbéget Szokollu Mehmed pasával azonosítsa, sőt, a névmutatóban külön fel is hívta a figyelmet arra, hogy a később nagyvezírként híressé váló Szokollu Mehmed eddigi életrajzai nem tudtak a boszniai szandzsákbégi megbízatásról.¹² A levélben említett boszniai szandzsákbég azonban valójában egy másik Mehmed pasa volt, aki korábban az oszmán államtanács (diván)

⁷ Dávid 1994, 1999, 2000, 2001.

⁸ Gökbilgin 1952; Šabanović 1955, 1957; Matuz 1987; Sudár 2011.

⁹ Takáts 1928: 521–542.

¹⁰ Sudár 2006. Nem ismerte ugyanakkor a család Dalmáciában játszott szerepét. Erről lásd Traljić 1959; Traljić 1971: 357–358.

¹¹ Schaendlinger 1986: 20–22.

¹² Schaendlinger 1986: 77–78.

tagja is volt és 1551 elején érkezett Boszniába. Később elnyerte a budai beglerbégi hivatalt is, és itt is halt meg.¹³

Ha figyelembe vesszük, hogy még egy magas pozíciót betöltő férfiú esetében is hasonló problémákkal kell megküzdenie a kutatásnak – hiszen a nagyvezír tulajdonképpen a szultán után az Oszmán Birodalom második legnagyobb hatalmú emberének számított –, könnyen elképzelhetjük, milyen nehézségekbe ütközik a határvidéken alacsonyabb rangban szolgáló oszmán tisztségviselők életrajzának és pályafutásának rekonstrukciója. Utóbbiak ugyanis, mivel személyük nem került a politikai élet középpontjába, az oszmán krónikások figyelmét is kevésbé keltették fel, és a nyugati hatalmakat Konstantinápolyban képviselő diplomataik is ritkábban számoltak be velük kapcsolatos hírekről.

Komoly nehézséget jelent, hogy az oszmán tisztségviselők a forrásokban kizárólag utónevükkel és hivatali címükkel jelennek meg. Amennyiben több azonos nevű és azonos ranggal rendelkező személy párhuzamosan tartózkodott ugyanazon a határvidéken, néha igen nehéz őket elkülöníteni. A tévedések elkerülése érdekében célszerű a szóba jöhető oszmán előkelők életrajzának és pályafutásának párhuzamos kutatása. Ebből a szempontból példamutató Hazim Šabanović egyik munkája, amelyben a szarajevói Ferhád bég mecset (Ferhadija) építetőjét próbálta meg azonosítani és ennek érdekében több, a 16. század közepén az európai oszmán határvidéken tevékenykedő Ferhád bég életrajzát is rekonstruálta.¹⁴

A Memibégovics család történetével kapcsolatos specifikus problémák egy részét az szolgáltatja, hogy egyes tagjainak életútja a határvidék számos tájékát magában foglalta, Dalmáciától Horvátországon és Bosznián keresztül Magyarorszáig. Éppen ezért szükséges volt – bármekkora nehézségekkel járt is – nemcsak a vonatkozó oszmán források felkutatása, hanem a számos különböző nyelven íródott történeti irodalom alapos áttekintése is. Az újonnan bevont források közül kiemelendő két oszmán hivatali jegyzék (*defter*). Ezekben a birtokadomány-jegyzékekben az egyes használatra eladományozott birtokok méretén és a belőlük származó jövedelmen kívül feljegyzésre kerültek a birtoklásban bekövetkezett változások is (*ruznamçe defteri*).¹⁵ A használók személyének változását követő feljegyzések hasznos információkat tartalmaznak, amelyek lehetővé teszik az említett személyek minden kétséget kizáró azonosítását.

A család alapítójával, Memi béggel már a korábbi kutatás is foglalkozott, néhány tévedést azonban nem sikerült elkerülni: mivel a források két néven, Mehmedként és az annak beceneveként is szolgáló Memiként is emlegetik, néhány tudós két külön embert csinált belőle. Safvet Bašagić azt állította, hogy Memi bég Mehmed apja volt, és ezt a horvát történész, Seid M. Traljić is átvette.¹⁶ Hazim Šabanović már az 1950-es években erős kételyeket fogalmazott meg

¹³ Gévyay 1841: 8; Nehring 1995: 590.

¹⁴ Šabanović 1957.

¹⁵ Fekete 1955: 104–106.

¹⁶ Bašagić 1931: 42, 50; Traljić 1971: 357–358.

ezzel szemben és kimutatta, hogy a két személy valójában ugyanaz.¹⁷ Rekonstrukcióját a boszniai szandzsák 1604-es adójegyzékének (*tahrir defteri*) egy bejegyzése is alátámasztja. Az ott található adatokból az derül ki, hogy a néhai Mehmed krkai szandzsákbégnek korábban rendelkezési joga volt egy a levcei (lijevcei) *kazában* fekvő Kaletina faluhoz tartozó birtok (*çiftlik*) fölött, amelyért évi 140 akcsét fizetett a kincstárnak. A kaletinai mecsetet és karavánszerájt szintén Mehmed bég építtette. Az adójegyzék egyik marginális megjegyzéséből még az is kiderül, hogy a hely fontos szerepet játszott a hercegovinai, klisi és likai szandzsákok, illetve a budai és temesvári ejáletok közötti forgalomban, ezért volt szükség karavánszeráj építésére. Itt tartották a vásárt is, amelynek járadékait a forrásban foglalt rendelkezések szerint a karavánszeráj fenntartására kellett fordítani, az utazók ellátásáról pedig azok a közeli háztulajdonosok gondoskodtak, akikre amúgy nem róttak ki adót. A feljegyzés ezen része azonban már nem Mehmedként, hanem Memi béggként emlegeti az alapítványtevőt.¹⁸

A valószínűleg a krónikák Gazi Mehmed bégjével is azonos oszmán tisztségviselő fiatal éveiről és karrierjének első lépéseiről mindenesetre kevés információval rendelkezünk. Ibrahim Pecsevi oszmán krónikája szerint Memi bég albán (arnót) származású volt, a 16. század első felében részt vett Gazi Hüszrev boszniai szandzsákbég hadjárataiban és őt bízták meg a kevéssel 1580 előtt felállított likai (krkai) szandzsák határainak kijelölésével.¹⁹ Nyilván ennek eredménye volt, hogy olyan jól ismerte a régiót. Voltak birtokai Đakovo, illetve Eszék környékén is, bár ezek pontos helyét és méretét nem tudjuk rekonstruálni. Egy adat szerint 1564-ben Memi bég volt az eszéki kapitány (*kapudan*), és a következő években az oszmán tartományi kormányzat különböző tisztségeit töltötte be.²⁰ A már említett adójegyzék krkai szandzsákbéggként említi és Šabanović arról is tud – sajnos forrásainak megadása nélkül –, hogy a szerémi, pozsegai, pakraci (cerniki) és zvoniki szandzsákbég hivatalait is viselte.²¹ 1584-ből máshonnan is van adatunk arra, hogy egy bizonyos Memi bég a pakraci szandzsákbég posztjának várományosa.²²

Memi bégnak 1590 előtt kellett Esztergomba kerülnie, mivel ennek az évnek a végén az ottani szandzsákbég posztjáról tették le.²³ Még ha tudjuk is, hogy letételét a Mátyás főherceg kurírjával szemben tanúsított méltánytalan bánásmódjával indokolták, nagyon valószínű, hogy Esztergomból való eltávolítása pártfogója, Szokollu Ferhád budai pasa halálával volt összefüggésben. Az biztos, hogy Memi bég a sziszeki csatában vesztette életét. Zvoniki szandzsákbéggként 1500 katonájával csatlakozott ahhoz az oszmán sereghez, amely hiába próbálkozott a szlavóniai Sziszek várának elfoglalásával 1593. június 22-én.²⁴ Nem tud-

¹⁷ Lásd Šabanović jegyzeteit Čelebi 1979: 352–354.

¹⁸ Handžić 2000: 3. 518–519.

¹⁹ Pečević 1867–1869: 193–194. A likai szandzsák történetéről lásd Šabanović 1959: 226–227.

²⁰ Az eszéki *kapudanságról* Moačanin 1999: 242.

²¹ Čelebi 1979: 352.

²² Moačanin 2001: 131.

²³ Bayerle 1972: 74.

²⁴ Klaić 1974: 492–493.

juk, azonos-e azzal a Memi béggel, aki a szerbiai Szávaszentdemeteren (Sremska Mitrovica) található mauzóleumban nyugszik és aki dzsámit is építtetett az oszmán uralom alatt virágkorát élő városban.²⁵

Memi bég három fiának egyike, Ibrahim, likai szandzsákbégeként szintén részt vett a sziszeki csatában, majd a tizenötéves háború további ütközeteiben is. 1596 áprilisában a Senjben élő katonanépeségnek, az ún. uszkókoknak sikerült bevenniük Klis oszmán erődjét. A boszniai beglerbég irányításával felvonuló seregben – amely végül Juraj Lenkovićnak, a horvát katonai határvidék parancsnokának sikertelen felmentési kísérlete után május 31-én visszafoglalta a várat – Ibrahim bég is jelen volt és a velencei források szerint ebben az időpontban is ő birtokolta a likai szandzsákbég posztját.²⁶ 1599 és 1602 között ezzel szemben úgy tűnik, hogy a hercegovinai szandzsák élén állt, ami egy 1606 júniusában utódjának írott szultáni levélből kiderül.²⁷ 1602-ben Ibrahim a bulgáriai Kjusztendil szandzsákbégeként vett részt a Habsburg csapatok által körülzárt Buda körüli harcokban.²⁸ Ezek után a szlavóniai Pakrac szandzsákját vezette, 1605-ben pedig már kanizsai beglerbégként tört be csapataival Stájerországba.²⁹ Ezt a hivatalát minden jel szerint legalább 1608-ig betöltötte.³⁰

Sudár Balázs szerint ő volt 1609–1610 során a boszniai beglerbég, ám ez egy másik Ibrahim, Szokollu Mehmed pasa fia.³¹ Ebből az időszakból Memi bég fiáról nincsenek megbízható adataink, arról viszont számos forrással rendelkezünk, hogy 1610 ősze és 1615 tavasza között ő töltötte be az egri beglerbég hivatalát, majd 1615-ben szilisztriai szandzsákbégnek nevezték ki. Két évvel később a hercegovinai szandzsák élén találjuk.³² Nem tudjuk, mikor kellett ezt a posztját elhagynia; hercegovinai tevékenységét az adatok 1618 májusáig igazolják.³³ 1620-ban a temesvári beglerbég hivatalát vette át, majd még ebben az évben kinevezték boszniai pasának.³⁴ Úgy tűnik, 1622 végén letették, de 1623 júniusában már ismét ugyanezen a poszton találjuk.³⁵

²⁵ A Memi bégről elnevezett dzsámi mellett Szávaszentdemeteren volt egy az ő nevét viselő városnegyed is (Memi Bey camii, illetve Memi Bey mahallesi). Čelebi 1979: 354.

²⁶ Tomić 1933: 157. Az uszkókokról lásd Bracewell 1992.

²⁷ Ez a forrás arról is beszámol, hogy Ibrahim textíliák vásárlására pénzt küldött Raguzába. Mivel a megbízás kiküldése után hadba hívták, a raguzaiaknak az árut megbízottjának (talán fiának), Haszánnak kellett volna átadniuk. Visszatérése után azonban Ibrahim azzal szembesült, hogy a textíliák nem érkeztek meg és szankciókkal fenyegetőzött. Az isztambuli parancs a szandzsákbéget bízta meg az ügy kivizsgálásával. Miović 2005: 214. A korábbi adatra: Popović 1967: 99.

²⁸ Pečevi 1867–1869: 2. 273; Zirojević 1974: 267.

²⁹ Hammer 1829: 375. A pakraci adatra: TKA TTD 13, fol. 271.

³⁰ Traljić 1971: 358.

³¹ Sudár 2006: 31. Vö. Vinaver 1962: 202.

³² Az első biztosra vehető adat ezzel kapcsolatban 1617 októberéből származik, Miović 2005: 223. A korábbi posztokról: Sudár 2006: 31.

³³ Miović 2005: 227. Kapcsolata a szomszédos Raguzza kereskedőivel meglehetősen feszült maradt, amit az Isztambulból érkező parancsok sokasága bizonyít – ezek mind arra szólítják fel, hogy tartsa tisztelőben a raguzaiak autonómiáját és kereskedelmi jogait, Miović 2005: 224–225.

³⁴ Sudár 2006: 31.

³⁵ Vinaver 1962: 202.

Az 1623-as év jelentette Ibrahim karrierjének csúcspontját, ekkor Bethlen Gábor második Habsburg-ellenes hadjárata alkalmával a fejedelem támogatására rendelt oszmán csapatok főparancsnokává nevezték ki. Az oszmán katonai részvétel végül november 17-én a morvaországi Hodonín mellett zendülésbe torkollott, aminek következményeképpen Ibrahim kénytelen volt visszavonulni és téli szállásra küldeni csapatait.³⁶ Ez a kudarc törést hozott a pasa karrierjében, 1624 februárjában megfosztották hivatalától.³⁷ Néhány évre nyoma vész, legközelebb 1628-ban egri pasaként tűnik fel az írott forrásokban. Hivatali helyeit a következő években is sűrűn látogatta, 1629–1630 során a temesvári, majd 1631-ben az egri ejálet, 1634-ben pedig a szegedi szandzsák élén állt.³⁸ 1635-ből ismét arra van adatunk, hogy ő volt a boszniai beglerbég. Ez év áprilisában letették a posztról, sőt, el is kellett menekülnie a tartományból, mert utódjának, Szülejmán pasának a szultán parancsba adta Ibrahim likvidálását.³⁹

1640-ig valószínűleg elsősorban Szegeden tartózkodott, bár úgy tűnik, 1637-ben pozsegai szandzsákbég is volt.⁴⁰ A jelenleg rendelkezésre álló források szerint karrierjének utolsó állomása a boszniai beglerbég volt, ahová a nagyvezír 1647 májusában nevezte ki utódját, Mehmed pasát.⁴¹ Ibrahimot a janicsárok elfogták, mivel azzal vádolták, hogy velencei kenőpénzeket fogadott el.⁴² Hosszú életet élt: Evlia Cselebi arról számol be, hogy az 1660-as években még személyesen találkozott vele.⁴³ A neves török utazó adatát alátámasztja az 1663. június 8-án Belgrádnál gyülekező oszmán seregekről és vezetőikről készült kimutatás.⁴⁴ Ibrahim pasa irányítása alatt ugyan csapatok nincsenek feltüntetve, de neve szerepel a jegyzékben, ami arra mutat, hogy noha magas kora miatt aktívan már valószínűleg nem vett részt a hadjáratban, nagy tisztelettel övezett, tapasztalt katonaként tanácsaira feltehetőleg továbbra is számítottak. Halálának pontos dátumáról nincs tudomásunk.

Mindazonáltal Ibrahim nemcsak katonai tevékenysége és az igazgatásban befutott karrierje révén lett híres, hanem iszákossága miatt is, ennek révén ragadt rá a Szarhos (részezes) melléknév. A forrásokban időnként Szokolovics (Szokollu) családnévvel is megtalálható, amivel Ibrahim azt a tényt hangsúlyozta ki, hogy anyai ágon rokonságban állt a híres oszmán bosnyák családdal.⁴⁵ Akárcsak apja, Ibrahim pasa is rendelkezett egy birtokkal Kaletinában és úgy tűnik, megörökölte Memi bégétől az eszéki és đakovói birtokokat is – velencei kémek szerint

³⁶ Brouček 1993.

³⁷ Vinaver 1962: 202.

³⁸ Sudár 2006: 31–32.

³⁹ Vinaver 1962: 213; Miović 2005: 259.

⁴⁰ Sudár 2006: 32.

⁴¹ Miović 2005: 277.

⁴² Hrabak 1982: 9.

⁴³ Sudár 2006: 32.

⁴⁴ HHStA Türkei I, Karton 135, Konv. 3, fol. 83r.

⁴⁵ Ibrahim pasa levele II. Batthyány Ferencnek (1624. április 24.) MOL P 1314. Nr. 48070. Ezért az adatért Papp Sándornak és Tóth Hajnalkának tartozom köszönettel.

a Habsburgok elleni 1623-as hadjárat után eszéki házába vonult vissza.⁴⁶ Ibrahim további udvarházai (*çiftlik*) a Zadar melletti határ oszmán oldalán feküdtek, a vranai kerületben több mint tíz faluja volt. Ezekért évi 15 000 akcsét fizetett a kincstárnak.⁴⁷

Fivére, Halil ugyanezeneken a területeken szintén rendelkezett nagyobb méretű birtokokkal: az ő használatában lévő földek a zvonigrádi, nadini, Stara Ostrovica-i és vranai körzetekben helyezkedtek el, évi 11 700 akcsét fizetett érték.⁴⁸ Az ő esetében – Memi béggel ellentétben – a szakirodalom azt a hibát követte el, hogy egy másik Halil bég életrajzi adatait tulajdonította neki, tehát tulajdonképpen két emberből egyet csinált.⁴⁹ Úgy tűnik, Halil élete nagy részét Likában töltötte. A 16. század végén a vranai tó kapitányaként, 1602-ben pedig likai szandzsákbégként említik, az utóbbi hivatalt néhány hónaptól eltekintve 1610-ig betöltötte.⁵⁰ A dalmáciai hatóságok számos esetben kérvényezték a dózséné, hogy a Köztársaság konstantinápolyi képviselője, a *bailo* járjon közben a Portán, hogy Halilt tegyék le erről a posztról, mert az alatta szolgáló csapatok többször is betörték velencei területre. 1613-ban mindenesetre újból van arra vonatkozó adatunk, hogy likai szandzsákbég volt.⁵¹ Későbbi karrierjének rekonstrukciója nem könnyű feladat, legközelebb 1622-ben találjuk meg a forrásokban mint egri beglerbéget, és ott is halt meg 1623-ban. Holttestét Banjalukára szállították és ott helyezték örök nyugalomra.⁵² A városban jelenleg is megtalálható Halil Pasa mauzóleum az ő emléket őrzi.⁵³

Halil és Ibrahim mellett Memi bégnek még egy harmadik fiáról, bizonyos Aliról is tudunk, róla azonban nagyon kevés információval rendelkezünk. Az első rá vonatkozó említés 1604-ből származik, ekkor az albániai Shkodër szandzsákbéje volt.⁵⁴ A Zadar melletti Zagorje területén, Ravni Kotariban élt egy Ali nevű timárbirtokos, aki az 1571–1573-as oszmán–velencei háború után az általa zálogba vett nagy területekért 600 000 akcsét fizetett a kincstárnak.⁵⁵ Nem kizárt, hogy ez a személy azonos volt Ali Memibégovics béggel. Bátyja, Ibrahim, 1624 áprilisában Batthyány Ferencnek írt levelében már elhunyként említi. Ugyanebből a levélből azt is megtudhatjuk, hogy korábban a kanizsai pasa tisztjét is betöltötte.⁵⁶

⁴⁶ Óváry 1886: 143.

⁴⁷ Jurin-Starčević 2006: 255–256.

⁴⁸ Jurin-Starčević 2006: 255.

⁴⁹ A másik Halil bégről, aki 1647-ben, kevéssel a velencei–oszmán háború kezdete után fogságba esett és kilenc évvel később Brescia börtönében halt meg, lásd Traljić 1971: 370, 423.

⁵⁰ Traljić 1959: 422–423; Traljić 1971: 359–260. A vranai kapitányságra Traljić 1971: 367.

⁵¹ Traljić 1959: 423.

⁵² Óváry 1886: 113. Az 1622-es adatra: Fekete 1955: 595.

⁵³ Zahirović 2005: 197.

⁵⁴ Stanojević 1953: 10. Ali Memibégovics létezését már korábban is dokumentálta Traljić 1971: 358.

⁵⁵ Jurin-Starčević 2006: 256.

⁵⁶ Ibrahim pasa levele II. Batthyány Ferencnek (1624. április 24.) MOL P 1314. Nr. 48070.

A család harmadik generációja szintén fontos funkciókat töltött be a határvidéken. Ibrahim számos gyermeke közül az irodalom eddig két fiút ismert, Haszánt és Hüszeint. Az előbbi különböző pozíciókat töltött be: 1633 júliusának végén kanizsai pasának nevezték ki, 1649-ben pedig a boszniai tartomány élén találjuk. Apjához hasonlóan Haszán szintén nagy súlyt helyezett arra, hogy anyai ágon a Szokollu családnak is rokona volt, ennek révén használta a Sahin Haszán pasa nevet (a sahin perzsául ugyanúgy sólymot jelent, mint a délszláv nyelveken a szoko(l)). Az ő személyében tisztelhetjük az épségben megmaradt pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi építetőjét.⁵⁷ Fivérééről, Hüszeinről csak annyit tudunk, hogy 1623-ban bihácsi szandzsákbégnek nevezték ki.⁵⁸ Egyikük elhalálzásának időpontja sem ismert.

Ibrahim pasa egy további fia, bizonyos Ahmed a hidzsra utáni 1038. évben (1628/29-ben) a szegedi szandzsákban egy 33 219 akcse értékű nagybirtok (*ziámet*) használati jogával rendelkezett.⁵⁹ Öt évvel később újabb birtokot kapott, ezúttal a temesvári szandzsákban egy 60 000 akcse értékű.⁶⁰ A forrás szerint ezzel azonos értékű ziámet volt Ibrahim pasa fia, Arszlán használatában is a klisi szandzsákban a hidzsra utáni 1044. évben (1634/35).⁶¹ Két évvel korábban még csak egy jóval kisebb méretű, 35 500 akcse értékű birtoka volt ugyanott.⁶² Arszlánról azonban egy Haszán pasához írott leveléből biztosan tudjuk, hogy nem fia, hanem veje volt Ibrahim pasának.⁶³

Memi bég másik fiának, Halilnak szintén több fia volt. Likai szandzsákbégként gyakran küldte őket követségbe Velence sibeniki képviselőihez. Egyikük, egy bizonyos Musztafa, 1624-ban maga is likai szandzsákbég lett.⁶⁴ Még egy fiát, Mehmedet sikerült azonosítani, akinek a klisi szandzsákban volt egy ziámetje. A hidzsra utáni 1044. évben (1634/35-ben) halt meg, birtokának használati jogát egy bizonyos Juszufrá ruházták.⁶⁵

Ezen tanulmány célja annak feltérképezése volt, milyen információkat nyerhetünk – elsődlegesen a kiadott források és a szakirodalom hasznosításával – a 17. század első felében a Memibégovics család genealógiájáról, illetve a főképp az első két generáció által az oszmán közigazgatásban betöltött funkciókról. Ugyanakkor a meglehetősen heterogén forrásokból már kirajzolódtak azok a témák, amelyek a családnak a térségben játszott szerepe mélyebb feltárását célzó további kutatás számára egészen különböző jellegű kérdéseket kínálnak. Ezek közül is kiemelkedik az Oszmán Birodalom határán átívelő politikai és gazdasági kapcsolatok témaköre, amelyre jó példát szolgáltatnak az Ibrahimnak

⁵⁷ Sudár 2006: 27–28.

⁵⁸ Óváry 1886: 139.

⁵⁹ BOA RZD No. 482, fol. 66v.

⁶⁰ BOA RZD No. 530, fol. 346v.

⁶¹ BOA RZD No. 542, fol. 353r.

⁶² BOA RZD No. 530, fol. 280v.

⁶³ Fekete 1932: 384.

⁶⁴ Traljić 1959: 413.

⁶⁵ BOA RZD No. 542, fol. 402v.

a raguzaiakkal kötött üzletei.⁶⁶ Az itt bemutatott anyagot a Szávától északra fekvő oszmán hódoltságra vonatkozó források fokozottabb bevonásával lehet kiegészíteni, amelyek a genealógia további pontosításán túl a határ menti kapcsolatok elterjedtségének és intenzitásának részletes megismeréséhez is sok új adatot nyújthatnak.

FORRÁSOK

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Isztambul
Ruznamçe Defteri (RZD).
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Bécs
Türkei I. Kt. 135.
- Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest
P 1314. Batthyány család levéltára.
- Tapu ve Kadastro Arşivi (TKA) Ankara
Tapu Tahrir Defteri (TTD).
- Bayerle, Gustav: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 101A.) Bloomington.
- Čelebi, Evlija 1979: *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. (Ur. Hazim Šabanović.) Sarajevo (az első kiadás 1954–1957).
- Fekete, Lajos 1932: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Budapest.
- Fekete, Lajos 1955: *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 7.) Bd. 1. Budapest.
- Handžić, Adem et al. 2000: *Detaljni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine 1–3*. (Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus 7–10, Serija 2, Defteri, Knjiga 4.) Sarajevo – Zürich.
- Miović, Vesna 2005: *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana. S analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*. Dubrovnik.
- Nehring, Karl: *Austro–Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. (Südosteuropäische Arbeiten 95.) München.
- Óváry Lipót 1886: *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban Mirse János által eszközölt másolatokból*. Budapest.
- Peçevi, İbrahim 1867–1869: *Tarih 1–2*. İstanbul.
- Schaendlinger, Anton C. 1986: *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 183.) Wien.

⁶⁶ A velencei és oszmán hatóságok között fennálló szoros kapcsolatokra lásd Schmitt 2008.

Tomić, Jovan N. 1933: *Grada za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka. Tom. 1. God. 1595–1606 – Mletački Državni Arhiv.* (Spomenici na tuđim jezicima 6 / Srpska Kral'. Akad. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda 2/6.) Beograd.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babinger, Franz 1940: Beiträge zur Geschichte der Malqoç-Oghlu's. *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli* (Nuova Serie 1.) 117–135.
- Babinger, Franz 1993: Mikhāl-oghlu. In: Bosworth, Clifford Edmund et al. (eds.): *The Encyclopaedia of Islam* 7. New edition. Leiden – New York, 34–35.
- Babinger, Franz 2000: Turakhān Beg. In: Bosworth, Clifford Edmund et al. (eds.): *The Encyclopaedia of Islam* 10. New edition. Leiden, 670–672.
- Bašagić, Safvet-beg 1931: *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini.* Zagreb.
- Bracewell, Wendy 1992: *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic.* Ithaca.
- Broucek, Peter 1993: Der Feldzug Gabriel Bethlens gegen Österreich 1623. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* (Neue Folge 59.) 7–26.
- Dávid Géza 1994: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Aradgyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* (36.) 1–2. 111–127.
- Dávid Géza 1999: Mohács-Pécs 16. századi bégjei. In: Szakály Ferenc (szerk.): *Pécs a törökkorban.* (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 51–88.
- Dávid, Géza 2000: An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasım Voivoda, Bey, and Pasha. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest.* (The Ottoman Empire and Its Heritage 20.) Leiden – Boston – Köln, 265–297.
- Dávid, Géza 2001: A Life on the Marches: The Career of Derviş Bey. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (54.) 4. 411–426.
- Géray Antal 1841: *A' budai pasák.* Bécs.
- Gökbilgin, M. Tayyib 1952: Kara Üveys Paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578–1580). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (2.) 3–4. 17–34.
- Hammer, Joseph von 1829: *Geschichte des osmanischen Reiches* 4. Pest.
- Hrabak, Bogumil 1982: Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata. *Istorijski zbornik* (3.) 7–36.
- Jurin-Starčević, Kornelija 2006: Krajiške elite i izvori prihoda. Primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (55.) 243–266.
- Klaić, Vjekoslav 1972: *Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* 5. 2. ed. Zagreb.
- Köhbach, Markus 1994: *Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa.* (Zur Kunde Südosteuropas II/18.) Wien – Köln – Weimar.

- Matuz, József 1987: Wesir Abdurrahman Abdi Pascha, der letzte Ofner Beglerbeg (Versuch einer Vita). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (33.) 341–350.
- Mélikoff, Irene 1964: Ewrenos. In: Bernard Lewis et al. (eds.): *The Encyclopaedia of Islam* 2. New Edition. Leiden – London, 720.
- Moačanin, Nenad 1999: Some Observations on the “kapudans” in the Ottoman North-western Frontier Area 16–18 c. In: Köhbach, Markus et al. (Hrsg.): *Acta Viennensia Ottomanica. Akten des 13. CIEPO-Symposiums, vom 21. bis 25. September 1998 in Wien*. Wien, 241–246.
- Moačanin, Nenad 2001: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod.
- Popović, Toma 1967: Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (16–17.) 93–99.
- Šabanović, Hazim 1955: Bosanski sandžakbeg Skender. *Istoriski glasnik* (1.) 111–127.
- Šabanović, Hazim 1957: Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* (4.) 1. 113–127.
- Šabanović, Hazim 1959: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo.
- Šarić, Marko 1999: Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća. In: Roksandić, Drago – Štefanec, Nataša (ur.): *Diplomska radionica* 1. Zagreb, 106–110.
- Schmitt, Jens Oliver 2008: „Des melons pour la cour du Sancak beg.” Split et son arrière-pays ottoman à travers les registres de compte de l’administration vénitienne dans les années 1570. In: Constantini, Vera – Koller, Markus (eds.): *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*. (The Ottoman Empire and Its Heritage 39.) Leiden, 437–452.
- Stanojević, Gligor: Crna Gora u doba Kandijskog rata (1645–1669). *Istoriski glasnik* (1–2.) 3–53.
- Sudár Balázs 2006: Ki volt Jakováli Haszan pasa? *Pécsi Szemle* (9.) tavasz. 27–34.
- Sudár Balázs 2010: *A pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi*. (Épített örökségünk.) Budapest.
- Sudár Balázs 2011: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* (145.) 4. 975–996.
- Takáts Sándor 1928: *A török hódoltság korából*. Budapest.
- Traljić, Seid 1959: Tursko-mletačko susjedstvo na Zadarskoj krajini XVII. stoljeća. *Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zadru* (4–5.) 409–424.
- Traljić, Seid 1971: Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine. *Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zadru* (18.) 343–377.
- Vinaver, Vuk 1962: Bosna i Dubrovnik (1595–1645). *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (13.) 199–232.
- Zahirović, Nedim 2005: Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (54.) 189–198.
- Zirojević, Olga 1971: Smederevski sandžakbeg Ali-beg Mihaloglu. *Zbornik za istoriju Matice srpske* (3.) 9–27.
- Zirojević, Olga 1974: *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683*. (Istorijski institut Beograd, Posebna izdanja 18.) Beograd.

- Zlatar, Behija 1974: Novi podaci o sandžak-begu Mehmedu Obrenoviću. *Prilozi* (10.) 2. 341–346.
- Zlatar, Behija 1977: Kopčiči i Vilići (Prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću). *Prilozi* (13.) 322–327.
- Zlatar, Behija 1978a: O Malkočima. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (26.) 105–114.
- Zlatar, Behija 1978b: O nekim muslimanskim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. *Prilozi* (14–15.) 81–139.

Tóth G. Péter

Esemény, biográfia, nyilvánosság

Egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggései

Az „igazság odaát van” lehetne az ismert tévésorozatból, az *X-aktákból* kölcsönzött mottónk az alábbi esemény-elbeszéléshez. Történt ugyanis, hogy 1605 tavaszán a Szabolcs megyei Apagy [A] és az attól nem messze fekvő Nagykálló [B] falvak által körbehatárolt területen (1. ábra)* többen is „csuda dolog” és borzalmas hangrobbanást véltek észlelni szikrázó napsütésben és szélcsendes időjárási viszonyok közepette. A szemtanúk leírásait ugyan nem ismerjük, de az őket idéző vagy a velük kapcsolatban álló kortárs krónikások beszámolói alapján fogalmat alkothatunk e csodálatos égi tűneményről. Előjáróban persze érdemes leszögeznünk, hogy az alcímben választott természetfeletti jelenség meghatározást, melyben egy „ismeretlen repülő tárgy” és annak következményeként egy nagy kiterjedésű tűzvész értelmezését foglaltuk mai szóhasználattal keretbe, a kortársak által a „csuda”/„csoda” (*miracula*) fogalommal került a köztudatba. Ez utóbbi jelentése a vallásos élmény és a transzcendenssel való kommunikáció egyik módozatán túl ekkor már valóban leírhatta egy természeti jelenségnek a kortársak által értelmezhetetlen „természetfeletti” minőségét.

Magát az eseményt három kortárs szerző is megörökítette. Így a Kassa és Nagyvárad között munkája miatt „ingázó” református lelkész, Alvinczi Péter; az Erdőbényén, majd Sárospatakon élő, ugyancsak református Szepsi Laczkó Máté; valamint a Felvidéken és a Dunántúlon működő jezsuita misszionárius, Vásárhelyi Gergely. Mindhárman tollukra tűzték a történetet, és ezzel új minőséget adtak – külön-külön és eltérő végeredménnyel – az eseménynek.

Három szerzőnk három történetét abból a szempontból vizsgáljuk, hogy bár mindegyik a racionalitáson túli, a „természetfeletti világot” vélte megismerni (és talán ezért nem voltak e történetek mindig „méltóak” a történészek figyelmére), mégis olyan „szövegvalóságnak” tekintjük őket, ahol a hiedelmek „textusban való reprezentálása” és a „narratív sémák” segítségével történt felépítése – véleményem szerint – „történelmi fordulatot” hozott. Itt persze némi iróniával tekintünk a „történelmi fordulat” kifejezésre, de mégis azt próbálom vele hangsúlyozni, hogy gyakran épp a hiedelmek lesznek/lehetnek politikai, társadalmi folyamatok megfordítói. A folklorista Keszeg Vilmos *Homo narrans* című könyvének egyik gondolatát idézve, melyben a hiedelem-elbeszéléseket „egy nehezen

* A szövegben a szögletes zárójelben szereplő betűk és számok a mellékelt térképeken szereplő helynevekre utalnak. [A szerző.]

megtapasztható világ” létezővé és felidézhetővé tevő eszközének tekintette, és amelyeket újabb és újabb események „szervezőinek”, „irányítóinak” tartott, előljáróban megállapíthatjuk, hogy a hiedelmeknek erős „relevanciájuk, legitimitásuk, hatalmuk van abban a társadalmi térben, amely fenntartja őket”.¹

Kérdésünk tehát elsősorban az, hogy egy természeti (természetfeletti) jelenség kortárs észlelete mint esemény milyen szövegtípusokat szervez egységbe, és ez a szöveg hogyan szervez teret maga köré. A szem- és fültanúságon alapuló események elbeszélései mint hírek hogyan és milyen szövegfelhőbe ágyazódnak, milyen elvek mentén szelektálódnak, és hogyan illeszkednek a hírek elbeszélését megteremtő szerzőik biográfiájához? Hogyan működik egy általunk választott esemény elbeszélései kapcsán a nyilvánosság, milyen módon használódnak fel ezek a szövegek a saját és a csoportérdekek megjelenítésére? Végül, ha ezt feltérképezve a „narratívum társadalmi térben való szétszórásáról”² beszélünk, az általunk ismert források hol helyezhetők el ebben az expanzív hálóban. Ez utóbbi kérdést kifordítva pedig megpróbálunk rávilágítani az észleletek hiányaira és a történeti források szelekciója miatt keletkező hézagokra is.

AZ ESEMÉNY

Elsőként célszerűnek látszik feltérképezni azt a társadalmi és fizikai teret, amit az általunk választott esemény és az erről tudósító elbeszélések rajzolnak meg (1. ábra).

A bevezetőben említett különleges égi tűneményünk első regisztrált híradását az Erdőbényén szolgálatot teljesítő református lelkész, Szepsi Laczkó Máté készítette, aki az eseményről valószínűleg akkor értesült, amikor még [C] Olaszliszvánban teljesített szolgálatot. Az apagyai helyszíntől [A] mintegy 70 kilométerre lévő és az eseményeket csak mintegy 10–15 év időtávlatban rögzítő szerző leírását az alábbiak szerint olvashatjuk:

[1] „1605. Májusnak tizenhetedik napja tájában ilyen csuda dolog esik. Apádfalvánál [Apagy] az égből mint egy nagy hordó füst szállott alá, és az apádfalusi erdő meggyulott, a nagy nyers fák és a föld is füstölögve égett közel két hétig; ugyan ekkor az égből ágyulóvések és trombita szók hallattanak, nagy seregek láttattanak.”³

Az eset másik, ugyancsak Szepsi Laczkótól származó szövegvariánsát egy sárospataki kézirat őrizte meg. A vélhetően 1615-ben papírra vetett írás az ismeretlen repülő tárgytól származó káreseményt így adta közre:

¹ Keszeg 2002: 29–30.

² Keszeg 2002: 47.

³ Szepsi L. 1858: III. 64.

1. ábra

A szövegek keletkezési helyei és a bennük leírt események helyszínei



[2] „Anno 1605. Mense maji. Olyan csuda dolog esék Apatfalvánál: az égből mint egy nagy hordó füst szállott ala, kitül az ott való erdő, a nagy nyers fák, sőt még a föld is sokáig füstölögve égett, közel két hétig. Ugyanakkor az égben álgulövések, trombitaszók hallattanak, nagy seregek láttattanak.”⁴

Mindkét szövegvariánsnál sejtethető, hogy a leírás alapját olyan elbeszélések teremtették meg, melyek vélhetően tér- és időkoordinátáik mentén közelebb voltak az esemény helyszínéhez. Bár csak részben ismerjük az esemény autentikus szem- és fültanúit (a leírások csak Báthory István országbíró udvari embere, Kis Farkas nevét említik), biztosak lehetünk afelől, hogy a kortársak sokféle elbeszélést fűztek az általuk megtapasztalt jelenséghez. A történeti források sajátossága, hogy ezekből csak kevés maradt fenn az utókornak, így az esemény köré szövődő elbeszéléshálóból csak foszlányok állhatnak a rendelkezésünkre.

A tüneményt leíró erdőbényei és sárospataki kéziratok hasonlósága a szerzői azonosságból fakadt. Ám ugyanekkor mások és másutt is láthatták a jelenséget. Alvinczi Péter épp [D] Diósgyőrben tartózkodott, amikor Kassa és Nagyvárád között átutazóban az apagyihoz hasonló égi tünemény [B] szemtanúival beszélt. A repülő, égő, nyers gerendák motívuma az ő elbeszélésében is feltűnik, bár az esemény napja (véltetően az ó- és az új naptár eltérő számításai szerint) a korábbiaktól eltér. Alvinczi Nagyvárádon (esetleg Kassán) készült történeti följegyzéseiben (1598–1622) ekként olvashatunk erről:

⁴ Toldy 1857: 70; Réthly 1962: 121.

[3] „Április. Ezen hónap 8-án Diósgyőr felett egy égő gerendához hasonló valami láttatott az égen, ahogy nagy hangosan röpült, s amikor szétesett, ágyudőrejhez hasonló nagy durranást hallatott, melynek hangja 5 magyar mérföldnyi körben hallható volt. Básta ugyanezen a napon hagyta el Eperjest.”⁵

Ugyanebben a kéziratban azonban Alvinczi az apagi eset észleletét is közli:

[4] „A hónap [május] első napján Kálló közelében a levegő-égből nagy zengés, láрма és ágyúdörgés hallatszott, mint amikor két sereg egymásnak ront. Kis idő múlva tűz bocsátkozott le és Apagy mellett az erdő egy részét elhamvasztotta.”⁶

Az utolsó, időben legkésőbb lejegyzett történetünket a jezsuita Vásárhelyi Gergely nagyszabású munkájában olvashatjuk. A fenti szövegektől eltérően – melyek csak kéziratban hagyományozódtak és szűk olvasóközönséghez jutottak el – Vásárhelyi története már 1623-ban nyomtatásban is megjelent Kassán. Vagyis jóval szélesebb teret kapott az elbeszélés, így az előbbieknél jóval nagyobb expanzív hálóba feszült ki a történet. Magát az eseményt Vásárhelyi minden bizonnyal [C] Olaszliszván hallotta, amikor 1604 és 1605 között a katolikus plébániát Bezerédi Pál paptársával vezette. Vásárhelyi azonban ezen égi tüeneményt már országos hírként tálalta: „Nagy bizonyos vala hír vala egész Magyar Országba”. Bár hivatkozott az élő bizonyságok (vagyis a lejegyzéskor még életben lévő) szem- és fültanúk hitelére is, alapvetően mégis ebből a hírtengerből merített:

[5] „Még elő bizonyos az-is ki Ecsedi Batori Istuantol ki küldetetet volt, egy erdeje meg gyuladásánac mi volna az oka. Hogy meg látná, azonba ez köüetkezuén reá nagy hatlításokat hal, ugy mint táborjövételit, fák közé álván lát szörnyü dolgokat.”⁷

Hogy végül mit láttak vagy – jobban mondva – mit nem láttak, csak hallottak történeteink szerzői, azt részben az eltérő nézőpontoknak vagy a szerzők éppen aktuális eltérő térbeli pozíciójának tulajdoníthatjuk, illetve annak, hogy az esemény hírhálójában keletkezett sok-sok interpretatív történetből mit hallott meg a további interpretálásra vállalkozó szerző. Ezt akár vizuálisan is szemléltethetjük egy kortárs természettudományos munka ábrájával, ahol épp egy természetfeletti jelenség optikai pozícióját próbálják tudományos eszközökkel kiszámítani. Az égi tüenemény eltérő nézőpontjait szemléltető ábra, melyet a 17. században élt természettudós, Johannes Zahn *Oculus Artificialis Teledioptricus* című művében láthatunk, nemcsak azért érdekes számunkra, mert a jelenségek eltérő térbeli észleleteit optikai törvényszerűségekkel magyarázza, hanem azért is, mert figuráival az észleletekről szóló elbeszélések társadalmi különbségeire is rávilágít (2. ábra). Más fog mondani egy tudós, aki tudatosan tekint a jelenségre; egy paraszt, aki csak

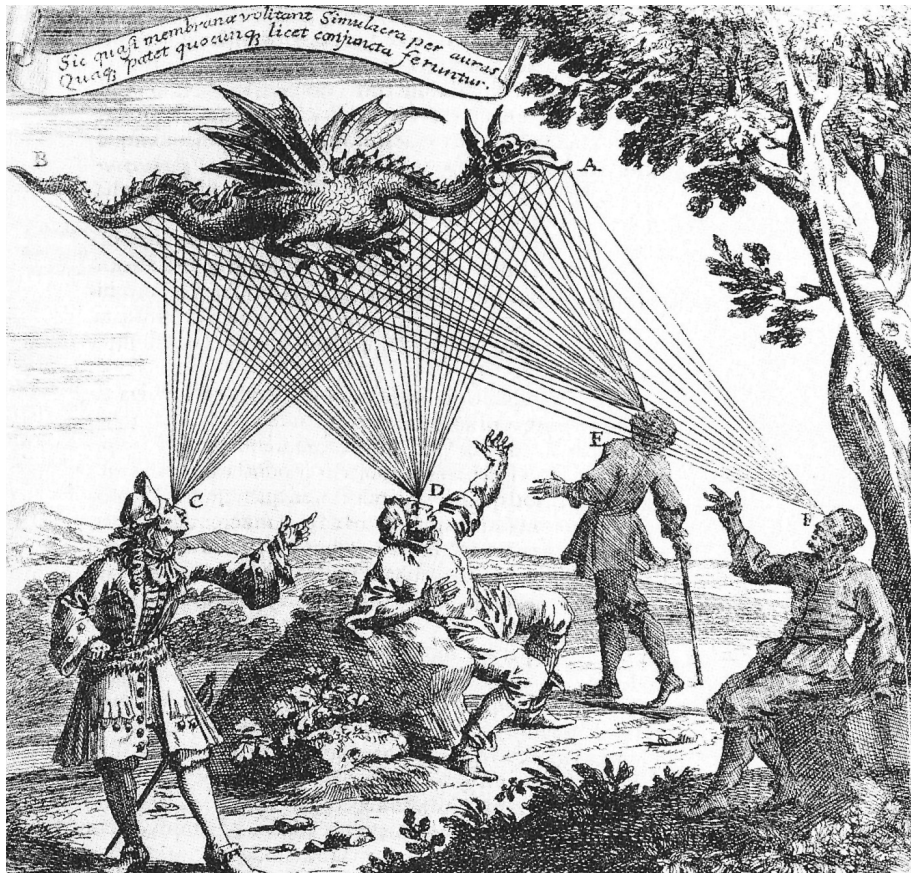
⁵ Benda 1956: 14.

⁶ Benda 1956: 14.

⁷ Vásárhelyi 1623: 366.

2. ábra

Johannes Zahn Oculus Artificialis Teledioptricus című 17. századi művének metszete az eltérő észlelésről



felkapta a fejét, és nagyon megijedt; egy vándor, aki már nagyon várta a csodát; és egy öregember, akivel már sok minden megtörtént, de semmin sem csodálkozik.⁸

Épp így vagyunk az apagi eseményt elbeszélő szerzőinkkel is. Mindenki máshonnan érkezett, mást látott vagy hallott, és mindegyiküknek más volt a szándéka, amikor a történet továbbadására vállalkozott. Am mielőtt rátérnénk három szerzőnk három eltérő életútjának megismerésére, érdemes rákérdeznünk az esemény egyetlen élő tanúbizonyságára is. Ki volt valójában Báthory István országbíró követe, az esemény szeme és tudósítója? Alvinczi Péter szerint maga Báthory István is a helyszínre utazott, de az égő erdő közelébe és az események sűrűjébe már nem merészkedett. Az országbíró küldöttjének nevét Alvinczi

⁸ Zahn 1702: 210 [az ábra az internetes formátumban a 254. digitális felvételen látható].

nem közli, de annyit megemlít, hogy a „szolgát” az ördögök elragadták, ide-oda hurcolták, majd bántatlanul elbocsátották. „Ez aztán sok minden csodálatosat mesélt” – tette hozzá némi távolságtartással Alvinczi.⁹ Vásárhelyi Gergely ugyancsak nem ismerhette személyesen a túlvilági kalandot megélt szolgát, de annyit megemlített, hogy a közvélekedés „előbizonyosága” volt, vagyis a kortársak hiteles tanúnak tartották. Egyedül Szepsi Laczkó Máté nevezte nevén a szemtanút:

„A nagyságos Báthori István Kis Farkas nevü fő szolgáját elbocsátá látni az apádfalusi erdőre, és égve találta, és nagy csuda dolgokat látott és hallott. Egy ősz emberrel is beszélte, ki azt mondá Kis Farkasnak: a te uradnak alamisnaskodási kedvesek az Isten előtt, de menj el haza, és mond meg uradnak, hogy a mely titkos bűnben él, térjen meg, mert hamar időn meghal. Közvélekedés, hogy angyal volt.”¹⁰

Szepsi elbeszélése a *Sárospataki Krónikában* kissé egyszerűsödött, ott már nem került szóba Kis Farkas neve:

„Báthori István szolgáját küldötte meglátni, valóságos dolognak találta: sőt annakfelette nagy csuda dolgokat látott. Egy ősz emberrel is beszélvén, az mondotta néki: A te urad, ha meg nem tér az ő vétke cselekedetibül, meghal; közvélekedés volt fölele, hogy angyal volt.”¹¹

E szövegeken túl nem találni nyomát Kis Farkas személyének. Mint szolga, főszolga amolyan udvari familiáris lehetett, aki urának szemeként és füleként tudósított az eseményekről. A zónán belül keletkezett elbeszéléssel tehát nem rendelkezünk. Sőt, a „pillanat szükségletében fogant” tudósításokkal sem. Csak abban lehetünk biztosak, hogy voltak ilyenek.

A „zóna” és a „pillanat szükséglete” fogalmakat Szűcs Jenőtől idézem, aki a történeti elbeszéléseket az eseményekhez viszonyított távolságukkal rangsorolta. Szűcs a Dózsa György vezette parasztháború forrásait aszerint tartotta primer vagy szekunder értékűnek, hogy azok a „feszültség alapvető zónáin belül” vagy „kívül” keletkeztek. Az eseményekkel egyidejűleg írt magánleveleket, tudósításokat és követjelentéseket előbbre valónak tartotta a világi és egyházi kormányzatnak a „pillanat szükségletében” fogant rendeleteinél és hivatalos iratainál, mondván, azok a személyes tapasztalataik miatt több hitelességgel szóltak. A források távolsági rangsorában Szűcs szerint még ennél is kevesebb hitelt érdemeltek az események után esetleg hónapokkal, évekkel később keletkezett, „mozaik jellegű” jogi emlékek, tanúvallatások és oklevelek. A körkörös zónákba rendezhető forrásokat kívülről a kortárs résztvevők emlékirat jellegű „elbeszélő

⁹ Benda 1956: 14.

¹⁰ Szepsi L. 1858: III. 64.

¹¹ Toldy 1857: 70. Idézi még Réthly 1962: 121.

forrásai” alkották, illetve azok a külföldi szerzők, akik közvetlen értesülések alapján, szintén „elbeszélő” módban készítették el beszámolóikat az eseményről.¹²

Az elbeszélés térbeliesített struktúráival, illetve ezek performatív képleteivel a szemiotika, a narratológia, a történetírás és a folklorisztika egyaránt foglalkozott. Jurij M. Lotman például, aki döntően irodalmi szövegeket írt le modelljével, és az „eseményt” tekintette alapvető kategóriának, a szöveget általában térstruktúráként fogta fel. Az így értelmezett „tér” szerinte a szöveg szemantikai jegyek által meghatározott egysége; miközben a szöveg maga is jellegzetes szemantikai-térbeli tagolódás.¹³ Roman Jakobson szerint – aki különválasztotta az elbeszélte eseményt (*histoire*) a beszédaktustól (*discours*) – minden narrációnak csak egy adott helyzeten belül lehet szándéka, mivel az emberek közötti térben keletkezik. A szöveg megszerkesztése egy narratív program által ezt a szándékot szolgálja. Az elbeszélés mint aktus ennek a helyzetnek az interpretálása, térbeliesítése. A helyzetről és az elbeszélések térbeli jellegéről lemondva nem kevesebbet, mint az értelmezés keretét veszíthetjük el.¹⁴

Az „elemi narratívstruktúra” vizsgálata a narratológiai kutatások kitüntetett tárgya volt, ahol az „elbeszélő” és az „elbeszélés” (*narration, narrative, Erzählung*) került a középpontba. Az esemény, elbeszélés, történet, emlékezet fogalmakkal operáló performatív képletek megpróbálták leírni azt a térbeli formát és azt a folyamatot, ahogy az elbeszélések köré *ad hoc* szerveződő csoportok az általuk elmondott szövegeket létrehozzák, a meglévőket felhasználják és újraalkotják, vagyis történeteket (*histoire, story, Geschichte*) mondanak. A narratológia, lett légyen a történetírásba vagy a folklorisztikába beágyazva, elsősorban nem struktúrákat vizsgált, hanem folyamatokat, összetett eseménysorokat, párhuzamos eseményeket, illetve egymást fedő, keresztező akciókat.¹⁵

A szemantikai pragmatika vizsgálta és vizsgálhatja a szövegtermelés és szöveghasználat módját és az esemény, cselekvés, viselkedés kontextusát, melynek egy-egy változata például a beszéd etnográfija lehet a folklorisztikában, vagy a diskurzív hálók sűrű leírásai az antropológiában és a mikrohistóriai elemzésekben. A beszéd etnográfijának módszerét részletesen kidolgozó Dell Hymes például azzal számolt, hogy a „beszéd” társadalmi térben, emberek között (megfontolt szándékkal, megválasztott stratégia mentén) történik. Az esemény mint elbeszélés időben terjed ki és ágazik szét több személy hozzájárulása által; illetve ennek az elbeszélésnek mint eseménynek motivációja és következménye van. Ennek jelentését pedig közösségre elfogadott normák segítik értelmezni. Hymes ezt határozta meg a beszélőközösség fogalmával.¹⁶

Ha szerzőinket, Alvinczi Pétert, Szepsi Laczkó Mátét és Vásárhelyi Gergelyt az eseményről szóló elbeszélésháló egy-egy felhasználójának tekintjük,

¹² Szűcs 1984: 610–611.

¹³ Ismerteti Orosz 2002: 139.

¹⁴ Keszeg 2002: 17–18.

¹⁵ Erről bővebben: Gyáni 2000; 2002; 2003.

¹⁶ Hymes 1988: 108–114. Idézi még Tóth G. 2002: 9–32.

akik nemcsak hallották, de arra nézve is késztetést éreztek, hogy továbbadják, újraalkossák az apagy eseményről szóló történetet, akkor rajtuk keresztül tetten érhetjük azokat a szándékokat is, melyek hatással bírtak a kortárs nyilvánosságra. Az általuk elmondott (leírt) történeteket ezért most úgy vizsgáljuk, mintha azok a kortárs szándékok beszédaktusai lennének.

AZ ELBESZÉLÉS HÁLÓJA

Ahhoz, hogy kellően helyzetbe hozzuk és beágyazzuk magunkat a három szerző három elbeszélésébe, érdemes az általuk elmondott történeteket – függetlenül attól, hogy egyszer már idéztük őket – újra elővennünk és immár nem az esemény, hanem az elbeszélés tér- és időbeli helyzetei szerint megvizsgálunk. Talán már első olvasásra is észrevehető, hogy míg a két református szerzőnk, Szepsi Laczkó és Alvinczi az észleletek idősorrendjét tartotta vezérfonalnak – művük szerkesztési elveként az időrendet választották –, addig Vásárhelyi egy tértől és időtől független, az események teológiai-morális összefüggéseit kereső elbeszélői láncolatot hozott létre.

Szepsi Laczkó és Alvinczi az általuk „emlékezetre méltó” dolgokat olyan kronológiai rendbe állította, ahol az események lazán kapcsolódnak össze, ám mégis van köztük ok-okozati összefüggés. Történeteik szillogisztikusan összefüggő füzért alkotnak. A krónikaírás szabályainak megfelelően olyan narratív sémát követtek, ahol a „történeti” események, a személyes tapasztalatok, valamint a szem-, illetve fültanúságon alapuló megfigyelések a szerzők elbeszélői pozícióját kijelölve sorolódtak egymás mögé. A krónika sajátossága, hogy ismerjük a szerző időbeli koordinátáit a történetek időkoordinátáihoz viszonyítva. A tengelyt maga a szerző alkotja meg azzal, hogy a szöveget a naptári dátumok alapján rangsorolja. Az időrend ezáltal elbeszélői összefüggéseket teremt, és esetünkben kapcsolati (szillogisztikus) jelentéseket hoz létre a társadalomban megfigyelt események és a természeti jelenségek tapasztalati tényei között. A településneveket, amelyek esernyőként feszítik ki a szöveg térbeli hálóját az alábbi térképeken számmal jelöltem. Szepsi Laczkó krónikájában (3. ábra) az általunk kiválasztott textus előtt és után az alábbi bejegyzéseket olvashatjuk:

„1605. Májusnak tizenhetedik napja tájában ilyen csuda dolog esik. [1] Apádfalvánál [Apagy] az égből mint egy nagy hordó füst szállott alá, és az apádfalusi erdő meggyulott, a nagy nyers fák és a föld is füstölögve égett közel két hétig; ugyan ekkor az égből ágyulóvések és trombita szók hallattanak, nagy seregek láttattanak. A nagyságos Báthori István [országbíró – T.G.P.] Kis Farkas nevű fő szolgáját elbocsátá látni az apádfalusi erdőre, és égve találta, és nagy csuda dolgokat látott és hallott. Egy ősz emberrel is beszélt, ki azt mondá Kis Farkasnak: a te uradnak alamisnaskodási kedvesek az Isten előtt, de menj el haza, és mond meg uradnak, hogy

a mely titkos bűnben él, térjen meg, mert hamar időn meghal. Közvélekedés, hogy angyal volt.”¹⁷

„A reliquiákat testamentumában átok alatt az [2] ecclesiának hagyá, hogy deákokat promoveáljanak, rabokat szabadítsanak és szegényeket tápláljanak; de Forgács Zsigmond és Dóczi András violálák a testamentomot.”¹⁸

„1605. 25 julii kilencz és tiz óra között estve a tekintetes és nemzetes Nyír-Báthori István [3] Ecsedben meghala. Ötszáz esztendőnél több ideig durált ez familia. Az ősz embernek izeneti igy beteljesedék. Ez Báthori Istvánt az Isten sokféle ajándékival látogatta volt. Az igaz religionak articulusait fundamentum szerént jó tudta, bibliothecában igen gyönyörködött, költségével esztendőnként a religio propagálására és oltalmazására sokakat promoveált.”¹⁹

„Hatalmat, becsületet és nervust is a mellé Isten neki elegendőt adott. Országot, nemzetséget, mindenek fölött pedig az ecclesiát és igaz keresztyénséget igen szerette, és egy szóval: fuit acerrimus fidei et libertatis patriae defensor. Kiért sokan hazánkban gonosz akarói noha csak veszteg ült a keresztesi harcz²⁰ után várában, igen tartottanak tőle, és sem hazánk ellen, sem az ecclesia ellen sokáig derekasan az ő vírusokat nem merték nyilván kifakasztani; amikor pedig Jakab János által kiönték is, az ő hasznos tanácsából orvosoltaték meg a felséges Bocskai István fejedelmünk által.”²¹

„1605. 9 octobris Báthori István eltemettetik a [4] Báthori-templomban. Báthori Gáborra száll Ecsed vára. A fejedelem Bocskai István is ott lőn a temetségen, kijöven Erdélyből minden hadaival.”²²

Ugyanez a gondolat a *Sárospataki Krónikában*:

„Ezen esztendőben bizonynyal meg is hala Báthori István. Ez az igaz vallást fundamentom szerint tudta, bibliothekában igen gyönyörködött, vallásunknak terjesztésében s oltalmazásában költségével sokat használt, egy szóval fidei et libertatis patriae defensor volt.”²³

¹⁷ Szepsi L. 1858: III. 64.

¹⁸ Szepsi L. 1858: III. 64.

¹⁹ Szepsi L. 1858: III. 64.

²⁰ A mezőkeresztesi csata 1596. október 26-án a török elleni hosszú háború (1591–1606) egyik legnagyobb összecsapása volt. Fontosságát azonban nem elsősorban ennek, hanem az utókor által ráaggatott szimbolikus jelentések egész sorának köszönheti. Ezek szerint Mezőkeresztesnél nem egyszerűen két hadsereg, hanem két nagyhatalom, két politikai rendszer, két kultúra, két vallás, egyszóval két világ, a Kelet és a Nyugat, a pogányok ördögi és a keresztyének angyali serege csapott össze. A küzdelem nem mindennapi jellegét hangsúlyozza, hogy a csatamezőn megjelent három állam egy-egy meghatározó reprezentánsa is. Az összecsapásban az Oszmán Birodalmat III. Mehmed szultán, az Erdélyi Fejedelemséget Báthory Zsigmond, a Magyar Királyságot és a Német-római Szent Birodalmat Habsburg Miksa főherceg képviselte.

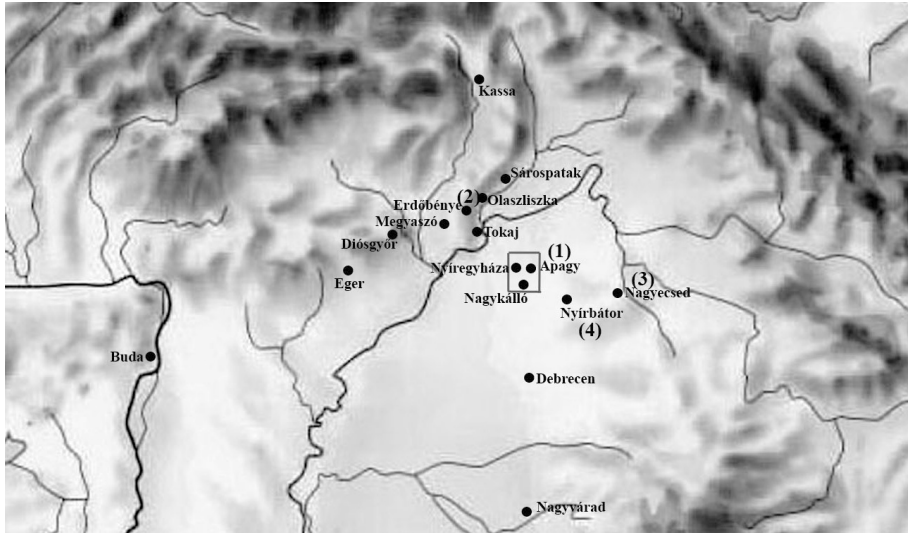
²¹ Szepsi L. 1858: III. 64.

²² Szepsi L. 1858: III. 64.

²³ Toldy 1857: 70; Réthly 1962: 121.

3. ábra

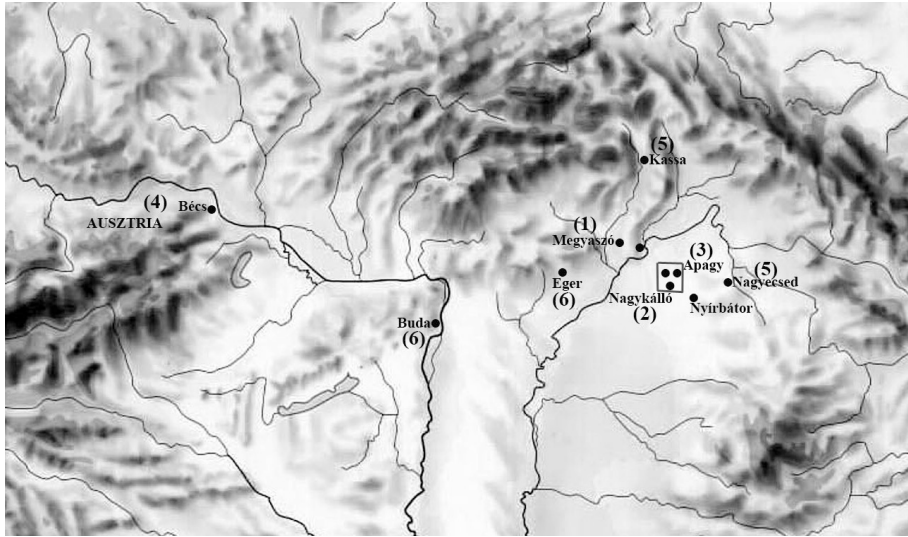
Szepsi Laczkó Máté krónikájának az eseménnyel kapcsolatban említett helyei



Az apagyai történetet keretező eseményfüzért Szepsi Laczkó azzal zárta, hogy Bocskai átkelt a Tiszán és Felső-Magyarországot hódoltatta. Végül a Pest melletti Rákosmezőn a nagyvezér a bizánci császár koronájával és a szerb korona átadásával november 12-én szimbolikusan is magyar királlyá koronázta. Tudjuk persze, hogy Bocskai királysága inkább volt a törökök által támogatott vazallus állam, mint a királyi koronával legitimált független királyság. A kortárs politikatörténet kutatója, Pálffy Géza szerint az oszmán hadvezetés Bocskai megkoronázásával a Szulejmán szultán és elődei által kialakított hatalmi gyakorlatot követte. Az volt a cél, hogy a hódítások fő csapásvonalától távolabb eső, periférikus területek legjelentősebb birtokosait igyekeztek vazallusként megnyerni és magukhoz kötni. A korszak majd minden jelentős magyar főura és politikusa kapott olyan levelet az oszmán vezérkartól, melyben hasonló magas ranggal kecsegtették őket, mint a hatalomba ültetett Bocskait. Ezek az ajánlatok többségében valóban a politikai megosztás céljából és a megtévesztés taktikájával születettek. Beszédes tény, hogy az apagyai történetben szereplő ecsedi Báthory István országbírónak például egy ízben a cseh királyságot is odaígérték, miközben egy másik ajánlat szerint ő kapta volna meg az úgynevezett kassai vajdaságot, vagyis a Szatmártól Nagyszombatig terjedő országrészt. A Pálffy Géza által vizsgált levelezésből az is kiderült, hogy ugyanezt a területet Sinán pasa utasítására Haszán temesvári beglerbég az egeri hős fiának, Dobó Ferencnek is felajánlotta, ha Báthory nem állna kötélnek. A vazallusi státusz megszerzését azonban nem mindenki fogadta szívesen, többségük vonakodott elfogadni.²⁴

²⁴ Pálffy 2000: 49.

4. ábra

Alvinczi Péter beszámolójának az eseménnyel kapcsolatban említett helyei

Szepsi Laczkó története épp ezt a felemás hűséget volt hivatva elbeszélni. A történet kulcsa abban rejlik, hogy az országbíró feltétlen hívének számító Szepsi Laczkó támogatólag írta meg Báthory Istvánnak a török vazallusként regnáló Bocskai mellé pártolását.

Ugyanilyen szándékot foglalt keretbe Alvinczi Péter is, aki a „történeti maradványoknak” tekintett mini krónikájában az apagyti esetet a Báthory István politikája által meghatározott szövegkontextusba ágyazta. Ez a szöveg által is meghatározható „tér” immár jóval nagyobb lett, mint amekkorát Szepsi Laczkó saját történetének kijelölt (4. ábra). Alvinczi történetében a határok kitágultak, a lokális eseményháló helyett egy regionális színpadkép tárul elénk:

„[1605.] Május. Ebben a hónapban [1] Bedneszo [Megvaszó? – T.G.P.] faluban egy disznó olyan malacot fialt, amelyiknek a hátán két szárnya volt. Ugyanitt, nagyjából ugyanebbe az időben, egy tyúk több más között egy olyan csirkét költött ki, melynek 4 lába volt és húsos farka, mint az egérnek.

A hónap első napján [2] Kálló közelében a levegő-égből nagy zengés, lárma és ágyúdörgés hallatszott, mint amikor két sereg egymásnak ront. Kis idő múlva tűz bocsátkozott le és [3] Apagy mellett az erdő egy részét elhamvasztotta. Amikor Báthory István ennek megtekintésére odament volna, szolgálját az ördögök elragadták, ide-oda hurcolták, majd bántatlanul elbocsátották. Ez aztán sok minden csodálatosat mesélt.

Ebben a hónapban a tatárok és a hajdúk [4] Ausztria nagy részét tüzzel-vassal dúlták. Mintegy 4 ezer rabot is elhajtottak innen Nándorfejérvárra.

A hónap 14. napján [5] Báthory István gróf követe érkezett a Felsőes Fejedelemhez, hozván a német császár levelét és pecsétjét, azzal, hogy visszaküldi azt a császárnak, mert többé nem ismeri el őt urának.

Ugyanebben a hónapban Betkes pasa kevesed magával Budáról [6] Egerbe igyekezett, de az ellenség hajdúi megölték. A mieink sajnálják, mert javára volt a magyar nemzetnek.”²⁵

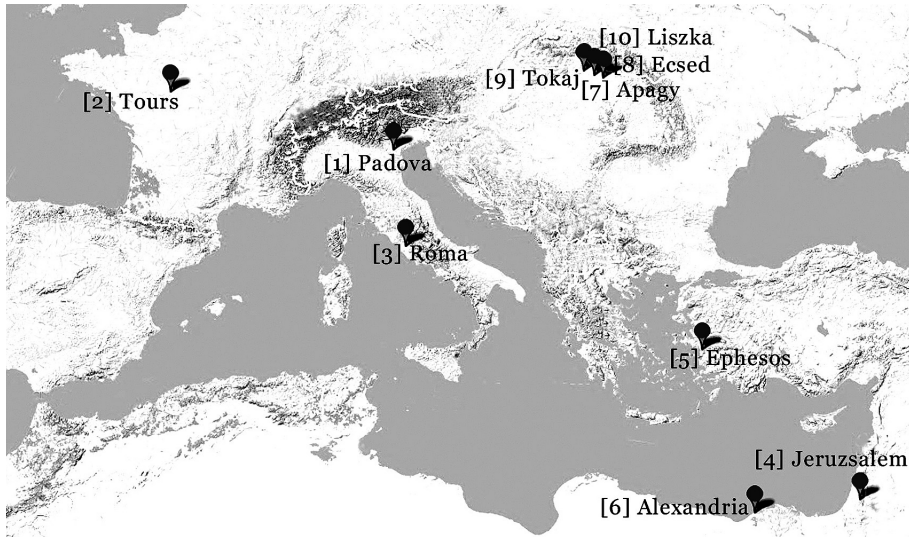
Harmadik elbeszélőnk még ennél is nagyobb teret hasít ki a történetnek (5. ábra). Ez abból adódik, hogy Vásárhelyi Gergely a fenti két szerzőtől eltérően más szerkesztési elvet választott. Vásárhelyi nem egy kronologikusan összeérő esetfűzerbe illesztette az apagy-i-ecsed-i történeteket, hanem a témát magasabb léptékbe ágyazva, a lokalitásból kiemelve, az esemény-antológiákból és a kor történetírói műfajának tekintett teátrumirodalomból ismert európai példákkal rokonította. Vásárhelyi szövege a dimenzióválasztással szinte fényévnnyi távolságra kerül a földhözragadtabb Szepsi Laczkó és Alvinczi történeteikhez képest. Vásárhelyi az apagy-i történetet a már említett példatárának azon fejezetébe illesztette, ahol az „élőknek imátságok holtaknak-is hasznos” exemplumok sorakoztak. A mártírológiából ismert példák mellett Vásárhelyi több olyan „historia”-szerű történetet idéz, ahol az élők által elkövetett bűnök és azt csak holtukban megbánó bűnösök a főszereplők. Említette például X. Benedek pápa esetét, aki holta után azért jelent meg a [1] páduai János püspöknek, hogy ennek kijelentse, csak az ima mentheti meg őt a Purgatóriumból és az örök kárhozattól. Másik példája Arnolf [2] tours-i apátról szól, aki egy ördögök által elragadott halott lelkét próbálta imával megmenteni. Citalta a Szent János evangéliumában szereplő [5] ephesosbeli Stacteus történetét is, aki halottaiból támadt fel azért, hogy bűneit megbánja és nyugodt lélekkel halhasson meg újra. Végül megidézte [6] Alexandriai Makariosz esetét, aki a pusztában járva egy koponyát talált. A koponya pedig elmesélte neki, hogy korábban egy pogány ember volt, most pedig a Pokol mélyén él szoros őrizet és kínzások közepette. Állítása szerint nálánál mélyebben csak a zsidók vannak, majd alattuk azok a keresztények, akik megtagadták hitüket, és eretnekek lettek. Vásárhelyi ezen kellően negatív előjelű bevezetés után – valamint további [4] jeruzsálemi és [3] római példák elősorolását követően – tért rá Báthory István történetére, aki Vásárhelyi szerint református vallása és a császártól való elpártolása miatt lett méltó társa a Pokolban lakó pogányoknak és a hitüket megtagadó keresztényeknek:

„Nagy bizonyos vala hír vala egész Magyar Országba loua hatarul valo elragadása, ki nyiluan bezellette, hogy Pokolba vittetett volt, ot latot szantalan sok külömb külömb kinzasokat megismert barátinak-is és teuelgesre tanito egy hazi

²⁵ Benda Kálmán kommentárja szerint Bektás ekkor budai pasa volt, aki temesvári pasa korában fegyverrel segítette Székely Mózeszt Basta ellen. Bethlen vezetésével az erdélyi bujdosók is az ő pártfogása alá húzódtak. Benda 1956: 14.

5. ábra

Vásárhelyi Gergely leírásának az eseménnyel kapcsolatban említett helyei



rendeknek-is, Bocskai fejedelemségebe történt dolog lön ez. / Még elő bizonyság az-is ki [8] Ecsedi Batori Istuantol ki küldetetet volt, egy [7] erdeje meg gyuladásánac mi volna az oka. Hogy meg látná, azonban ez köuetkezuén reá nagy hatlításokat hal, ugy mint táborjövételit, fák közé álván lát szörnyü dolgokat, meg-is szolittyak, sokat közül meg-is ismert, kiváltképpen az megholt vrak közül kic jelen voltanac, el-is vittec velek [9] Tokaiba, Bathori Istuannac meg-is izentéc, hogy megtérne, mert röuid nap társaságokba vitetetnec bizonyos jelet mikor lenne meg jelentéc. / Báthori Istuan halala utan meny hagygalasok voltanac Ecsed varaba Bathori Gabor ideje varbeliec bizonságot teznec Praedicator Uraimat az Biblia oluasasa mellett ugy meg-hagyaltak hogy töbyszer exortismusra nem mentenec.”²⁶

Báthory kellően negatívra hangolt történetét Vásárhelyi még azzal toldotta meg, hogy a Bocskai hajdúi által elkövetett rémtetteket eleve bizonyítéknak tekintette a pokoli/végítéleti idők eljövételéhez, sőt ez utóbbit a maga személyes élményével is igazolni gondolta egy [10] Olaszliszkaán megesett történettel. Vásárhelyi itt jellemzően visszatért a magas léptékű európai szintéről a lokális színpadra. Oda, ahol korábban még Szepsi Laczkóval is volt módja találkozni és ahol inkább mozgott otthonosan, mint a csak az olvasmányjaiból ismert helyszíneken. Ez utolsó történetben elmesélte, hogy egy asszony azért halt szörnyet, mert életében a „pápiszák” ellen káromolt, ezért lelke sem nyugodhatott. Vásárhelyi öngazoló története azzal zárult, hogy a bűnös református nőt végül azért

²⁶ Vásárhelyi 1623: 366.

kellett neki katolikus módon eltemetnie, mert az asszony túlvilági békéje érdekében még maga a református rokonság is ezt követelte tőle.

Ahogy láthattuk, a három szerzőnk három elbeszélése eltérő térbeli dimenziót jelölt ki. Szepsi Laczkó a lokális, Alvinczi a regionális, míg Vásárhelyi a globális léptéket határozta meg szövege látómezejével. A térbeli eltérések mellett az is szembetűnő, hogy a három szerző három különböző narratív stratégiát dolgozott ki. Alvinczi Péter – az assmanni fogalommal leírható „hagyomány szakosodott képviselőjeként”²⁷ a történetírók inkább semleges nézőpontját választva – az ok-okozati összefüggéseket a kortárs krónikások által használt sémába ágyazta. Kitért az esemény *prodigium*-előjeleire (szárnyas malac, négy lábú csirke); leírta az esemény tapasztalati tényeit (égzengés, erdőtűz); megidézte a közzélekedéssel szájon forgó magyarázatokat (Kis Farkas túlvilági hírhozása); végül elmesélte az előjelekből szillogisztikusan következő eseményeket (tatárjárás és hajdúdulás Ausztriában, Báthory István országbíró páfördulása Bocskai irányába).

Szepsi Laczkó ettől eltérően Báthory tetteinek minősítésére vállalkozott. Nála a szöveg egyben az érdekérvényesítés eszköze, melyben megvédte földesura döntéseit, mivel maga a szerző is anyagi javakhoz jutott. Báthory alapítványai gazdagították az erdőbényei református iskolát, parókiát. A mecénatúra Szepsi Laczkót utólag is Báthory lekötelezettjévé tette, amit ő még ebben a házi krónikában sem mulasztott el szóvá tenni. Az elbeszélés egyben a halott iránti tiszteletadás gesztusa, egy olyan íráson túlmutató tett, ami az emlékállítással és a kollektív emlékezés gyakorlatával mutat rokonságot. Szepsi Laczkó méltató szavait halotti búcsúztatóként is értelmezhetjük, melyben a szerző célja a halottnak az evilágból a túlvilágra való szocializálása. A halotti búcsúztató lényege az életút ismertetése a halál utáni életre való felkészítés közösségi eseményeként.²⁸ Nem véletlen a többszörös utalás a református egyházra, az ekléziára és az iskolai alapítványokra, melyek mind a közösséget szolgálják. Szepsi Laczkó a kollektív emlékezet „kötelesség” részét teljesítette Báthory István felé.

Nem így Vásárhelyi Gergely elbeszélése, amely az eseményt szinte eszkatológiai magaslatokba röpítette, és páfördulása miatt nyíltan támadta Báthory személyét. A jezsuita történetmesélő verbális ellensége lett mindannak, amit az egykori országbíró képviselt. Az ellenséges hangvételt indokolta, hogy Báthory és a jezsuiták közvetlen konfliktusára már életében sor került. A birtokain még az 1580-as években megjelenő jezsuitákat és missziós tevékenységüket nem nézte jó szemmel.²⁹ Az esemény és a következmények leírása (a Báthory halála utáni kísértetjárás) a nyilvánosság befolyásolásának eszköze volt. A történet kinyomtatása és az elbeszélés szélesebb körű terjedése Báthory személyét végleg lejáratta.

²⁷ Assmann 1999: 56.

²⁸ Keszeg 2002: 207.

²⁹ Balázs 1997: 8–10. Balázs Mihály adta ki azt a tanúságlevelet, amelyet 1598. augusztus 10-én a rekatolizált Daróczy Ferenc panaszára bocsátott ki az egri káptalan azzal kapcsolatban, hogy Báthory István nyíltan szembeszegült a jezsuiták Daróczytól támogatott visszatérítési tevékenységével.

Azzal, hogy az esemény és a kísértetjáró történet bekerült Vásárhelyi „rettenetes példái” közé, Báthory személyét a kortársak még inkább a nyelvükre vehették. Elbeszélése a Norbert Elias által oly képletesen leírt pletyka műfaji minősítésére vált alkalmassá.³⁰ A Báthoryakról kikerekedett és a jezsuiták által terjesztett későbbi negatív kép alapján joggal jelenthetjük ki, hogy Vásárhelyi elérte a célját. Amíg Szepsi Laczkó a kultuszépítés narratív stratégiáján dolgozott, Vásárhelyi e kultusz lerombolásában volt érdekelt.

ELBESZÉLÉS ÉS BIOGRÁFIA

Az elbeszélésekben megnyilvánuló szándékok mögött azonban ott van az elbeszélő személye is. Pontosabban az az életút, mely alapvetően határozza meg az elbeszélések terét és idejét. Ha a biográfiát Keszeg Vilmos szavaival „az egyént reprezentáló narratív szövegnek”³¹ definiáljuk, az apagyí történet ezen biográfiáknak csak egy szegmense lehet. Három szerzőnk három különböző életutat járt be, míg eljutott mostani esetünk és történetünk metszéspontjához, saját és Báthory István országbíró életútjának kereszteződéséhez.

Szepsi Laczkó Máté 1605-ben, Báthory István halálakor körülbelül 29 éves, amikor pedig a róla szóló történetet papírra vetette, mintegy 40 esztendősen lehetett. Laczkó a Kassához közeli Szepsiben született 1576-ban, és Kassán halt meg 1633-ban. Életének nagyobb részét úgy élte le, hogy a térséget alig hagyta el. Iskoláit Szepsiben kezdte, majd Sárospatakon folytatta. Ezt követően Olaszliszván, később Kassán tanított. Itt éppúgy kapcsolatba kerülhetett a református Alvinczivel, mint a jezsuita Vásárhelyivel. Nagyobb kitérőt csak akkor tett, amikor 1608-ban Lórántffy Mihály ösztöndíjával Wittenbergbe ment tanulni. Két év múlva azonban hazatért és Erdőbényén tanított. Innen ment újra külföldi tanulmányútra a németországi Hanauba, és ide tért vissza immár lelkészként. Nem véletlen tehát, hogy Báthory kapcsán nagyon melegen emlékezett meg az erdőbényei alapítványról és az egyház felé tett gesztusokról. Erdőbényéről akkor mozdult tovább, amikor egyházi szolgálatra egykori mentora lányához, Lórántffy Zsuzsannához, Rákóczi György feleségéhez került.³² *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései* címmel saját korának történeteit még Erdőbényén kezdte gyűjteni. Ezt a minden bizonnyal az oktatásban is használt történeti eseménytárt az 1520-as évekkel indította. 1604-ig bezárólag történeteit leginkább a krónikás és kalendáriumi irodalomból emelte át, személyes élményekkel majd csak ezután dolgozott. Az utolsó bejegyzéseket 1619-ben készítette.³³

Míg Szepsi Laczkó életútja térben közelebb állt és időben hosszabban érintkezett Báthory István életútjával és annak helyszíneivel, Alvinczi Péter

³⁰ Elias 2001.

³¹ Keszeg 2002: 209.

³² Mikó 1858: 3–7.

³³ Mikó 1858: 6–7.

e tekintetben messzebről érkezett. Talán ezzel is magyarázhatjuk a szövegben is érzékelhető távolságtartást. Alvinczi részben erdélyiként, részben alföldiként került Felső-Magyarországra. Nagyenyeden született 1570 körül. Tanulmányait szülőhelyén kezdte, majd Nagyváradon folytatta, ahol 1580–1583 között az akkor még református Pázmány Péter tanuló társa volt. 1583-ban külföldre ment és utazásai során Svájc, Itália, valamint Németország főbb tanintézteit látogatta meg. 1599-ben rövid időre hazatért, ám egy évvel később ismét útrakelt, ezúttal Heidelbergben tanult. Innen 1602-ben tért vissza. Lelkészsé avatására 1603-ban került sor Nagyváradon, ahol tanári széket is nyert. 1604-ben a bihari egyházmegye esperesévé és Nagyvárad lelkészévé nevezték ki. 1605 elején ő is Bocskai István feltétlen híve lett. A fejedelem meghívására a nagykereki lelkészi hivatalt foglalta el, de egy évvel később már a kassai lelkészi hivatalban találjuk. Itt végül megállapodott, és egészen 1634-ben bekövetkezett haláláig Kassán szolgálta a református egyházat. Alvinczi ezalatt fontos és kikerülhetetlen szereplőjévé vált a kortárs hitvitáknak. Hírneve a Pázmány Péterrel folytatott heves szóváltásának köszönhetően magasan szárnyalt. Miként Szepesi Laczkó, ő is különösen fontos szereplője lett a kortárs magas rangú személyek túlvilágra való utaztatásának. Alvinczi búcsúztatta el Bethlen Gábor első feleségét, Károlyi Zsuzsannát, aki a boszorkányrontástól való félelembe betegedett meg, majd halt bele. Az ördög- és boszorkánytörténeteknek, az égi jelekről szóló tudósításoknak is hitelt adó Alvinczi komolyan vette a transzcendenssel való kommunikáció társadalmi jelentőségét. A társadalom organikus egységében, a családban jelentkező szocializációs és társas kapcsolati zavarokra több prédikációjában is rámutatott, amit sajátos módon ördög-elbeszélésekkel illusztrált. Postilláiban a káromkodó gyermeket és boszorkányokhoz forduló vajúdo asszonyt, a parázna férjet „fekete emberek” büntették meg. A nevelő célzattal született elbeszélésekben a társadalmi normák megsértőit kipellengérezte, ám ezzel lelki szükségletté is tette az ördögöt.³⁴ Alvinczi részben vallásos fundamentalista meggyőződése miatt, részben a református prédikátoroknak adott törvényhatósági jogosítványaira hivatkozva például 1610. szeptember 13-án a nyilvános bűnök kipredikálása alkalmával fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a démoni erők elszabadulása miatt a város közönségének kötelessége a gonosz minden formájával szemben fellépnie. Arra buzdította a világi hatóságokat, hogy üldözzék a boszorkányságot és a varázslást, mint ami az Isten elleni vétkek közül a legnagyobb, és ne habozzanak kiirtani azok képviselőit.³⁵ Jellemző módon Alvinczi ott is ördögöt látott, ahol a *prodigia*-jelekből máskülönben az Isten üzenetét vélte kiolvasni.

Alvinczi méltó szellemi ellenfele volt harmadik szerzőnk, a jezsuita Vásárhelyi Gergely. Az eddig ismert adatok szerint Vásárhelyi 1561 körül született az akkor Székelyvásárhelyként ismert Marosvásárhelyen. Eredeti, Mészáros családnévét a jezsuita rendbe való belépésekor hagyta el. 1584-ben lett tagja a rendnek,

³⁴ Az erre utaló források: Alvinczi 1633: 211. Ezeket idézi még: Kemény 1910; Milecz 1865.

³⁵ Első közlés: Kemény 1910: 102. Utóbb még közli: Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: 3.

amikor a lengyel trónon egy erdélyi fejedelem, Báthory István ült. Amikor az 1588-as medgyesi országgyűlésen határozat született a jezsuiták száműzéséről, Vásárhelyi előbb Lengyelországba, majd Moldvába menekült. A csángók között öt rendtársával együtt folytatott katolikus missziót, ennek keretében olykor sikeres ördögűző szertartásokkal is népszerűsítette a katolicizmust az ortodoxok között.³⁶ Csak Báthory Zsigmond jezsuita tanácsadója, Carillo atya hívásának engedve tért vissza Erdélybe, ahol a fejedelem gyóntatójaként rögvést a gyulafehérvári fejedelmi udvar egyik kiemelkedően fontos szereplőjévé vált. Két évvel később a hatalomban és a magánéletben is sokat hezitáló fejedelem – feltehetően azért, mert már túl sok magántitkot osztott meg gyóntatójával – a betegeskedő Vásárhelyit egy másik papra cserélte. Az ekkor a harmincas éveiben járó fiatal páter Székelyudvarhelyre költözött, ahol korábbi moldvai misszióstársai munkáját vette át a szerinte egyre nagyobb unitárius „eretnek” tengerben. Három éven át sikeresen misszionált Székelyföldön, és nem csak a korábban megszűnt katolikus plébániákat állíttatta helyre, hanem rendjének korábbi templomait is visszaszerezte, illetve új iskolákat alapított. Sikerei hozzájárultak ahhoz, hogy az 1595-ös országgyűlésen a jezsuitákat újra visszafogadták Erdélybe. 1596-ban Vásárhelyi Kolozsvárra érkezett tanítani. A 15 évesre nyúló hosszú háború mozgalmas eseményei azonban a századfordulón ismét a politikai közélet sűrűjébe lökték, amikor Vitéz Mihály havasalföldi vajda követeként Tordára ment, hogy az erdélyi rendeket meggyőzze arról, hogy megbízóját válasszák meg fejedelmüknek. Ezt követően Vásárhelyi az erdélyi közélet működésének mélypontját és a mindennapi élet legnagyobb krízisét jelentő 1603-as évben elhagyta Erdélyt, és a királyi Magyarországon húzta meg magát. 1603-ban már Vágsellyén szervezte a jezsuita kollégiumot, majd 1604 szeptemberében a Zemplén megyei Olaszliszván Bezerédi Pállal együtt vezette a katolikus parókiát. A Bocskai-felkelés kitörése, de még inkább a jezsuitákat könyörtelenül üldöző hajdúk megmozdulása miatt Leleszre menekült. Ugyanott szolgálta egyházát tehát, ahol a református Szepesi Laczkó Máté 1604/1605 táján majd két évig időzött. Vásárhelyi az apagyi természetfeletti égi jelenség, valamint a Báthory István országbíró körül kialakult hiedelmeket minden bizonnyal ekkor és itt hallhatta, ám ezeket majd csak mintegy húsz évvel később tette közzé saját korának rossz emlékeit és számos bibliai példát sűrítő művében. Zemplénből az alsólendvai jezsuita misszióba helyezték át, ahol új célokat keresve a török hódoltsági területen próbált meg téríteni. Világi papként és a pécsi préposti címet birtokolva dolgozott. Pécssett azonban a frissen bevezetett Gergely-naptár alkalmazása és hirdetése miatt konfliktusba keveredett a török hatóság vallási türelmét élvező unitáriusokkal. Mivel ezt a naptárt a pápa szorgalmazta, a protestánsok sok helyütt csak fáziskéséssel vették át.³⁷ 1612-ben a török hatóságok halálra ítélték Vásárhelyit, mert közönségi tevékenységét az adók meg nem fizettetése miatt meglehetősen károsnak

³⁶ Ezekből közöl: Benda 1989: 108–109.

³⁷ Erről bővebben Tóth G. 2008.

vélték. Szorongatott helyzetéből az éppen Pécsen időző, a török diplomáciában igen jártas Bethlen Gábor mentette ki, aki aztán Erdélybe való visszatérését is segítette. Ezt követően még mintegy tíz évig működött szülőföldjén. Bethlen Gábor uralomra jutásának első éveiben Kassa és Kolozsvár között ingázott, hogy utolsó nagy munkáját, életművének csúcspontját sajtó alá rendezze. A *Világ kezdetétől fogva iosagos es gonosz cselekedeteknek példáinak summáit* 1622–1623-ban nyomtatta ki Kassán és Kolozsvárott, ám megjelenését és könyvének sikerét már nem élte meg.³⁸ A Báthory István pálfordulását (Bocskai mellé pártolását) elítélő katolikus álláspont első nyomai tehát éppen Vásárhelyi munkájában lelhetőek fel, aki apokaliptikus víziókba ágyazva ismertette a történetet.

Immár térjünk azonban rá három szerzőnk közös főhősének, Báthory Istvánra az életrajzára is. Az országbíró, bár személye ismert volt a kortársak előtt, olyan híres nevet mégsem szerzett magának, mint királyi és fejedelmi rokonai. Ennek persze az is lehetett a magyarázata, hogy nem is élt olyan hírhedt életet, mint leszármazottjai és örökösei. Az azonban biztos, hogy biográfiája, de még inkább halálának körülményei hatottak ez utóbbi személyek rossz hírének kialakulására. A Báthory-klán hírhedtté váló tagjainak (Erzsébetnek és Gábornak) az életrajzában ugyanis helyenként feltűnnek az országbíró rejtélyes haláláról és a túlvilágról történő visszatéréséről szóló történetek. Ecsedi Báthory István 1555 körül született, és Ecsed várában 1605. július 25-én halt meg. Szülei – Báthory György és somlyói Drágffy Anna – a protestáns vallás buzgó védelmezői voltak, amely hitet fiúkba is átplántáltak. Báthory István a harmincas évei elején járt, amikor 1585-ben Rudolf király őt nevezte ki Szatmár, Szabolcs és Somogy vármegyék főispánjává és az ország harmadik főméltóságává, országbíróvá. 1593–1596 között a törökök ellen fegyverrel is harcolt, és protestáns buzgalma ellenére mindig megmaradt a Habsburg királyok hűségén, egészen addig, amíg élete végén Bocskai Istvánhoz át nem pártolt. Mivel gyermekei nem voltak, halálával kihalt a Báthoryak ecsedi ága, így minden vagyona a család somlyói ágára szállt át.

A protestáns főúr udvara sokáig az általa uralt országrész legjelentősebb szellemi központjának számított, személyét európai műveltségű humanisták és prédikátorok vették körül. Báthory mecénásként támogatta a Károli Gáspár által magyarra fordított *Vizsolyi Biblia* kiadását, és maga is igen művelt embernek számított: zsoltárokat szerzett és hittudományi vitákhoz szólott hozzá.³⁹ Szepsi mezőváros és református eklézsiájának németek általi feldúlását például zsoltárokból énekelte meg.⁴⁰ Szepsi Laczkó hűsége és a főúr iránti tisztelete innen is eredeztethető. 1603-ban enyhe gutaütés érte, melynek hatására rövidebb ideig még beszélni sem tudott: „Mert enreám véletlen és hertelen nagy nyavalyát, gutaütést, bocsátottál vala elannira, hogy sem szólhattam, sem írhattam, egy kevés ideig” – írta emlékirat jellegű művében. Túlvilágról való – halála után költött – visszatérésének sajátos ízt adott Báthory saját betegségéről alkotott véleménye:

³⁸ Vásárhelyi 1623.

³⁹ Toldy 1870: 50.

⁴⁰ Toldy 1870: 53–55.

„Cselekedjél, uram, ezután is nagy kegyelemmel velem, ki ezelőtt ötödik nyáron 18. augusti veteris calendarii az koporsóból hozál fel 1599. Sem az sérbe, sem pokolba sem eltemetésre jutnom nem hagyál, és ez mai napig, mikor ezt írom, hogy 1604. írom, nagy kegyesen megtartottál, és kezemben való más fájásomból is szépen orvosság nélkül meggyógyítottál.”⁴¹

Ahogy olvashatjuk, Báthory Istennek köszönte, hogy olyan hirtelen meggyógyult, mint amilyen hirtelen a betegségbe esett.⁴² A 48 éves férfi a betegség hatására végrendeletét is írásba foglalta. Az 1604-es országgyűlésre már ezzel az élménnyel és a halállal számot vetve ment el. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az apagyi eseményekben a túlvilági kapcsolattartás lehetőségét, Bocskai személyében pedig az isteni üzenet hírnökét vélte felismerni. Határozott politikai színéváltozása után, immár Bocskai István híveként és a protestánsok lelkes támaszaként ezen gondolatokat így fogalmazta meg az egyik zsolttárjában:

„Az pogányok megrettennek, az bálványozók, pápisták, eretnekek megrímölnék, és az érdemekbe bízók megbúsulnak, mert nincs akki az ő jó cselekedetekben megsegitse őket.”⁴³

A vallásos miszticizmusába merülő Báthoryt éppúgy foglalkoztatta az Istenkeresés és az Istentől érkező üzenetek látomásban való megragadása, mint a látomások ördögtől való jeleinek felismerése. A protestáns lelkiismereti kultúra részeseként törekedett saját életében az ördögöt és a gonoszt távol tartani, bár mindvégig küzdött annak kísértései ellen: „Ne uralkodjék én rajtam soha a pokolbéli ördög!”⁴⁴ A 19. században került elő az a töredékes kézirat, amelyben Báthory saját vallásos meggyőződését és az Istennek szánt üzeneteit lejegyezte.⁴⁵ A kéziratot először Toldy Ferenc ismertette. A mintegy ötvenöt, illetve hat és fél ív terjedelmű füzetek részben zsolttárok, részben pedig egy traktátus szövegét tartalmazzák; az utóbbi „az teljes Szentháromság-Istenségben való szent személyekről” megjegyzéssel címezve. Az 1599–1605 között készült zsolttárok Dávid énekei ihlették, ugyanakkor a szövegekbe Báthory szabadon szötte bele saját magát. Az egyes szám első személyben megszólaló énekek heti szinten közvetítették a szerző vallásos érzelmi rezdüléseit. A cél minden bizonnyal a későbbi nyomtatásban való megjelenés lehetett. A szerző saját hangja Toldy szerint a „vallásos ömlengéseken” és a „hittudományi meggyőzések” didaktikus közvetítésén túl a hétköznapi viszonylataiban is megszólalt. Toldy becslésének megfelelően a zsolttárok összefogó teljes füzet nagyjából százhetven ív terjedelmű

⁴¹ Toldy 1870: 58.

⁴² Toldy 1870: 56.

⁴³ Toldy 1870: 61.

⁴⁴ Toldy 1870: 72.

⁴⁵ Erdei – Keveházi 1984.

lehetett, ám a valószínűleg hetvenkét megszületett zsoldártól a kézirat súlyos megrongálódása miatt csak huszonhárom maradt fenn.⁴⁶

E ránkmaradt feljegyzésekből derült ki, hogy Báthory még 1605-ben is azon hezitált, hogy Rudolf király híve maradjon-e, vagy Bocskai mellett tegyen politikai hitet. Végül „hosszas habozások után” az utóbbi mellett állt ki.⁴⁷ Tette mindezt a Báthory család korábbi Habsburg-pártisága ellenére. Valószínűleg protestáns vallásos meggyőződésének engedelmeskedett, hiszen a császár erőszakkal próbálta még a protestáns nemeseket is Belgioso fegyvereinek árnyékában meghajlítani:

„Mi nem Bocskai Istvánnak fejedelemségéért könyörgünk, uram, én te szent fölségednek; sem ez istentelen kemény nyakó hajdúkért; sem az mi jámborságunkért, sem hogy én Mózes próféta volnék, ki csak saruja kötelét sem ódhatná meg (noha ő is bűnös volt): Hanem az te nagy nevedért, uram, ne hadd anyaszentegyházadat, minket is, gyalázatra, halálra, prédára, útalatra jutnonk!”⁴⁸

A Bocskai-pártiság nyilvánosság előtt történő vállalása mint esemény alapvető fordulatot jelentett Báthory biográfiájában, ugyanakkor újabb teret nyitott az 1605 elején megesett égi jelenség és természeti katasztrófa kortárs értelmezésének. A katasztrófa esete és a politikai hittétel eseménye részben Báthory traktátusában és zsoldártörődékeiben is megjelenik. A Bocskaihoz való átpártolás súlyos lelki vívódásokat okozott a mélyen vallásos Báthoryban, aki egyszerre szeretett volna a császár híve maradni és vallásos meggyőződésének megfelelni. A vallási konfliktusoktól terhelt, puszkaporos közéletben, amikor a protestáns hajdúk hitük miatt nyíltan öldösték az embereket és fordítva, a katolikus uralkodó nyíltan üldözte a protestánsokat, Báthory hezitálása érthető volt. Ezt a belső konfliktust a zsoldárjaiban próbálta meg feloldani, amíg a róla szóló misztikus történetek kívülről nézve láttatták e választás súlyos dilemmáját.⁴⁹

A nyilvánosság előtt a református Szepesi Laczkó képviselte azt a nézetet, amely az esemény mögött az Isten üzenetét közvetítő „angyalt” vélte felbukanni. Alvinczi Péter mindebben az ördög közvetítői szerepét látta – ahogyan általában mindenben –, de a jelből ő is az isteni üzenetet olvasta ki. Az ellenkező véleményt a jezsuita Vásárhelyi Gergely képviselte, aki a Pokol kapuit vélte megnyílni és a Sátán (az Antikrisztus) eljövételét látta beteljesedni. Ugyanazon esemény, a csodás égi jel és az Apagy térségét elpusztító tűzvész története egyik olvasatban Báthory István nyilvános angyali üdvözlését, isteni kommunikációját,

⁴⁶ Toldy 1870: 50.

⁴⁷ Ezt példázza a Bocskaival folytatott levelezése is: Thaly 1874: 66–69, 107–108, 111; Balázs 1971: 43–51; Bocskai 1992. A dilemma nyilvános megjelenéséhez kapcsolódik két Bocskaihoz címzett prédikátori levél is: Vadász 2005: 159–161.

⁴⁸ Toldy 1870: 64–66.

⁴⁹ Toldy 1870: 64.

míg a másikban a pokoljárását jeleníthette meg. Báthory személyes vallomásában mindez így érhető tetten:

„Isteni jelenést mutattál, és intettél engemet álmomban is, kit én nem vöttem csak előmbe is! [...] Ezt azért írom ide, hogy álmomban volt az ideje, láttam ez szép álmot, kit isteni látásnak tartok, mert szentírásból áll.”⁵⁰

Ugyanebben a textusban az álomlátást követően, mintegy vezeklésképpen bűnei felsorolásába kezdett:

„Öttem s ittam, de bizony ízetlenül emésztettem meg. [...] Fertelmes bűnökkel megraktam testemet, és éktelen étellel gyönyörködtettem magamat. [...] Fáj immár nekem, ki szántalan sok bűnököt cselekedtem.”⁵¹

Érdekes Báthory saját szavait olvasnunk az isteni üzenetek jellegéről; ő az angyaloknak juttat nagyobb szerepet:

„Járjanak tábort, uram, az te szent angyalid körülöttem kik őrizzenek, vigasztaljanak, bátorítsanak, uram isten, te általad, mint felségedet az kerben.”⁵²

Báthory dilemmája, hogy melyik utat válassza és melyik uralkodót kövesse, a túlvilági üzenet nyilvános megbeszélésével és közhírré tételével lehetőséget kínált neki arra, hogy ezt a belső, lelki és külső, politikai konfliktust megoldja. Báthory döntése azonban halála után vált különösen érzékeny történetté, amit saját végrendelete, majd pedig az ecsedi vár későbbi sorsa nagyban befolyásolt. A hagyományos király-pártiságával szakítani nehezen tudó, betegséggel küszködő nagyrú az átpártolás következményeit hosszasan latolgatva tette le országbírói tisztjét, és állt át Bocskai pártjára. Mindezt talán annak tudatában is tette, hogy bár nem volt egyenesági örököse, udvarában nevelkedett Báthory Gábor, akire mérhetetlen vagyonát örökül hagyhatta. Arról a tényről, hogy az országbíró a fiatal Gábort illetően nagy tervek szövegeztetett és személye révén új távlatok megnyílását láthatta a család politikai ambíciói előtt, végrendelete tanúskodik.⁵³

Az örökös nélkül kiháló ecsedi ág a somlyói ágon folytatódott, amit azonban a kortársak már az 1610-es évektől kezdve botrányoktól terhelt királydrámaként szemlélték, amelyben a főhősök biográfiáit a családon belüli vérfertőzés, az öncélú kegyetlenkedés, illetve a vallástól való elhajlás (boszorkányság) motívumai határoztak meg. A Báthory Anna és Gábor, valamint a Báthory Erzsébet személyéről kialakított kortárs vélemények több évszázadra muníciót szolgáltattak azon értelmezéshez, hogy miként lehet önsorsrontó módon elherdálni egy

⁵⁰ Toldy 1870: 72.

⁵¹ Toldy 1870: 72.

⁵² Toldy 1870: 86.

⁵³ Vadász 2002.

magasba jutó családtag, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király politikai és szellemi örökségét.

Ennek a tragikus végkifejletű királydrámának az előjelei voltak az apagyi eseménnyel összefüggő és az ecsedi várban Báthory halála után észlelt szellemjárások, legalábbis a kortárs vélekedés szerint. 2009. szeptember 19-én a *Nép-szabadság on-line* hírportál legolvasottabb híre a „Kádár János feltámadt” című írás volt.⁵⁴ A túlvilágról húsz év után visszatérő pártfőtitkár e napon újságírói kérdésekre válaszolt és reflektált a kortársak tapasztalati élményeire, a mostani politikai elit működésére és a bulvárhírektől színes nyilvánosság média-eseményeire. Valahogy ez történhetett 1620 és 1630 körül Báthory István országbíróval is, aki halála után vissza-visszajárt Ecseden kísértetni, hogy a kortársakat szembesítse hajdani utolsó döntésével, a Bocskai fejedelemhez való átállással, és az ezen cselekedete által elindított társadalompolitikai lavinával. Az akkori értelmezések szerint több tényező is indokoltá tette Báthory döntését: a háborús helyzet teremtette katasztrófák, a borzalmas éhínségek, a vallási türelmetlenségből fakadó súlyos lokális konfliktusok, illetve a hatalmi, politikai viszonyrendszer mindennapi életvilágokban visszatükröző kuszaságai.

Az ecsedi vár az 1567-es drinápolyi békekötéskor I. Habsburg Ferdinánd kezén maradt, ám ennek ellenére fontos határállomásnak számított a két szomszédos államalakulat között. Az 1570-es években – amikor a határok az egyre szilárdabb alapokat képező Erdélyi Fejedelemség és a csonka országrészeket birtokló Magyar Királyság között már kikristályosodtak, és amikor a törökök elleni végvárrendszer létrejött – Ecsedet Báthory István országbíró kapta birtokul a királytól. Báthory a mocsár közepén álló várat erődítménnyé fejlesztette és saját rezidenciáját is itt tartotta. Halála után a várat az ecsedi uradalommal együtt 1605-től fogadott fia, somlyói Báthory Gábor, a későbbi erdélyi fejedelem örökölte. A nagy kiterjedésű birtokhoz ekkorra már a váron kívül három város (Majtény, Gyarmat és részben Meggyes), valamint negyvenhat falu tartozott. Báthory Gábor meggyilkolását követően, még 1613 végén Ankreier Mihály kapitány közreműködésével a vár újra a császáriak kezére került és az uradalommal együtt 1619 októberéig a királyi kincstár tulajdonában maradt. Az Erdélyi Fejedelemség számára hadászatiilag fontos erődítményt végül 1619 októberében, erős expanzív katonapolitikának köszönhetően Bethlen Gábor hódította vissza. 1624-ben a Bethlennek kedvező békekötések értelmében a vár az uradalmával együtt a fejedelemhez került. Ecsed ekkori jelentőségét jól tükrözi az a tény, hogy az 1619-ben Pozsonyból általa elrabolt magyar királyi koronát Bethlen itt őriztette.⁵⁵ A továbbiakban a vár a Bethlen család birtokában maradt és majd

⁵⁴ <http://www.hirmatrix.hu> (Utolsó letöltés: 2009. szeptember 19.).

⁵⁵ A korona Mohácsot követően előbb Pozsonyba, onnan Bécsbe, majd Prágába került. A bécsi béke értelmében először 1606-ban került fel, hogy azt Pozsonyba vigyék, de csak 1608-ban került erre sor, amikor II. Mátyás koronázása alkalmából visszahozták Prágából. Bethlen Gábor felkelése alatt, Pozsony hódoltatása és a koronázó dóm meglátogatása után – minden bizonnyal erős politikai szándékkal – a koronát előbb Zólyom várába, majd Kassára, Eperjesre, végül

csak az 1645. évi linzi békekötés egyik pontjaként szállt át az akkor fejedelmeket adó Rákóczi családra, melynek tagjai házasság révén is jogot formáltak Ecsedre.

Az ecsedi vár kísértetjárta helyként történő említése bizonyára helyi legendákon alapult és innen futott be – elsősorban a történetíróknak köszönhetően – hosszú távú és nemzetközileg is jegyzett karriert. 1611-ben, a Báthory Erzsébet elleni fiskális és büntetőperек országos hírverése után nem sokkal Závodszy György, a politikai ellenfél Thurzó György nádor titkára, a kortárs eseményeket rögzítő házi krónikába az alábbiakat jegyezte be:

„[...] , hogy 1607. esztendőben a' gonosz lélek Ecsed várába maga szemfényvesztéseit tette, az embereket kövekkel hajigálván, és az ételeket elcserélvén.”⁵⁶

A Biccscén keletkezett hiedelem-elbeszélés immár a Báthory Erzsébet elleni vádak megerősítését szolgálta. Závodszy a közzajon forgó híreket minden bizonnyal az éppen zajló büntetőperhez aktualizálta, melyben a Báthory családnak és persze elsősorban Báthory Erzsébetnek a király és a császár iránti lojalitását kérdőjelezte meg.

A katolikus (Báthory Zsigmond, Báthory Gábor) és a református (Bocskai István, Bethlen Gábor) erdélyi fejedelmeket egyaránt gyanakvással szemlélő erdélyi evangélikus szászok az 1620-as évek közepén hasonló lokális legendákat szóttek és terjesztettek. A Johannes Oltard nagyszebeni tanácsnok által vezetett házi krónika 1628 táján foglalt írásba egy 1613 körül észlelt ecsedi kísértetjárást, amelyet néhány nappal Báthory Gábor nagyváradi meggyilkolása után észleltek. Az esetet a szebeni krónikás hasonlóan ítélte meg, mint azokat, amelyeket az 1530-as évektől kezdve a kortárs nemzetközi észlelet-gyűjtemények irodalmi szinten közvetítettek. Oltard egy dán uralkodó 1534-es halálát állította párhuzamba az ecsedi eseményekkel, ahol ugyancsak vérző/véres jelek utaltak egy megtörtént büntényre.⁵⁷

Katolikus oldalról először Istvánffy Miklós történetíró támadta Báthory Istvánt a halála előtti pálfordulásáért:

„Így ez a férfiú, aki különben igen nemes és igen régi nemzetségből származott, kevéssel halála előtt a lázadókhöz csatlakozott. Gyakran hirdetett hűséget [t.i. a császárnak – T.G.P.] [É]letének ezt a tisztességes útját, temetéséig nem tudta megtartani!”⁵⁸

Istvánffy szerint e tettének „jutalma” volt, hogy „nem sokkal később ennek a jeles és régi családnak örököse gyermektelenül, ötvenöt éves korában

Ecsed várába szállították. Bethlen bár birtokolta a koronát, ez nem tette királlyá. 1622-ben azonban jó tárgyalási alapot jelentett neki a békekötéshez, melynek nyomán a korona végül újra Pozsonyba kerülhetett. Szilágyi 1875: 28.

⁵⁶ Závodszy 1735: 353–373.

⁵⁷ Idézi Trausch 1847: 275.

⁵⁸ Istvánffy 1962: 458–459.

meghalt”.⁵⁹ Istvánffy „pszichologizáló”, az életút végét sötétre árnyaló leírását a jezsuita történetírók még tovább variálták, aminek kapcsán Toldy Ferenc a 19. században epésen jegyezte meg: „De jó lesz ezekre is mindig emlékeznünk, valahányszor jezsuita történetírót használunk.”⁶⁰ A jezsuiták közül Vásárhelyi Gergely volt az első, aki az 1605/1606-ra keltezett ecseedi kísértethistóriákat nyilvánosságra hozta:

„Báthori Istuan halala utan meny hagygalasok voltanac Ecsed varaba Bathori Gabor ideje varbeliec bizonságot tezneac Praedicator Uraimat az Biblia oluasasa mellett ugy meghagyaltak hogy töbyszer exortismusra nem mentenec.”⁶¹

A jezsuita író a túlvilági visszajárás-történetet eszközként használta fel a református prédikátorok kigúnyolására. A prédikátorok az ecseedi várat a démonok és halottak általi megszállástól ördögüzéssel próbálták megtisztítani, ám ez katolikus nézőpontból eleve kudarcnak és meddő vállalkozásnak bizonyult. Ecsed, a református erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor ekkori egyik fontos rezidenciája továbbra is nyitott kapuja maradt – legalábbis a jezsuiták szerint – a démoni világnak.

AZ ÉSZLELET-IRODALOM JELENTÉSFELHŐI

A biográfiákkal közvetített és a nyilvánosan is kibeszélt előjel-események, valamint a kísértetjáró históriák, melyeket Báthory és a Báthoryak személyéhez kötöttek, műfajilag szorosan kapcsolódtak a kortárs európai észlelet-gyűjtemények történeteikhez. A tudós értelmiséget – katolikus és protestáns oldalon egyaránt – erősen foglalkoztatta a túlvilággal való kommunikálás lehetséges és lehetetlen volta. A teológia, a demonológia és az orvostudomány képviselőinek egyaránt érdekükben állt meghatározni saját tárgyi bizonyítékaik körét, hogy hatékony diagnosztái legyenek saját koruk társadalmi válságtüneteinek, illetve megfelelő orvosai a politikai indíttatású „betegségek”-nek. A helyes terápia alkalmazása megkövetelte a kórkép megfelelő leírását, az ok-okozati összefüggések feltárását, a helyes diagnózis felállítását. Ehhez kapcsolódva számos kulcskérdést fogalmaztak meg: lehet-e a démonok létezésére következtetni a mindennapi életben használatos tárgyak (fazekak, edények) megmozdulásából; és fordítva: ezeknek a tárgyaknak a megmagyarázhatatlan „viselkedése” utalhat-e a démonok, ördögök vagy a Sátán létezésére, kísértéseire? A Purgatóriumból visszajáró lelkek, halotti kísértetek, élő holtak képesek-e tárgyi bizonyítékát adni evilági kísértéseiknek, jelenlétüknek; és fordítva: az evilági kísértések tárgyi bizonyítékai utalhatnak-e a Purgatórium létezésére? Vannak-e jósjelei a végítélet bekövetkeztének, vagy azok csak a biblikus hagyományból, próféciaikból ismertek; és

⁵⁹ Istvánffy 1962: 459.

⁶⁰ Toldy 1870: 68.

⁶¹ Vásárhelyi 1623: 366.

fordítva: ha eszkatologikus jelek tűnnek fel, azokat a végítélet bizonyítékaiként kell-e értelmezni?

A legtöbb így feltett kérdés olyan formális szillogizmuson alapult, amely a jog, a teológia és az orvoslás normatív várakozásaiból tevődött össze, és formális követelményei a jog, a teológia és az orvoslás saját beteljesedési rendszerén keresztül jutottak érvényre. Tegyük kísérletet e formális logikán alapuló és a tárgyi bizonyítékokat, előjeleket, próféciákat, jóslatokat, csodákat rendszerző tudományos irodalom bemutatására, és vázlatosan vizsgáljuk meg e széleskörű európai vita magyarországi recepcióját, ezzel kapcsolódva az ecsedi kísértethistóriákhoz.

A kortársak által észlelt csodás esemény számtalan féle lehetett, melyeket „igaz” vagy „hamis” prófécia, jóslat, csoda formájában rögzítettek. Így például az üstökösök felbukkanását, a kettős napjelenségeket, a földrengéseket, a mennydörgést, a pusztító forgószeleket, viharokat, az időjárás anomáliákat; a vér-, tej-, kő-, béka- és kígyóesőket, a halak csodás repülését; emberi testrészek, levágott fejek és végtagok égből hullását; emberi és állati szörnyek születését; monstrok tömeges megjelenését írták le. A gonosz és képviselőinek (a démonoknak, ördögöknek, boszorkányoknak, gonosz embereknek) a tevékenységére utalhadt az is, ha pusztított a pestis, ha szárazság, majd éhínség tizedelte az embereket. E logika ott érvényesülhetett, ahol a társadalom levonta következtetéseinek tanulságát, és az egyént, illetve a közösséget sújtó károk a gonosz jelenlétével magyarázta. Nyilvánvaló, hogy a társadalom aktív résztvevői ezt követően további lépéseket tettek: valakit boszorkánysággal gyanúsítottak, majd különféle rendszabályokat foganatosítottak a gyanúsított ellen. Bizonyos társadalmakban ez a boszorkányüldözéshez vezetett.

A csodás jelekről a célközönségüknek megfelelően változatos műfajú szövegek tudósíthattak. A kora újkori csodalátások műfajait a humanista szerzők Cicero *De divinatione* műve szerint határozták meg, elkülönítve a természetfeletti kinyilatkoztatásokat (*ostenta*), az előjeleket (*portenta*), a megnyilvánulásokat (*monstra*) és a csodákat (*prodigia*).⁶² Az 1520-as évek végén megjelenő, majd az 1550–1590 közötti időszakban megszorodó előjel- vagy csoda-antológiák szerzői azonban ennél sokkal változatosabb kategóriákat határoltak körül. Egyrészt azért, hogy elkülöníthessék a teológiai jellegű csodákat az orvosi és a természettudományos észleletektől, másrészt azért, hogy a történeti hagyományként fenntartott teológiai, orvosi példákat elkülöníthessék saját koruk megfigyeléseitől.⁶³ E szerzők közül kiemelkedik a Magyarországon is ismert, illetve a magyarországi példákra is utaló német evangélikus Conrad (Wolffhart) Lycosthenes (1518–1561) és Jobus Fincelius (1526/30–1589), valamint a téma katolikus szakértőjének számító francia Pierre (Launay) Boaistuau (1500–1566)⁶⁴ és az

⁶² Minderről Vega Ramos 1995: 226–227.

⁶³ Az 1531 és 1600 között keletkezett előjel-antológiákról bővebben: Vega Ramos 1995: 228–229.

⁶⁴ Vega Ramos 1995: 233.

italiai orvos Ulysses Aldrovandi (1522–1605).⁶⁵ Aldrovandi összegző munkáját alapul véve az egyházak dogmatikus tanításait közvetítő csodákról (*miracula*), az ettől lényegileg eltérő természeti tüneményekről (*mirabilia*), a csodás jelekről (*prodigia*), az előrejelzésekről (*praesagus*) és a mondai alapú rejtélyekről (*mystica*) beszélhetünk. Műfaji szempontból is elkülönülnek a jelen észlelései (*observationes*) a múlt csodáit összegyűjtő történeti példáktól (*historica*).⁶⁶

A kizárólag csodajeleket gyűjtő antológiák mellett számos egyéb forrás is rögzíthette – akár napi szinten is – a múlt ismert, hírből hallott vagy meg tapasztalt, látott csodaszerű jeleit. Az ördögi jelenésekkel, a kísértésekkel, a szellemjárásokkal vagy a boszorkányok evilági tevékenységével foglalkozó irodalom a 16–17. században jelentősen megszorodott mind protestáns, mind katolikus oldalon.⁶⁷ Ilyen csodahistóriákra bukkanhatunk a nyilvánosságnak szánt regionális és lokális (például városi) krónikákban; a személyes, de az emlékezetre méltó dolgokat rögzítő diáriumokban, naplókban; a modern műfajnak számító havi, heti újságokban, röplapokon; az egyházi propaganda- és hitvitázó irodalomban; a kortárs látomásirodalomban; a prédikációkban; a hit tárgyi bizonyítékaival és ellenbizonyítékaival érvelő lelkészi vizsgatételekben, a lelki orvosló könyvekben és az orvosi észleletgyűjteményekben. E számtalan műfajú irodalomban a közös vonás az, hogy mindegyik vállalkozott legalább a jelek szimptomatikus leírására, kisebb részük pedig ezenfelül azok magyarázatára, okainak meghatározására is.⁶⁸

A makrokozmosz jeleket tudós demonológusok, orvosok, természettudósok vették számba, írták le, majd csoportosították, katalogizálták. Így tettek az egyéni életutak mikrokozmosz „csodáival”, individuális epizódjaival is. Az angyali üdvözlés, a szeplőtelen fogantatás vagy a Krisztus születését jelző csillag „degenerált” ellenjeleiként sorra vették az ördögi látogatások eseteit; az emberekkel, asszonyokkal folytatott démoni kapcsolatokat; az ennek eredményeként keletkező szörny- és torzszülöttek példáit és a születésükre utaló üstökösök felbukkanását. Ezek az esetek aztán felfűzhetőek voltak az Antikrisztus eljövetelet hirdető apokaliptikus vízióirodalom és szöveghagyomány nagy elbeszéléseire.⁶⁹ A démonok tevékenységének középkori antológiái mellett azonban a kora újkor szerzők inkább a gonosz elszabadulásához vezető emberi tevékenységekre fókuszáltak. Ekkor jutottak nagyobb szerephez a boszorkányok és a varázslók, és bontakoztak ki a boszorkányszombat-látomások diabolizált formái. Ennek

⁶⁵ Textológiai szempontból az előjel-antológiáknak három típusa alakult ki: 1. *Teratoscopia*, 2. *Catalogum*, 3. *Thaumato-graphia*. Vega Ramos 1995: 228–233.

⁶⁶ Ulysses Aldrovandi munkájának értékelése: Czeizel – Sibelka Perleberg 1986.

⁶⁷ Az 1560–1630 közötti évek európai nyugtalanságairól és Urbain Grandier loudoni esetéről, mint fordulópontról: Clark 1997: 401–422. Ugyancsak erről a nyugtalan időszakról: Pócs 2001: 142–144.

⁶⁸ Gyakorlatilag minden itt felsorolt műfajú forrást és a fent említett szerzők munkáit felhasználva dolgozta fel Hans Harter egy 1533-as ördögi kísértettérítés teljes történetét. Harter 2005.

⁶⁹ Vega Ramos 1995: 239–241. Példaként említhető az 1572-es szupernóva-esemény, melynek európai léptékű művelődés- és tudománytörténeti irodalmát Lynn Thorndike dolgozta fel. Thorndike VI. 1941: 67–98.

megfelelően vált szükségessé a gonosz jelenlétére utaló nyomok és bűnjelek rögzítése, illetve a hatékony ellenakciók kidolgozása.⁷⁰ A gonosz jelenlétének katolikus (legtöbbször jezsuita vagy ferences) és protestáns (legtöbbször evangélikus) exemplum-irodalmának szerzői a lajstromozás mellett bőségesen foglalkoztak a lehetséges megoldásokkal, a gonosz elleni küzdelem „helyes” és „helytelen”, „igaz” és „hamis”, „jó” és „rossz” módjaival, az igaz próféciák felkarolásával és a hamis próféták elítélésével. A gonosz jelenlétének felfedezésével és az exorcizmus propagandisztikus használatával kimondatlanul az volt a célja mind a katolikus, mind pedig a protestáns egyházaknak, hogy a maguk karizmatikus erejét felépítsék, a másik fél hitelességét pedig lerombolják.⁷¹

A gonosz jelenlétét vizsgáló, számbavételező kortárs szakirodalom külön gyűjtötte az egyéni életvilágok mikrokozmoszát (lakóház, emberi test) fenyegető, megszálló *indicium*okat a makrokozmosz, a tömegeket, az egész emberiséget fenyegető jelektől. Az alábbiakban elsősorban az individuális epizódoknak a szellemek, a visszajáró lelkek, a démonok és a boszorkányok tevékenységét jelölő tárgyi bizonyítékait vesszük sorra. Ahogyan a hajigáló ördöghöz vágott teli tintásüveg látható foltot (bizonyosságot) hagyott Luther dolgozószobájának falán, úgy követői is sorra fedezték fel környezetükben a tárgyak hajigálódásaiból a gonosz jelenlétét.⁷² Ez a csodás, de a reália műfajába tartozó történet a tárgyak furcsa „viselkedésével”, természetfeletti mozgásával illusztrálta a hely megszállottságát, az ördög, a Sátán jelenlétének tényét.⁷³ A Luther hatására kivirágzó, ám Luther-től függetlenül is ismert alaptörténet Magyarországon szintén előfordult mind a demonológiai jellegű irodalomban, mind a boszorkányperekben. Sőt, mint majd látni fogjuk, a katolikus–protestáns hitviták egyik kulcstörténete lett.

Isten büntető kezét vélték felfedezni a Szolnok-Doboka megyei Füzes város protestáns lakói, amikor 1587-ben azt diagnosztizálták, hogy a Sátán megszállta a helybéli lelkész házát.⁷⁴ A Takáts Sándor által a zay-ugróci levéltárban talált feljegyzés szerint egy visszajáró lélek Bonczhiday Bálint helyi prédikátor családját és Sajka Jánost húsz héten át éjjel-nappal zaklatta, míg azután kétségbeesésükben Dobokay Mihály (szamosújvár)németi prédikátor segítségét kérték. Az efféle protestáns történetek még véletlenül sem a katolikus Purgatórium-képzet igazolását szolgálták. A tárgyak hajigálódásai utaltak a démonok evilági jelenlétére, ám még ezekben is Isten üzenetét vélték felfedezni. Isten a démonokkal kísértette az

⁷⁰ Clark 1997: 371.

⁷¹ Az egyházak karizmatikus erejének az ördögűzésekkel történő demonstrációjáról, annak jogi és politikai idiómáiról: Clark 1997: 579–581. A karizma jelentőségéről: Clark 1997: 582–601.

⁷² Luther leírja, hogyan kínozza egy „hajigáló kísértet” (*Poltergeist*) a Torgau melletti Stüptz falu lelképásztorát: Luther 1983: 78. Személyes küzdelméről a hajigáló ördöggel Wartburgban: Luther 1983: 78–79.

⁷³ Hunter 2005: 311–353.

⁷⁴ Füzes 1556-ban lett reformátussá. Az Ördögös-Füzes szókapcsolattal a 17. században bukkant fel a település neve, ahol a helynévben előforduló „ördögös” jelző használata valószínűleg kapcsolatba hozható az alábbi történettel, amit 1587. november 14-én vetett papírra Dobokay Mihály lelkész. Idézi Dézsi 1928: 213–220; Takáts 1921: 230–239.

embereket, hogy jó útra térjenek. Az effajta történetek protestáns fókuszpontjaként az isteni üzenet közvetítői jelölődtek ki, ellentétben a katolikus elképzelésekkel, ahol a Purgatórium létezése volt fontos. A közvetítők pedig lehettek visszajáró kísértetek, feltámadt (újra)élő halottak, de maga a Sátán is, aki a halottak lelkét vagy azok testét használta fel az emberek megfélemlítésére. Ebből a szempontból érdekes Magyar István református prédikátor 1604-es, Nádasdy Ferenc teteme felett Sárváron tartott halotti prédikációja, melyben a halott alakjában való lélekjárás lehetetlenségéről és az ördög csalárdságáról beszélt, illetve a Sátánról, aki visszajáró halottnak adta ki magát. A prédikátor számára a temetés alkalmat jelentett a „páristák” tanításai ellen érvelni és a Purgatórium létét tagadni.⁷⁵ Magyar halotti beszéde pedig szépen párhuzamba állítható az egy évvel később sírba szálló Báthory István halála utáni történetekkel.

A feltámadt halottakról mint közvetítőkről szóló történetekre korábbi hazai példákat is hozhatunk, például egy nemzetközi karriert is befutó nagyszzebeni esetet. Jobus Fincelius európai előjel-antológiájának (*Wunderzeichen*) egyik története szerint 1554-ben Nagyszzebenben „egy leány halottaiból feltámadt, s miután jóra intette a várost, és megjósolta, hogy három nap múlva újra meg fog halni, a mondott időben valóban ismét elhalálozott. Az égen aranybetűs felirat jelent meg.”⁷⁶ Az alaptörténet helyi történetekből táplálkozott. Fincelius elbeszélésének ugyanis fennmaradtak a város krónikáiban rögzített észleletei. Ezekben az észlelt jeleket a pestis hírnökeként értelmezték: 1553 késő őszen kígyók, siklók, teknősök a „természetük ellenére” sokáig kitartottak, míg végül a telet bevarva megfagytak és teljesen elrothadtak. Mindez tavaszra kellemetlen bűzt és rossz levegőt okozott, és emiatt állati dögvész támadt még a háziállatok között is. Furcsa előjelként említették még, hogy a fák kétszer virágoztak és éretlen gyümölcsöket teremtek. 1554. augusztus 21-én pedig földrengés rázta meg a környező hegyeket, az ég elborult, mintha a „Nap borzadna az emberek jövőbeni romlásán”. Ősszel vastag és bűdös ködök ereszkedtek a városra, végül sokan „szellemeiket vélték látni a temetéseken és a templomkertben, ahol szokatlan kutyaugatás és az éjjeli baglyok (*stryx*) félelmetes sikító hangja” riogatta a köznépet. Novemberre kitört a pestis.⁷⁷

A hajjigáló kísértetek (*Poltergeist*) történetét Luther tette népszerűvé. Ennek köszönhetően követői kritika nélkül terjesztették; anélkül, hogy megkérdőjelezték volna: valóban lehetséges-e a tárgyak megmozdulása, képesek-e a szellemek, kísértetek, démonok a tárgyakat mozgásra ingerelni? Erre majd csak egy évszáz-

⁷⁵ Kecskeméti 1988: 63–67; Kecskeméti 1998: 148.

⁷⁶ Job Fincel 1554-ből feljegyzett nagyszzebeni esetét Matthäus Hammer (1600–1665) még 1654-ben is említésre méltónak tartja *Rosetum Historiarum* című észlelet-gyűjteményében: „Anno Christi 1554. erschien über dem Schlosse Almosten am Himmel dieses / I.N.R.I. (Iesus Nazarenus Rex Iudæorum) starb zu Hermsstadt eine Jungfer / als man sie begraben wolt / schwitzet sie Blut / ward wieder lebendig / ermahnet jederman zur Busse / und starb hernach am dritten Tag wieder / fol gete hierauff ein groß sterben. Immundus mundus mundatur sanguine Christi. Fincelius.” Hammer 1654: 494–495.

⁷⁷ Réthly 1962: 80.

zaddal később került sor, amikor – a főleg Joseph Glanvill (1636–1680) *Sad-ducismus Triumphatus* (1662/1663) című munkája kapcsán – kibontakozott az a tudományos, demonológiai vita, melynek középpontjába a démonok/szelle-
mek által „mozgatott” vagy „mozdíthatatlan” tárgyak és a halotti kísértetek léte-
zésének kérdése került.⁷⁸

A protestáns történetek mellett a katolikus propaganda is hasznos közvetítő-
eszközt látott a visszajáró halottak észleleteiben illetve az arra utaló zörgő tárgyak
bizonyítékkénti felsorakoztatásában. Egy-egy esetet – a történetekben rejlő propa-
ganda miatt – egészen magas szinten is felkaroltak, mint például azt az 1643-as
pozsonyi kísértethistóriát, amelynek bizonyítását Lósy Imre, majd Lippay György
esztergomi érsekek is buzgón pártfogolták. Az érsekek az anyagiakkal sem fukar-
kodva, Európa-szerte magyar, latin, német, cseh, lengyel és olasz nyelven kinyom-
tatva terjesztették a történetet és tárgyi bizonyítékainak rajzait. Az általuk párt-
fogolt kísértetnek, Clemens János egykori bírónak – a médiumként jelentkező
Fischer Regina cselédlány állítása szerint – azért kellett a Purgatóriumból visz-
szajárnia, hogy vagyonának tekintélyes részét, amelyet vérdíjként még életében
nem fizetett meg, a szegényeknek szétosszák. A visszajáró lélek azt is kérte Regi-
nától, hogy menjen el az özvegyéhez, és ígértesse meg az asszonnyal, hogy telje-
síti a fogadalmat, amelyet ő még életében tett, miszerint elkészítteti a pozsonyi
székesegyház (a koronázó dóm) számára a Szűzanya szobrát, ölében a keresztről
levett Jézussal. Az üzenet értelmében addig nem szabadulhat a Purgatóriumból,
amíg a bűnös pénzt kegyes célra nem fordítják, és a szobrot el nem készítik.⁷⁹

Bizonyos értelemben a katolikus egyház még előnyösebb helyzetben is volt,
mint a protestáns egyházak, hiszen a csodatörténeteket az ereklyekultusz meglévő
hagyományaira alapozva értelmezheték át és tolthették meg az ellenreformáció
idején új tartalmakkal. Ebben a folyamatban jutottak nagy szerephez a csodá-
kat igazoló tárgyi bizonyítékok is, melyek „igaznak” ítélt formáiban immár nem
a Sátánt vélték felfedezni, hanem a purgatóriumi lelkekkel való kommunikáció
isteni lehetőségét. Ugyanígy a protestánsok által felkarolt történetekben a katoli-
kus oldal mégis a Sátánt olvasta ki, szerzőikben pedig az eretneket és az ördögöt
látták. Sajátos ellenbeszéd jött létre, melyben a saját kultúra angyali, isteni, az
ellenfél kultúrája pedig mindig ördögi arcot öltött.

⁷⁸ Joseph Glanvill II. Károly angol király idején írta le a tedworthi fantomdobos kísértéseit, aki egy családot addig gyötört (doboló hangokat keltett éjjelente, vadul csapkodta a bútorokat, pozdorjává zúzott egy ágyvázat), míg egy pap a szobát meglátogatva el nem űzte onnan. Clark 1997: 296–297.

⁷⁹ Kopchani 1643. A különböző nyelvű variánsok címléírása: Kulcsár 2003. Az eset részletes ismertetése a hazai demonológiai irodalomban betöltött szerepének tisztázásával: Tóth G. 2009: 11–18.

ELBESZÉLÉS ÉS NYILVÁNOSSÁG

A fent ismertetett három szerző (Szepsi Laczkó Máté, Alvinczi Péter, Vásárhelyi Gergely) három, Báthory Istvánról szóló írása eltérő céllal próbálta a halott szellemét helyben marasztalni (*1. táblázat*). A három történet nyilvánosság előtti vetélkedése minden bizonnyal egy olyan kommunikációs hálóban zajlott, ahol éppúgy szerep jutott az élőszó által működtetett csatornáknak, mint az írás által életben tartott emlékezetnek. Az általunk ismert és az írás által lenyomatként megmaradt szövegvariánsok a halottnak eltérő helyet jelöltek ki a biográfiában. Ennek megfelelően személyét idealizálták (Szepsi Laczkó), sematizálták (Alvinczi), vagy marginalizálták, kriminalizálták (Vásárhelyi).

A történeteikhez a szerzők által választott léptékek a térbeli hatást tudták konkretizálni, vagy irreális módon felnagyítani. Ez utóbbi például Vásárhelyi elbeszélésében a gúny eszköze volt, ahol a céltáblán áldozatként szereplő más személyek kölcsönösen egészítették ki egymás gyarlóságait. A szöveg globális méretűvé feszített terében Báthory története csak egy illusztrációs példa volt a sok kárhoztatott bűn (Isten elárulása) között. Ez a léptékválasztás adta meg a történetek saját idejét is. Szepsi Laczkó a személyes ismeretségre hivatkozva búcsúztatta el a halottat és ennek megfelelően a halott személyes idejéhez igazította az írását; míg Alvinczi a történetírás narratív sémáját követte, ahol szereplőinek idejét az események azonos ütemre szabott ritmusával határozta meg. Vásárhelyi példázat-történeteinek hőseit (de szerzőként önmagát is) az eszkatologikus idő ciklikus spiráljába taszította, ahol mindenki részese volt, illetve része lehetett az eszkatológiának.

1. táblázat

A „történet”(-írás) szerzői	léptéke	ideje	hatása	jelzője	célja, szándéka
Szepsi Laczkó Máté	lokális	személyes	pozitív	angyali	idealizálni
Alvinczi Péter	regionális	történeti	semleges	emberi	sematizálni
Vásárhelyi Gergely	globális	eszkatologikus	negatív	ördögi	marginalizálni, kriminalizálni

A tanulmány elején az alapvető kérdésünk az volt, hogy az esemény – jelesül egy természeti/természetfeletti jelenség kortárs észlelete – milyen szövegtípusokat szervez egységbe, és ez a szöveg hogyan alakítja ki a teret maga körül. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy ha az írást a közösségi lét meghatározó médiumának tekintjük, ahol a politikai és a magántartalmú levelezések, vélemények, hírek és pletykák bonyolult kapcsolathálója teremti meg és szövi össze a csoportok tagjait, akkor Báthory István személyes hangú és Istennel társalgó zsolnárfordításai vagy a kortársaihoz szóló írásai, de leginkább a végrendelete különleges figyelmet érdemel. Ebben az írás által meghatározott térben és az általa megrajzolható viszonyrendszerben kitüntetett helye volt és fontos szerep jutott – legalábbis

Báthory és sok 16–17. századi kortársának biográfiájában – az Istennel folytatott transzcendens kommunikációnak. Úgy tűnik, hogy a szinte politikai remekként az ecsedi várban élő Báthory utolsó elkötelezett szerepvállalása és ennek a nyilvánosság előtt történt interpretációja különleges zéró pontot jelentett a Báthory-klán biográfiáiban. A még életében keletkezett írások, de leginkább a végrendelete, valamint a halálakor a kortársak által az ő emlékezetére megírt halotti búcsúztatók, majd pedig a halála utáni létét dokumentáló történetek szoros biográfiai köteléket szőttek a halott köré. Egyes írások a halott túlvilági visszajárását kívánták megakadályozni, ezért az élők társadalmából való kilépését egyengették; míg mások épp ellenkezőleg, szellemének az élők között tartásán és hírnevének besározásán buzgólkodtak. Az egyén és biográfiai története között szoros, mágikus kapocs alakult ki, melyet szóban és írásban egyaránt mediatalizálni lehetett: az élő, de még inkább a halott ember zsarolhatóvá és idealizálhatóvá vált a róla terjesztett történetek által. Különösen igaz ez a beleegyezése nélkül született, az egyén halála után keletkezett elbeszélések esetében.

A Báthory Istvánról szóló történetek éppúgy alkalmasak voltak a nyilvánosság manipulatív alakítására, ahogyan ez fordítva is igaz, hiszen a nyilvánosság is alakította a történeteket. Az ecsedi kísértethistóriák nem véletlenül konvertálódtak és váltak Báthory István biográfiájának lezáró akkordjából Báthory Gábor, majd később Báthory Erzsébet biográfiáinak meghatározó részévé. Esetükben több évszázad távlatából is kijelenthetjük, hogy a történetek nyilvános jelenléte mindig tudott akkora közönséget szervezni magának, hogy az irántuk való érdeklődés ne lohadjon, főhőseik „rosszhíre” soha ne kopjon, és szellemük végképp ne nyugodjon békében.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alvinczi Péter 1633: *Postilla az az: egy mas vtan koevetkezo Praedikativk az vrnapi szent Evangelivmok szerént roevíd Magyarázatoockal és világos tanúságoockal. Mellyek az nemes szabad kiralyi varosban Cassaban Praedikáltattak, ALVINCI PETER pap által. Es mostan ki Nyomtatták oe maga gondviselese által. Cassan, Schvlcz Danielne Tipographiájába. M.DC.XXXIII. 4r. 705 [helyesen 706] lap, Kassa. [Régi Magyar Nyomtatványok II. 1566.]*
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.
- Balázs Mihály 1971: Ecsedi Báthory István levelei Bocskaihoz (1605. március 8.–július 12.). *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (10–11.) 43–51.
- Balázs Mihály 1997: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged, 1–10.

- Benda Kálmán 1956: Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I.* Budapest, 5–26.
- Benda Kálmán (szerk.) 1989: *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706.* I–II. Budapest.
- Bocskai István 1992: *Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Budapest – Bukarest.
- Clark, Stuart 1997: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe.* Oxford.
- Czeizel Endre – Sibelka Perleberg, Artur 1986: Ulysses Aldrovandi 1642-ben kiadott „A torzszülöttek története” című művének ismertetése és értékelése. *Orvostörténeti Közlemények* (113–114.) 9–36.
- Dézi Lajos 1928: Ördögi kísértet- és lélekjárás 1587-ben. *Ethnographia (Néplet)* (39.) 1. 213–220.
- Elias, Norbert 2001: Megjegyzések a pletykáról. *Ex Symposion* (36–37.) 1–9.
- Erdei Klára – Keveházi Katalin 1984: *Ecsedi Báthory István meditációi.* Sajtó alá rendezte Erdei Klára és Keveházi Katalin. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.) Budapest – Szeged.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2002: *Történelemszövegek.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2003: Narrativitás és jelentés-generáló retorikai elemek a történetírói diskurzusban. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás a társadalomtudományokban.* Budapest – Szeged, 78–96.
- Hammer, Matthäus 1654: *Rosetum Historiarum. Das ist: Historischer Rosengarten. Darinnen aus vielen bewehrten Historicis kurtze und denckwürdige Historien / als liebliche Rosen labgebrochen / mit füglichen Sententien teutsch und lateinisch gezieret / aus welchen man den guten Geruch allerley Tugenden kan nehmen / hingegen die Laster als spitzige Stacheln fliehen und meiden.* Gedruckt zu Zwickau.
- Harter, Hans 2005: *Der Teufel von Schiltach.* (Beiträge zur Geschichte der Stadt Schiltach 2.) Schiltach.
- Hunter, Michael 2005: New Light on the „Drummer of Tedworth”: Conflicting Narratives of Witchcraft in Restoration England.” *Historical Research* (78.) 201. 311–353.
- Hymes, Dell 1988: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés, II.* Budapest, 86–132.
- Istvánffy Miklós 1962: *A magyarok történetéből.* Fordította Juhász László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Budapest.
- Kecskeméti Gábor 1988: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból.* Budapest.
- Kecskeméti Gábor 1998: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* (Historia Litteraria 5.) Budapest.
- Kemény Lajos 1910: Alvinczy Péter életéhez. Kassa város jegyzőkönyveiből. *Irodalomtörténeti Közlemények* (20.) 102–106.
- Keszeg Vilmos 2002: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Kolozsvár.
- Klanczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2.* Budapest.

- Kopchani Michael 1643: *Narratio Rei Admirabilis ab Posonium gestæ, De Spiritu quodam, à 24. Julii, Anni M.DC.XLI. usque ad 29. Junii, Anni M.DC.XLII. ex Purgatorio cuidam Virgini apparente, loquente, auxilium petente, ac tandem liberato. Decerpta ex Juratis Testibus & Actis publicis, quæ asservantur in Tabulario, seu Archivo Ven. Capituli Posoniensis. Evulgata Auctoritate & Jussu Ill.mi ac Rev. mi Domini Georgii Lippai, Electi Archiepiscopi Strigoniensis.* Impressa Posonii. [Régi Magyar Nyomtatványok III. 2019.]
- Kulcsár Péter 2003: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig.* Budapest.
- Luther Márton 1983: *Asztali beszélgetések.* Budapest.
- Mikó Imre 1858: *Erdélyi Történelmi Adatok. III.* Kolozsvár.
- Milecz János 1861–1865: *A pannonhalmi régiség-tár: Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelemsné levelei férje Bethlen Gáborhoz, Milecz János főlegyházi tanártól.* Kiadják Ráth Károly és Rómer Flóris. 4 kötetben. (Győri történeti és régészeti füzetek.) Győr.
- Orosz Magdolna 2002: Meg nem történt események: Történet – történelem – elbeszélés. *Világosság* (4–7.) 137–145.
- Pálffy Géza 2000: *A tizenhatodik század története.* (Magyar századok.) Budapest.
- Pócs Éva 2001: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* (Studia Ethnologia Hungarica 1.) Budapest, 137–198.
- Réthy Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon a kezdetektől 1700-ig.* Budapest.
- Szepsi Laczkó Máté 1858: Lorándffy Mihály concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624. Kiadja gróf Mikó Imre. In: Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok. III.* Kolozsvár, 9–246.
- Szilágyi Sándor 1875: *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622). Olvastatott a M.T. Akadémia 1875. márczius 2-iki ülésén.* (Értekezések a történelmi tudományok köréből.) Budapest.
- Szücs Jenő 1984: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: Szücs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Budapest, 601–668.
- Takáts Sándor 1921: Lélekjárás. In: Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve.* Budapest, 230–239.
- Thaly Kálmán 1874: Bocskai István Leveleskönyve. *Magyar Történelmi Tár* (19.) 61–120.
- Thorndike, Lynn 1941–1958: *A History of Magic and Experimental Science.* I–VIII. New York.
- Toldy Ferenc 1857: Sárospataki magyar krónika, 1523–1615. *Magyar Történelmi Tár* (4.) 43–90.
- Toldy Ferenc 1870: *Báthory István, Rudolf király országbírája, mint tró. Adalékok a régebb magyar irodalom történetéhez.* (Értekezések az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből.) Pest, 49–101.
- Tóth G. Péter 2002: A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás.* (Studia Ethnologica Hungarica 3.) Budapest, 9–32.

- Tóth G. Péter 2008: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben az 1580-as években. In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest, 69–100.
- Tóth G. Péter 2009: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall* (10.) 35. 5–42.
- Trausch, Josephus 1847: *Chronicon Fuchsio [Marc Fuchs] Lupino [Christian Wolfgang Lupinus] Oltardinum [Johan Oltard] sive Annales Hungarici et Transsilvanici*. (1568–1618, 1618–1630) II. Göttingen–Coronae.
- Vadász Veronika 2002: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. (Fiatal Filológusok Füzetei. Korai újkor 1.) Szeged.
- Vadász Veronika 2005: Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán. *Aetas* (20.) 3. 155–161.
- Vásárhelyi Gergely 1623: *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái. Szent Irasnak O és Uy Testamentomabol, szent atyáknak es pogán bölcseknek írásiból. Marosvasarhelyi Gergely által fordítottak és irattattak*. Cassan [Kolozsvár, 1622]. [Régi Magyar Nyomtatványok II. 1289.]
- Vega Ramos, María José 1995: La monstruosidad y el signo: formas de la presignificación en el renacimiento y la reforma. *Signa [Publicaciones periódicas]: revista de la Asociación Española de Semiótica* (4.) 226–241.
- Zahn, Johannes 1702: *Oculus Artificialis Teledioptericus Sive Telescopium: Ex Abditis rerum Naturalium Et Artificialium principiis protractum nova methodo, eaque solida explicatum ac comprimis e triplici Fundamento Physico seu Naturali, Mathematico Dioptrico Et Mechanico, seu Practico stabilitum*. Norimbergae. Hozzáférhető: <http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/home> (Utolsó letöltés: 2012. július 10.).
- Závodszy, Georg 1735: *Diarium rerum per Hungariam, ad anno MDLXXXVI, usque ad annum MDCXXIV*. In: Bel, Matthias (ed.): *Adparatus ad historiam Hungariae*. Posonii, 353–373.

Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.):

Mikrotörténelem másodfokon.

(Mikrotörténelem 4.) L'Harmattan, Budapest, 2010. 304 oldal.

A L'Harmattan *Mikrotörténelem* sorozatának negyedik köteteként megjelent mű a *Mikrotörténelem másodfokon* címet kapta. A fülszövegben egyrészt azt olvashatjuk, hogy a kulcsszó a reflexió, másrészt azt, hogy a tanulmányok a mikrotörténelem klasszikus alkotásaira reflektálnak az összehasonlító elemzés módszerével. A szerkesztő előszava megerősíti ezt: Szijártó M. István kifejti, hogy az írások „fő funkciója a mikrotörténelem termésének bemutatása, ezért az értékelő vonulat mellett a tartalmi ismertetéseken van mindvégig a hangsúly” (7). Eredetileg egy 2007 tavaszán tartott doktori szemináriumon (ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program) merült fel az ötlet, hogy a hallgatók párban elemezzék mikrotörténeti szövegeket. Ez azt jelenti, hogy az elemzésekhez mindig egy referátumot kapcsoltak, amely a párbeszédet volt hivatott elősegíteni.

Az előszóban megfogalmazott ötlet érdekesnek és izgalmasnak ígérkezett, ideális esetben egy ilyen dialógus ugyanis jobban elősegítheti a mikrotörténeti eljárások ismeretének elmélyítését, bemutathatja annak sokszínűségét, jelentős munkáit és általuk a történeti műhelymunka is megelevenedhet. A megvalósítás azonban, legalábbis e könyv formájában, nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeimet. Véleményem szerint ugyanis kevésbé szólnak az írások a mikrotörténelemről, mint inkább arról, hogy mi *nem* tartozik ehhez a módszertanhoz.

A kötet tizenöt írása nyolc tanulmányt és hét hozzászólást jelent. Az eltérés oka, hogy Nagy Ágnes írását nem követi hozzákapcsolódó reflexió, ami kissé megtöri a kötet szerkezetét. A tanulmányok változatos témákat, problémákat ölelnek fel, ezzel igazán sokszínűvé teszik a gyűjteményt. Zavaró viszont, hogy több mikrotörténeti munka, mint például Erdélyi Gabriella, Für Lajos valamint Giovanni Levi kötetei több írásban is központi szerepet kapnak az összehasonlító elemzések során. Az a kérdés is felmerülhet, hogy szükséges-e korábban már recenzált, a szakmában kanonizált, „alapszövegek” újbóli ismertetése, tárgyalása. Amennyiben összehasonlító elemzésekről van szó, a válasz igenlő ugyan, azonban ez sem indokolná a többszöri tárgyalást, főleg, hogy a tartalmi összefoglalások is ismétlődnek. Azért ennek az elsőre furcsa megoldásnak is van hozadéka a műhelymunkában: ha több szempontból elemezznek egy-egy történeti munkát, talán jobban bemutatható a történettudomány diszkurzív jellege.

A kötet két részre tagolható: az első felében sorakoznak azok az írások, amelyek inkább mikrotörténeti vagy mikrotörténetinek tartott műveket elemezznek, míg a második egység írásai sokkal szélesebb körből válogatnak. Szijártó M. István nyitótanulmánya Erdélyi Gabriella monográfiáját veti össze Peter Linehan *The Ladies of Zamorra* és Judith C. Brown *Szemérmetlen cselekedetek* című műveivel. A szerző – aki a magyarországi mikrotörténelem egyik meghatározó alakja, valamint jelen sorozat szerkesztője – az incidenselemzés és a mikrotörténelem

közötti kapcsolatból indul ki, azonban mindhárom műben a mikrotörténelem lehetőségét vizsgálja. A közös pont leginkább tematikai, az elemzett monográfiák kutatási eredményei a kolostori élet köré szerveződnek, noha eltérő módszereket és eredményeket alkalmaznak. Az összehasonlító elemzésben is ezen érintkezési pontokra koncentrál a szerző: az *Egy kolostorper történetét* Linehan munkájával a pápaság szerepe, a *Szemérmetlen cselekedetekkel* pedig a szexuális kihágások vádja kapcsolja össze. Szijártó úgy véli, hogy a mikrotörténelem irányzatához leginkább Erdélyi munkája sorolható, amely a magyar szerző könyvének elméleti háttéréből is látható. A tanulmányhoz írott reflexiójában Simon Zoltán Boldizsár a historiográfiai tudatosság szerepére összpontosít. Ennek jelenlétét és lehetséges negatív hatását értelmezi az említett kötetekben, leginkább Erdélyi Gabriella munkáját elemelve.

Bolgár Dániel Erdélyi Gabriella monográfiáját Jan T. Gross *Szomszédok*jával az incidenselemzés szempontjából veti össze. E fogalmat Robert Darnton alkotta meg Gross könyvéről írt recenziójában. Eszerint az incidenselemzés „eseménytörténet a történetírás episztemológiailag érzékeny korában” (49). A szerző az incidenselemzés és a mikrotörténelem közötti hasonlóságokra alapozva állítja párhuzamba a két egymástól távoli művet. Az összehasonlítás azonban felvetethet néhány kérdést: mi *lesz* mikrotörténelem? Elég hozzá egy recenzió – jelen esetben Darntoné –, hogy összehasonlító elemzés során bizonyíthatassák be, miszerint a könyv nem tartozik ahhoz az irányzathoz, amelyhez eredetileg sem kapcsolta semmilyen szál? Kissé indokolatlannak tűnik az elmarasztaló ítélet a *Szomszédokkal szemben*, főleg, hogy ezt felesleges analógiás megoldással hangsúlyozza a szerző. Az állandó párhuzam az ismert magyar teleregénnyel inkább zavaróan hat az olvasás során, és eljelentékteleníti az elemzés tárgyát.

Simon Zoltán Boldizsár hozzászólása a Gross munkájával kapcsolatos kifogásokra reagál. Abból a kérdésből indul ki, hogy mi is lehet a történelem. Noha erre vonatkozóan már a könyv előszava is megfogalmaz lehetséges válaszokat, Simon reflexiója nem sok megoldással szolgál. Az általa választott kiindulópont inkább Bolgár Dániel írásának azt a pontját vitatja, miszerint Gross írása nem történelmi elemzés.

Für Lajos *A bercei zenebona* című „kísérlete a történelmi pillanat megragadására” ugyan többször említődik a kötetben, mégis Papp Gábor elemzi először részletesebben a Boyer – Nissenbaum szerzőpáros *Boszorkányok Salemben*, illetve James Sharpe *The Bewitching of Anne Gunther* című műveivel párhuzamosan. Papp írása három nagyobb részre tagolódik, amelyek egyben három összevetési szempontot is jelentenek. Elsőként a különböző témákat, a művek narrációját, mikrotörténelmi megközelítését méri össze. A másik két szempont módszertani jellegű: a szerző az összehasonlítás és az analógia megjelenését foglalja táblázatokba. A három kötetet Papp szerint az események típusa köti össze: mindegyik monográfia az ellenfelekkel szemben alkalmazott taktikák felől is megközelíthető. Pakot Levente reflexiója azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szerző célkítűzése túllépi egy tanulmány kereteit, és ezzel elnagylottá válik.

Simon Zoltán Boldizsár három jellegzetesen a mikrotörténet-írásához kapcsolt sajátos módszertani elemet vizsgál. Ezek az ismertetőjegyek egyrészt a hermeneutikai gesztus az olvasó felé, másrészt a történeti cselekvők megélt élményének vizsgálata, harmadrészt a másság mint alapvető tapasztalat előtérbe helyezése. Simon érvelése szerint ezek nem jelenhetnek meg úgy az úgynevezett szűkebb mikrotörténelemben, ahogyan a historiográfiai irodalom elemzi azokat. A szerző Levi, Boyer – Nissenbaum valamint Arthur E. Imhof munkái alapján támasztja alá állításait. Az elsőt a klasszikus mikrotörténet, a salemi boszorkányokról szóló kötetet a kvázi-mikrotörténet, míg az *Elveszített világokat* a nem mikrotörténet kategóriába helyezi. Tanulmánya az említett három ismérv érvényesülését veszi szemügyre a három monográfiában. Következtetése alapján a mikrotörténet historiográfiai irodalmában sokszor felbukkanó jellemzők nem alkalmasak az irányzat gyakorlatának bemutatására. Fenyves Katalin hozzászólásában Simon Zoltán Boldizsár írását kommentárokkal látja el. A hermeneutikai gesztus, a megélt és a másság tapasztalata kapcsán olyan kontextusokat vet fel, amelyek a három kategória jogosultságát igazolják a mikrotörténelem meghatározásában.

David Sabeau *Power in the Blood* és Greg Denning *Mr. Bligh's Bad Language* című kötetét Tolmár Bálint az idegenség tapasztalata felől közelíti meg. Arra a problémára keres megoldásokat, milyen alternatívákkal lehet tolmácsolni különböző kultúrák felépítését a hagyományos történettudomány keretei között. Amennyiben pedig ez nem működik, milyen utakat lehet keresni a sikeres tolmácsolásra. Írásának kiindulópontja a társadalomtörténeti paradigmák érvényesülésének kérdése, amihez elsősorban a geertzi sűrű leírást alkalmazó Sabeau tanulmányait elemzi. Arra a következtetésre jut, hogy Denning könyve e szempontból sikerültebb, szerinte ugyanis az utóbbi jobban számot vet a másság, az idegenség megragadásának lehetetlenségével. A tanulmányt követő reflexióban Simon Zoltán Boldizsár a feltett kérdésekre helyezi a hangsúlyt: az episztemológiai tudatossággal szemben előnyben részesíti a *mihez kezdek veled?* kérdést, és leginkább erre összpontosítva veti fel újra a Tolmár által is megfogalmazott problémákat.

Tolmár Bálinthoz hasonlóan Szokol Réka tanulmánya is kissé eltér a mikrotörténelem problematikájától. Írásának középpontjában az áll, mit értékelünk egyáltalán történeti munkaként, illetve mennyire értelmezhetőek az általa tárgyalt munkák ilyenekként. Két olyan monográfiát vizsgál ugyanis részletesebben, amelyek az irodalom és a történelem határán helyezhetők el: Simon Schama *Dead Certainties* és Russell McCormach *Night Thoughts of a Classical Physicist* című műveit kísérli meg értelmezni a mikrotörténeti hagyományban. Elemzése konklúziójaként mindkét írást a történettudomány berkein belül értelmezi, az esztétikai hatás ugyanis véleménye szerint nem kizárólagos cél, mert mindkét mű a *történeti episzteméről* nyilvánul meg. A tanulmányt követő hozzászólásában Tolmár Bálint éppen az irodalmi és a történeti szöveg közötti distinkciót hiányolja. Írásában a felmerülő narratív kérdésekhez kapcsolódik, valószínűsítve azt is, hogy a két monográfia „fehér hollónak” tekinthető.

Mint említettem, Nagy Ágnes tanulmányát nem kíséri hozzászólás, ő Maurizio Gribaudi *Itinéraires ouvriers* és Paul André Rosental *Les sentiers invisibles* című kötetét választotta cikke témájául. A társadalomtörténetben kialakított mobilitásfogalom további lehetőségeit veszi számba az összehasonlítás keretein belül. E két könyvet elsősorban modellalkotásuk terén vizsgálja részletesebben, illetve ezek relatív jellegét problematizálja.

A záró írás Pakot Leventéé, aki a társadalomtudományos történetírás, konkrétan a család- és népességtörténet két munkájához kapcsolódik: George Alter *Family and the Female Life Course* című könyve kerül párhuzamba James Z. Lee és Cameron Campbell *Fate and Fortune in Rural China* című munkájával. Módszertanilag a kvantitatív elemzések erényeit, felhasználási útjait keresi a két műben. A szerző három szakaszra bontotta a kutatást: a hipotézis megfogalmazása, annak statisztikai modellel alakítása, végül ennek empirikus bizonyítása. Őri Péter hozzászólásában az újabb demográfiai kutatások és a mikrotörténeti gyakorlat közötti hasonlóságokat emeli ki. Felhívja a figyelmet arra, hogy a történetírás korábbi módszereinek hatékonyságával kapcsolatos elbizonytalanodás lehet kialakulásuk hátterében, noha a demográfiai elemzések önmagában ettől még nem lesznek mikrotörténetiek. A kötetet összesített irodalomjegyzék zárja, ami hasznos kiegészítése a lábjegyzeteknek.

A tanulmányok révén a mikrotörténeti gyakorlat különböző megvalósításaira kapunk példákat: a kötet szerzői elemzéseikben, valamint reflexióikban ezek analizésére helyezik a hangsúlyt. Az írások kapcsán a kanonizálás kérdése is felmerülhet: Giovanni Levi monográfiája több írásban példaszerű mikrotörténeti elemzésként szerepel. Lehetséges, hogy a korábbi évek recepciója átalakult, mivel a korábban középpontba helyezett Carlo Ginzburg, illetve Natalie Zemon Davis kutatásai jelen kötetben mindössze említészerűen jelennek meg.

A kötet az egyenetlenségek ellenére kihívást jelentő, érdekes problémákat felvető írásokat tartalmaz, és reméljük, hogy hamarosan igazi mikrotörténeti kötetek is követni fogják, nem csak másodfokon.

Móré Tünde

Pozsonyi polgárok családi stratégiái

Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.

(Pozsony város történetei.) Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 261 oldal.

Mivel az utóbbi évtizedekben a történészek figyelme egyre gyakrabban fordult az emlékezet és a narrativitás problémái, továbbá a történeti megismerés nyelvi korlátainak, illetve lehetőségeinek kérdései felé, ezért a társadalomtörténészek munkáját is fokozottabb mértékben jellemezte a szövegekkel való foglalkozás, a szövegértelmezés valamilyen válfaja. Az 1980-as és az 1990-es években ugyanis a nemzetközi történészi diskurzusban a társadalomtudományos kvantifikáló módszerek, irányzatok, modellek és paradigmák kimerülését, háttérbe szorulását lehetett megfigyelni. Magyarországon pedig, ahol a hagyományos nemzetállami szempontú politikatörténet mellett többek között a kvantifikáló város- és társadalomtörténet is csak másodlagos szerepet játszott, hasonló jelenségeket lehetett tapasztalni. A 2000-es évek elején például az egyik várostörténeti diszsertáció szerzője munkája előszavában az általa választott kvantifikáló módszer esetleges „szalonképtelenné” válásától tartva a neves francia történész, Bernard Lepetit-t követve jegyezte meg, hogy reméli, miszerint munkája a kvantitatív módszerek oldottabb használatának lesz a példája.¹

Tóth Árpád recenziókban vizsgált kötete talán az egyik legjobb hazai példája annak, hogy a módszertanilag oldottabb, problémaorientált, kvantifikáló várostörténet képes az általa választott témában szakmailag releváns eredményeket létrehozni. Pozsony és a 19. század eleji magyarországi városi polgárság kutatása természetesen nem előzmények nélküli. Szerzőnk – aki a Miskolci Egyetem oktatója – hasonló problémakörben már jelentetett meg könyvet: doktori értekezésére épülő korábbi munkája ugyanis a reformkori polgárosodás civil társadalmi dimenzióját vizsgálta.² Tóth egyébként több, a 19. század első felének urbanizációját és a polgárosodás problémáját is érintő tanulmánykötet szerzőjeként és társszerkesztőjeként is ismert.³

A Pozsonyra vonatkozó kutatások tekintetében mindenképpen meg kell említeni Sas Andornak – az 1973-ban megjelent és 1995-ben újraközölt, a klaszszikus városbiográfia műfajába tartozó – *A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig: 1815–1848* című, eredetileg nagydoktori disszertációnak

¹ Sonkoly Gábor 2001: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 10.

² Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.

³ Például: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.) 2000: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest; Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.) 2005: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony.

szánt munkáját⁴ és szlovák nyelvű párját, az 1978-ban megjelent többszerzős helytörténeti kiadványt is.⁵ Természetesen a *Polgári stratégiák* című kötet kutatás-módszertani szempontú eszmei előzményeinek nem az előbb említett szlovák és magyar városbiográfiák, hanem a 19. század elejének magyarországi polgárságát társadalomtudományos megközelítésben kutató Bácskai Vera (Pest), Benda Gyula (Keszthely), Czoch Gábor (Kassa) és az oktatás társadalomtörténetével foglalkozó Sasfi Csaba, továbbá a történeti demográfus Andorka Rudolf és Faragó Tamás munkái számítanak.

Jelen kötetben egy következetesen átgondolt és végigvitt kutatási program eredményével találkozhatunk. A reformkori Pozsony kapcsán ugyanis a laikusok többsége és a történészek egy része is szinte kizárólag a reformországyűlések helyszínére vagy – szlovák kontextusban – a szlovák nemzeti ébredés színterére gondol. A szerzőt azonban ettől eltérő kérdésfeltevés, kontextus, értelmezési tartomány érdekli: több mint fél évszázad (1780–1848) pozsonyi polgárainak életvilágára, a jövődő nemzedékek sorsát meghatározó egzisztenciális döntéseire kíváncsi. Azaz *stratégiákra*, amely kifejezést nem véletlenül az olasz *microstoria* egyik klaszszikusától, Giovanni Levitől veszi át. Stratégia alatt olyan racionalitást ért, ami a „társadalmi [...] világ tevéleges alakításában és használatában”⁶ nyilvánul meg (11). A szerző számára tehát olyan kérdések fontosak, mint például: milyen demográfiai tényezők határozták meg a gyermekszámot, hány gyermek született egy családban, a szülők hogyan és milyen érték- vagy érdekpreferenciák alapján döntöttek gyermekeik iskoláztatásáról, kivel házasodtak és mely életkorban kötötték az első házasságot? Röviden összefoglalva: mi jellemezte Pozsony polgárságának társadalmi törekvéseit a 19. század első felében? Az ilyen szemléletű kutatás alapvetően a múlt szereplőinek a döntéseit, azok hátterét, körülményeit és okait kívánja megvilágítani. Mindezen kérdések természetesen nem a politikatörténet terrénumához tartoznak, hanem olyan társadalomtörténeti problémákat feszegetnek, amelyekre a mindennapok története, a történeti demográfia, az oktatás- és iskolatörténet adhat választ. Noha a szerző többször is hivatkozik mikrotörténeti kifejezésekre (*léptékváltás, stratégia, egyedi esetek intenzív elemzése*), kutatási módszere a szűkös forrásadottság miatt inkább „extenzív és intenzív elemeket kombináló, léptékváltó, vállaltan eklektikus”-nak tekinthető (15). A szerző által is felvállalt eklektikusság jól megfigyelhető a kötet egyik legnagyobb terjedelmű részében, a történeti demográfiai fejezetben. Itt Tóth Árpád Pozsony város népességszámát (felekezeti és életkori megoszlását is) és a népmozgalom kérdését egyfelől több időmetszetben, felülnézeti, makroszintű elemzés keretében mutatja be, másfelől a népesedés szerkezetét befolyásoló tényezőket intenzív mikroszintű vizsgálati módszerrel közelíti meg. Módszertanilag a kötet egyik legfontosabb alapja az a 212 család adatait tartalmazó családrekonstrukciós adatbázis, amelyben

⁴ Sas Andor 1973: *A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig: 1815–1848*. Bratislava – Budapest.

⁵ Horváth, Vladimír – Lehotská, Darina – Pleva, Ján 1978: *Dejiny Bratislavy*. Bratislava.

⁶ Az eredeti idézet: Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 40.

a szerző 985 gyermek adatait dolgozta fel. Ebből a létszámból 182 gyermek sorsa ismeretlen, 331 (41,2%) töltötte be a 18. életévét és 257 (32%) halt meg csecsemőkorában (59). Azért is fontos hangsúlyozni a pozsonyi polgárság életének ilyen típusú demográfia peremfeltételeit, mert a fenti tényezők nagymértékben meghatározták a polgárság képviselőit a kiházásítás, a pályaválasztás és a taníttatás stratégiai döntéseinek meghozatalában. Az adatok elemzéséhez a szerző által választott megközelítés, a prozopográfia a főbb családi stratégiai döntések mintázatait képes ugyan kirajzolni, de a rendelkezésre álló adatok esetlegessége miatt az így nyert eredmények nyilvánvalóan nem érik el a statisztikai érvényesség kritériumait. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a szerző a családi stratégiákat elemző intenzív vizsgálati módszereit kizárólag evangélikus családok esetében alkalmazza, vagyis a katolikus közösség ilyen irányú vizsgálatától eltekint; ez egyrészt a forrásadottságokból, másrészt abból a kutatás-módszertani megfontolásból következik, hogy egy 35-40 ezres városi társadalomban csak „bizonyos jellegzetesnek tekintett csoportokra célszerű fókuszálni” (16).

A kötet szerkezetileg három egységből épül fel. Az első, a reprodukció demográfiai feltételeit vizsgáló fejezet a népességszámot, annak felekezeti és életkor szerinti megoszlását, a népmozgalmat, továbbá a népesedés szerkezetét befolyásoló tényezőket (például: nupcialitás, az első házasság időpontja, házasság termékenység stb.) és a bevándorlást elemzi. A monográfia második fejezete *A városi társadalom tagolódása* címmel a foglalkozásszerkezetet és a megélhetés kérdését, a rendiség szerepét és a hatalmi szerkezet sajátosságait teszi vizsgálat tárgyává. A kötet utolsó fejezete *Társadalmi stratégiák* címmel az iskoláztatás, a foglalkozási diverzifikáció, a kiházásítás és az elvándorlás szerepével foglalkozik.

Érdemes kiemelni a kötet néhány fontos kutatási eredményét. Az egyik a polgárság foglalkozásszerkezetével kapcsolatos, ami a korszakban sokkal nagyobb képlékenységet, rugalmasságot mutat annál, mint amit a korábbi kutatások – nagyrészt az ágazati statisztikai forrásokra és a leíró, általában csak egy adott állapotot tükröző honismereti irodalomra támaszkodva – megállapítottak. Ennek a társadalmi státusnak a dinamikus volta többek között abból is eredhetett, hogy Pozsonyban a felekezeti alapon szerveződő iskolatípusok (gimnázium, líceum, katonai iskola, jogakadémia, papképző intézmények) széles választéka volt jelen. E differenciált iskolarendszer a városiakok magas fokú iskoláztatási hajlandóságával is párosult (153). A többgyermekes családokban (Pozsonyban a vizsgált korszakban a demográfiai átmenetet megelőző helyzetet lehet megfigyelni, vagyis a születésszabályozás csak nyomokban létezik) a következő nemzedékeknél az ún. foglalkozási diverzifikáció vált jellemzővé, vagyis a többgyermekes családok eltérő szakmák elsajátítását és/vagy a hosszabb iskoláztatást preferálták. Sőt, több esetben megfigyelhető, hogy az ilyen kedvező demográfiai helyzetű, több gyermeket felnevelni képes családok a városokat összekötő rokoni hálózat kialakítására törekedtek (191).

A szerző másik fontos megállapítása a pozsonyi hatalmi szerkezet sajátosságaira vonatkozik, amely szerint a városi tisztségviselők esetében (különösen

a vezető tisztséget betöltőknél) a kiválasztásukban meghatározó szerepet játszott a vallásfelekezeti paritás elve, vagyis a katolikus és az evangélikus felekezethez tartozók egyensúlyára törekedtek. Továbbá, a tisztviselők alkalmazásának a városi polgári cím mellett fokozatosan az iskolai előképzettség is feltétele lett. Ezen túl a hatalmi szerkezetben megnyilvánuló hierarchikus viszonyt tompította a város egyesületi élete, ahol normaként szintén a felekezeti egyensúly érvényesült, és az egyesületek vezetői között nem egy esetben egyszerre voltak főnemesek, nemesek és közrendűek, vagyis polgárok, ezzel mintegy reprezentálva az egyesületi élet demokratikusságát. Mindezen eredmények alapján egyáltalán nem igazolhatóak a korábbi szakirodalom azon megállapításai, amelyek szerint a magyarországi késő rendi polgárságot alapvetően a bezárkózás, kizárólag a kiváltságainak védelme, s egyfajta elszigeteltség jellemezte. Sőt, a Tóth Árpád által felvázolt polgárkép egy alapvetően dinamikus, változni és változtatni képes, a gazdasági-társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodni tudó társadalmi réteg jellemzőit mutatja fel. Ez pedig egyben megerősíti az újabb várostörténeti szakirodalom eredményeit is.

Némiképpen szokatlan megoldásnak tűnik, hogy Tóth Árpád munkájának tulajdonképpen tárgyát, azaz a polgárságot a kötet végén definiálja. Ugyanakkor a szerző által választott ezen stratégia lehetővé teszi azt, hogy az olvasó a társadalmi gyakorlatról széles körben felmutatott példákkal alátámasztott következtetésként szembesüljön a nagyrészt a korszak hagyományos rendi jellegű polgárság-fogalmának (jogi kiváltságokon alapuló társadalmi réteg) keretein belül jelentkező, a szerző által a modern polgáriság jelenségköréhez csatolt magatartásformák (műveltségi eszmény, racionális egyéni és családi döntések meghozatala, individualizáció) elterjedésével.

Tóth Árpád kötete alapos levéltári és könyvészeti forrásokon nyugvó kutatási eredmények összefoglalása. Noha a témára vonatkozóan értékes információkat őrző Pozsonyi Városi Levéltár technikai okokkal indokolt több éves zárva tartása miatt a szerző kénytelen volt a korábban közölt vagy kijegyzetelt adatokat felhasználni (11; 138), vizsgálat alá vette a többi szlovákiai levéltár, így a Szlovák Nemzeti Levéltár és a Pozsony Megyei Levéltár, továbbá az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Központi Levéltárának a témára vonatkozó fondjait, és természetesen a Magyar Országos Levéltár Pozsony szabad királyi városra vonatkozó és a problémafelvetését érintő iratanyagát is. A kötet könyvészeti és sajtóforrásai is hasonlóan gazdagok. Így a szerző felhasználta a korabeli magyar és német nyelvű sajtótermékeket (*Pressburger Zeitung*, *Hírnök*, *Intelligenzblatt*), illetve a 19. század első felének fontos statisztikai kiadványait. A gondos szerzői és szerkesztői munkának köszönhetőn a szöveget nyelvhelyességi és stiláris szempontból letisztult és adekvát fogalomhasználat jellemzi. A kötetet függelék zárja, ami a táblázatokat (például: életkor szerinti halálozási megoszlás, pozsonyi újpolgárok származási hely szerinti megoszlása stb.) és egyes családok leszármazási tábláit tartalmazza. Fontos kiemelni a kötetben található gazdag színes képanyagot, amely részben a város külső képét, részben a Pozsonyról készült térképeket és a helyi polgárokról fennmaradt portrékat tartalmazza. Ritkán lehet olvasni ilyen

részletes, az adott kép tartalmára is kiterjedő képaláírásokat, amelyek mindenképpen a szerző alaposságát dicsérik. A könyv végén személy- és helynévmutató, továbbá gazdag szakirodalom-jegyzék található.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Tóth Árpád kötete jelentős mértékben járul hozzá a magyar várostörténeti irodalomhoz, segíti a korszak társadalomtörténetének differenciált módon való értékelését, s elsősorban a rendi polgárság szerepének ártértékelését. Elolvasását követően ugyanis a magyarországi késő rendi polgárságot nem pusztán egy rendi kiváltságon alapuló közösségnek, hanem a polgári műveltségesezménynek megfelelni kész, bizonyos fokig individualizálódó, racionálisan viselkedő és „aktív, pozitív, döntésekre képes személyek” (193) körének láthatjuk. Egyet lehet érteni a szerzőnek a kötet zárófejezetében kifejtett azon gondolatával is, mely szerint „[a] vizsgált évtizedekben élt pozsonyi polgárok immár nem statisztikai táblák celláiba zsúfolt tömegek, hanem sajátos arcéleik (törekvéseik, tetteik, döntéseik) alapján azonosítható egyének” (196). Tóth Árpád jelen kötetében tehát a tőle már megszokott módon egy szakmailag releváns problémának, vagyis a reformkori polgárság társadalmi mobilitásának kérdését magas színvonalon, elméleti igényességgel képes bemutatni, s egyben gazdagítani a témára vonatkozó ismereteinket.

Kosárhó László

Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 362 oldal.

A magyarországi cigányság története, kultúrája, életmódja témakörében eddig is szép számban születtek monográfiák, tanulmányok, esetleírások, kutatási beszámolók, szakdolgozatok, azonban ezek a vizsgálatok témájukat, tér- és/vagy időbeli határaikat, vagy éppen a megközelítésük módját illetően erősen behatároltak voltak. A szerzők egyike sem vállalkozott ugyanis arra a többek által szükségesnek tartott feladatra, hogy az eddigi eredményeket egy tartalmában komplex, időben és térben átfogó monográfiában összegezze-összefűzze. Dupcsik Csaba volt az első, aki megvalósította ezt a célkitűzést. Neki köszönhetően, sokak örömeire és segítségére, végre azok is átfogó, hiteles és részletes képet kaphatnak Magyarország legnagyobb létszámú kisebbségének történetéről és életéről, akik valamilyen okból kifolyólag nem tudják, vagy nem akarják áttekinteni az egymástól szegregált – hogy ezzel a témához erősen kapcsolódó fogalommal éljek – szakirodalmat. A puzzle darabjai végül teljes képpé állnak össze Dupcsik munkájában.

Dupcsik Csaba jól átgondolt, logikusan felépített, az eddigi történeti megközelítésű munkáktól azonban eltérő, s talán éppen ebből fakadóan üdítő szerkesztési elgondolás alapján mutatja be a hazai cigányság történetét, ugyanis összekapcsolja azt a cigányságról született szociográfiai kutatások eredményeinek elemzésével. A szerzőnek ez a döntése az első jóleső meglepődés után teljességgel érthetőnek, sőt egyenesen szükségesnek tűnik, hiszen az elmúlt kicsivel több, mint száz évben a szociológia, illetve az utóbbi húsz évben az antropológia foglalkozott leginkább érdemben a cigányság életmódjának kutatásával. Dupcsik a kezdetektől, vagyis a cigányok magyarországi megjelenésétől egészen a közelmúltig veszi sorra a hazai roma történelem nagyobb fejezeteit. Ezen belül azonban lehatárol egy időszakot – az 1890 és 2008 közé eső éveket –, amelynek nagyobb figyelmet szentel. Az említett korszak kiemelését az indokolja, hogy csak az 1890-es évektől kezdve állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek lehetőséget nyújtanak a cigányság – elsősorban szociológiai szempontú – kutatására.

A mű bevallottan oktatási segédanyagnak (is) készült, s ez a célkitűzés a könyv szerkezeti felépítésén is meglátszik. A bevezetésen kívül a könyv hat nagyobb, terjedelmében közel azonos fejezetre oszlik, amelyek kronologikus rend alapján követik egymást. A kiemelt korszakon belül a hangsúly a II. világháborút követő időszakra, a szociológiai kutatások kibontakozásának korára esik. Míg az 1890 és 1945 közé eső éveket két, addig az 1945-től napjainkig tartó időszakot három fejezet ismerteti, ami az utóbbi években megszorodó kutatásoknak tudható be, amelyek közül a szerző a jelentősebbeket sorra be is mutatja. Az egyes fejezeteket a főszövegtől jól elkülönülő, keretbe foglalt kiegészítések teszik színesebbé, érthetőbbé, így kínálva lehetőséget a témában való elmélyülésre. E kis kitekintések, kitérők mellett – amelyek nem törik meg a főszöveg

egységét – diagramok, ábrák, táblázatok és képek illusztrálják, árnyalják a leírakat. Az előbbiekről elmondható, hogy – miként az egy oktatási segédanyagtól elvárható – átláthatóak, a megértésükhöz szükséges valamennyi adattal el vannak látva, míg a képeket változatos tematika és technika jellemzi. A szövegben számos helyen találkozunk előre-, illetve visszautalással (Dupcsik zárójelben jelöli a kapcsolódó szövegrész oldalszámát egy vissza vagy előre mutató nyíllal együtt), így az olvasó szabadon mozoghat az egyes fejezetek között. Összességében a mű felépítése engem leginkább az internet világának hypertextjére emlékeztet, amelyben lehetőség van ide-oda ugrálni a linkek segítségével, extra információkat tartalmazó ablakokat megnyitni-bezárni, úgy, hogy ennek a mozgásnak a szöveg egysége és tartalma nem látja kárát.

A bevezető fejezetben a szerző olyan tudományos és társadalmi szinten egyaránt problémás kérdésekre próbál válaszolni, mint amilyen a „Mire jók a cigányok» és a velük való foglalatosság?», „Ki a cigány?», illetve „Csabikám, de ugye, te nem a cigányokkal vagy?». Az első kérdésre válaszolván, Dupcsik kijelenti, hogy „a cigányok alapvető szerepet töltenek be a magyarországi nem cigány népesség önismeretében – az *ellenkép* szerepét.” (11; kiemelés az eredetiben – B. É.) A cigányok élete, története, kultúrája egyfajta tükör a többségi társadalom számára, amelybe belepillantva szembesülhet mindazon jellemvonásokkal, amelyek rá nem jellemzőek, hiszen a nem cigány lakosság meggyőződéssel vallja, hogy mindenben a romák ellentéte. Miután „a romákról tett megállapítások igen gyakran sokkal többet mondanak a nem cigányokról, arról a – nem romák által meghatározott – világról, amelyben ezek a megállapítások születtek” (12), Dupcsik könyvében keresztül indirekt módon a többségi társadalom is bemutatásra kerül, vagy legalábbis magára ismerhet.

A „Ki a cigány?» kérdésre számos, olykor egymásnak ellentmondó meghatározás született a cigánykutatások megindulása óta. A válaszok áttekintése nem kerülhető meg, mivel az, hogy egy-egy kutatás kit tekintett cigánynak, természetesen jelentősen meghatározta a kutatás eredményét. Dupcsik a romakutatók által legtöbbször alkalmazott definíciót használja könyvében, vagyis: cigánynak tekinti azt az egyént, akit a környezete is cigánynak tart. A harmadik kérdésre válaszolva a szerző rámutat arra a jelenségre, hogy a romákkal kapcsolatos diskurzusban még ma is az a legfontosabb szempont, hogy valaki a cigányokkal van-e, vagy sem. Ez a megállapítás ugyanúgy igaz a cigánykutatásokra is. A szerző a tágabb értelemben felfogott politika dimenzióját használja, hogy megkülönböztessen devianciaorientált, leíró és emancipatorikus kutatási megközelítéseket. Egy újabb dimenzió, a módszertani dimenzió bevonásával a szerző különbséget tesz azon kutatások között, amelyek a cigányok tulajdonságait azok etnikai vonásaiból vezetik le (esszencialista megközelítés), illetve azok között, amelyek a romák és a többségi társadalom közti interakcióból kiindulva teszik ugyanezt (strukturális megközelítés). Így Dupcsik az említett két dimenzió mentén összesen hat ideáltípust rajzol meg, amelyek alapján lehetővé válik a később bemutatásra kerülő kutatások kategorizálása. Az ideáltípusok nem csupán

az egyes kutatások cigányképének megragadásához visznek minket közelebb, hanem felismervén az adott korszakra jellemző ideáltípust, könnyebbé válik a politika által tett intézkedések céljainak megértése is.

A történettudomány csupán az 1980-as évektől kezdett el érdeklődni a cigányság múltja iránt, korábban a néprajz képviselői voltak illetékesek a kérdésben. A korai időszakban a romák jogi helyzetét gazdasági viszonyaik határozták meg. Mentalitásuk miatt, illetve a megfelelő szaktudás és elsősorban a föld hiányának következtében nem foglalkozhattak földműveléssel, helyette különféle iparos mesterségekből és szolgáltatásokból tartották fenn magukat. Mivel nem rendelkeztek írásbeliséggel, a 18–19. századra vonatkozóan jóformán semmit sem tudunk életmódjukról, mentalitásukról, vallásukról, a nem cigányok által készített írott források pedig nem segítenek szokásaik megértésében. A „cigánykérdés” megszületése, vagyis az állami szintű intézkedések kezdete a 18. század második felére tehető. Annak ellenére, hogy a roma és a nem roma népesség közötti integráció egyre növekedett, s folyamatosan nőtt a letelepedett cigányok száma, mégis mind az állampolitika irányítói, mind pedig a többségi társadalom egyre inkább problémaforrást látott a cigányokban.

A 19. század végétől új korszak kezdődött a magyarországi cigányság történetében. 1893-ban tartották meg az első magyarországi cigányfelmérést, amelyet további kutatások követtek. A korszak etnográfusai szerint a cigányok kultúrája egyértelműen pusztulásra ítéltetett, az asszimiláció során végleg el fog tűnni. Mielőtt azonban ez bekövetkezne, a kutatók kísérletet tettek a más népektől egykor átvett, s így a cigányság által megőrzött kulturális elemek „megmentésére”.

A 19–20. század fordulójától a magyarországi cigányság helyzete fokozatosan rosszabbodott. A politikában Trianont követően felhagytak a liberális hozzáállással, erősödött a magyarság kirekesztő, etnicista felfogása. A korszakban a cigányság megélhetése még nehezebbé vált. A tömeges és tartós munkanélküliségtől csak az menthette volna meg a romákat, ha nagy számban át tudtak volna állni más foglalkozásra, de erre a 20. század eleji gazdaság nem kínált lehetőséget. A náciizmus szellemiségének hazai erősödésével a „cigánykérdés” egy idő után összekapcsolódott a szélesebb nyilvánosság előtt tárgyalt „zsidókérdés”-sel. A cigányokkal szembeni egyre ellenségesebb hangulat a tudományos életben is éreztette hatását. A cigány népesség lealacsonyításának, s ezáltal a magyar társadalmon kívülre helyezésének eszköze a kultúrátlanítás volt, vagyis annak kimondása és hirdetése, hogy a roma népesség nem rendelkezik önálló kultúrával. Ezek után nem meglepő, hogy a cigányok szép lassan kiszorultak a szociográfusok kutatási látóköréből is. „A romák tehát valahol a társadalom *alatt* élhettek” – mondja Dupcsik (112; kiemelés az eredetiben – B. É.). Végérvényesen háttérbe szorult az asszimilációs stratégia, s egyre gyakrabban hangoztatott nézetté vált, hogy a „cigánykérdés megoldása” kegyetlen módszereket követel.

A II. világháború idején a zsidókat ért kegyetlenségek mellett a roma holokauszt gyakorta háttérbe szorul mind a hétköznapi, mind a tudományos diskurzusban. Dupcsik a magyarországi romák ellen elkövetett bűntettek valódi kegyetlenségét

abban látja, hogy a romák kiirtása „*egy félvállról kezelt tömegyilkosság*” (130; kiemelés az eredetiben – B. É.) volt az elhatározást és a kivitelezést illetően egyaránt.

A II. világháború és a rendszerváltás közötti éveket a szerző két nagyobb egységre bontva mutatja be. Indoklásában a két korszak eltérő dinamikájú diskurzusára mutat rá. Míg az 1945 és 1960 közötti időszak cigányképét „*a civilizatorikus megközelítés szocialista változata uralta*” (138; kiemelés az eredetiben – B. É.), addig az 1960–1990 közötti években fokozatosan nőtt a romákat vizsgáló kritikai megközelítések száma. Miután a cigány lakosság kiirtására irányuló náci törekvés meghiúsult, az 1945 utáni Magyarországon vita indult a cigányság nemzeti státusának elismeréséről. A kommunista államvezetés egyértelműen nem tekintette nemzetiségnek a romákat. Mindazonáltal az 1960-as évek elejétől a cigányság helyzete javulni kezdett. A korszak cigányképe annak ellenére nem sokat változott a korábbi időszakokéhoz képest, hogy a szocializmusban – legalábbis elméletileg – minden ember egyenlőnek számított. A cigányokat továbbra is alacsonyabb rendű népcsoportként, magukról gondoskodni képtelen, gyermeki státussal rendelkező egyének közösségeként kezelték, amely szemlélet leginkább a korszak elterjedt szimbolikus gyakorlatában, a kényszermosdatásban nyilvánult meg. Az állam intézkedései egyértelműen az asszimilációs politika feléledésére mutattak. Ugyancsak a civilizatorikus megközelítés kapott hangsúlyt a korszak cigánykutatásaiban, amelynek egyik kiváló képviselője, Erdős Kamill is elkerülhetetlennek és kívánatosnak tartotta a cigányság asszimilációját.

Az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől egyre inkább megerősödött a kritikai szemlélet a cigányokról folytatott diskurzusban, s a civilizatorikus megközelítést egyre több támadás érte. Erre az időszakra tehető az 1893 óta eltelt évek legnagyobb cigánykutatása, amelyet Kemény István és munkatársai végeztek a kritikai szemlélet jegyében (1971).

A „cigánykérdés” továbbra is megoldásra várt. Ebben a korszakban is szó esett – immáron sokadszorra – a cigányok biológiai sajátosságairól (termékenység), megélhetési módjairól (munkavállalás, segély, bűnözés), életkörülményeiről (lakóhely), jövőjéről (oktatás). A romák helyzete a legbiztatóbbnak a munkavállalás terén mutatkozott, ugyanakkor sem a lakóhely-teremtési, sem pedig az oktatáspolitikai kezdeményezések nem vezettek igazán eredményre. A szociológia kibontakozásával megszülettek az első előítélet-kutatások is, amelyek bemutatták, hogyan viszonyult a romákhoz a nem roma közvélemény.

A rendszerváltást követően a cigányság helyzete jelentősen romlott. A korszak kutatásai rámutattak arra, hogy míg nyelvileg és identitásukban is közelebb kerültek a többségi társadalomhoz, addig foglalkoztatásukban, iskolázottságukban, s lakhelyüket illetően elszakadtak tőle. Annak ellenére, hogy már a 20. század utolsó harmadától a szociológia volt a fő „illetékes” tudomány a romák kutatásában, mégis csak a rendszerváltás után növekedett meg a romákkal foglalkozó szociológiai írások száma – mutat rá Dupcsik. S ráadásul más tudományok is fokozott érdeklődéssel tekintettek a „cigánykérdés”-re. Ezek közül elsősorban a kulturális antropológiát emeli ki a szerző, de megjelentek történettudományi,

illetve közgazdasági megközelítések is. Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat és az általa képviselt szellemiség jelentősen befolyásolta e korszak kutatóit, így elmondható, hogy a rendszerváltást követően a kritikai-leíró megközelítések kerültek túlsúlyba. A kritikai-leíró és a devianciaorientált megközelítések mellett aztán megjelent egy harmadik pólus is, amelyen – Kovalcsik Katalin és Réger Zita terminusát használva – a naiv tudomány állt. Amiben ez a megközelítés eltért a devianciaorientált szemlélettől, az az elgondolás, hogy a cigányok tulajdonságait meghatározó öröklött belső tulajdonságokat csak azok ismerhetik meg, akik képesek a cigány kultúrát belülről látni. Következésképpen a megközelítés legtöbb híve vállaltan cigány vagy roma származású volt. A naiv tudomány célja „egy új, korszerű roma identitás konstruálása, értékeinek felmutatása a cigányok és a többség felé egyaránt, s ezen identitás emancipációja” (247).

A könyv bevezetőjében is tárgyalt kérdés körül („Ki a cigány?”) máig tartó vita robbant ki az 1990-es évek végén. Nem csupán arról volt szó, hogy kit tekintünk cigánynak, hanem arról is, hogy egyáltalán használható-e maga az elnevezés. A vitás kérdés a korszak szociálpolitikáját vizsgálva is releváns, mutat rá Dupcsik, hiszen „[a] szociálpolitika diszfunkcionális működésének egyik tünete, s ugyanakkor oka is, hogy nehezen tudja megragadni a roma célcsoportot, a már többször tárgyalt »Ki a cigány?« probléma miatt” (293). Az utolsó fejezet egyik legérdekesebb alfejezete, ami *A láthatóvá vált ember* címet viseli, a médiában megjelenő romák képét vizsgáló kutatásokat mutatja be.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy Dupcsik Csaba könyve a magyarországi cigányság történetének átfogó és hiteles ismertetésén túlmenően, a kutatások részletes és kritikai bemutatásával komplex képet nyújt a hazai cigánykutatások történetéről is. A szerző mindkét munkájával jelentős hiányt pótol a hazai ciganológiai/romológiai szakirodalomban. Hogy a művet egységesnek, hiánytalanak érezzük, annak nem csupán a széles szakirodalmi bázison alapuló és jól szerkesztett tartalom az oka, hanem a szerző letisztult, érthető, személyes hangvétellű stílusa is, amely könnyen olvashatóvá, gördülékennyé és érdekessé teszi ezt a korántsem ennyire egyszerűnek tűnő témát.

Végezetül csupán néhány kritikai észrevételt tennék. A fejezetek és alfejezetek elkülönítése eltérő módon történik a tartalomjegyzékben és a főszövegben. Ez megnehezíti a gyors tájékozódást. Szerencsésebb lett volna, ha a tartalomjegyzékben dőlten szedett alfejezetcímek a szövegben is hasonló módon lettek volna szedve, vagy pedig a tartalomjegyzékben eltekintettek volna a kurziválástól. A szövegben ugyan kevés a gépelési hiba, de akad (például: 127, 188, 189, 202, 222). Tartalmilag nem gondolom, hogy kiegészítésre szorulna Dupcsik munkája. Egyedül talán a kulturális aspektus hiánya merülhet fel, azonban a szerzőnek nem volt célja a magyarországi cigányság kultúrájának bemutatása, ezért azt nem is kérhetjük számon rajta. Épp ellenkezőleg, a szerző érdeméért emelném ki, hogy célkitűzése ellenére kiter az antropológiai vizsgálódásokra is, valamint szakirodalom ajánlásával segíti azokat, akik a cigány kultúra iránt érdeklődnek.

Bodovics Éva Judit

Lakva ismerzik meg...

Branczik Márta – Keller Márkus: Korszerű lakás.

1960: az óbudai kísérlet.

Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet – Terc, Budapest, 2011. 201 oldal.

A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma 2011 végén rendezett kiállítást *Korszerű lakás. 1960: az óbudai kísérlet* címmel, hogy a II. világháború utáni szociális lakásépítés egyedülálló kísérletét, az Óbudai Kísérleti Lakótelepet (OKL) bemutassa. A kiállításon megtekinthető eredeti tervrajzokat, fényképeket, kisfilmeket és hangfelvételeket tudományos igénnyel feldolgozó, albumminőségű külsővel bíró könyvbe első látásra bele lehet szeretni. Az igényes kialakítású borító már sejtetni enged a belső tartalmat is: az OKL-t egyszerre értelmezik építészeti vállalkozásként és társadalmi kísérletként a mű szerzői. A szerzők közül Keller Márkus a társadalomtörténeti, Branczik Márta pedig az építészettörténeti nézőpontot érvényesíti.

Nem egy szokványos helytörténeti művet tartunk a kezünkben, s nem is egyszerűen egy építészettörténeti albumot. A szerzőknek sikerült az egyoldalú megközelítést elkerülve tágabb kontextusba helyezniük az OKL történetét. De minek is köszönheti az OKL ezt a kitüntetett szerepet, mi is az a tágabb kontextus, amiről beszélünk? A szerzők szerint a kísérleti lakótelep azért érdemel figyelmet, mert ez a berendezkedő Kádár-rendszernek a modernitás egyik legégetőbb kihívására, a lakáskérdésre adott válasza. Egy másik, szintén gyakori buktatót is elkerültek a szerzők, nevezetesen, hogy a politikátörténeti korszakolás és viszonyulás rányomja bélyegét a lakótelep történetének bemutatására. Ahogy Keller Márkus fogalmaz: „A kutatás eredménye megerősíti azokat, akik amellet érvelnek, hogy a társadalomtörténeti folyamatok csak a legkritikább esetben illeszkednek a politikátörténet által kijelölt korszakhoz.” (45.)

Miben is áll e társadalomtörténeti korszakolás és nézőpont sajátossága? Keller Márkus szerint a kötetben részben közölt, építészekkel készített interjúk alapján – legalábbis építészeti kontextusban – kifejezetten pozitív kép rajzolódik ki a Rákosi-rendszerről. E kép kialakulása több tényezőre vezethető vissza (kognitív disszonancia, új generáció felbukkanása, az addig háttérbe szoruló modern építészet és építészek előtérbe kerülése), legfőbb okát mégis az építész szakma professzionalizációjának szintjével, vagyis az építészek társadalmi megbecsültségének emelkedésével magyarázza Keller, aki a hazai professzionalizációs kutatások elismert történésze. Az építészet gyors professzionalizációja számos területen tetten érhető: a műszaki és mérnöki felsőoktatás fejlesztésében, az állami tervezőirodák inspiráló környezetében, az építészek fiatalabb és tapasztaltabb generációinak hatékony együttműködésében, az építészek társadalmi presztízsének emelkedésében, az állami megrendelések által szavatolt létbiztonságban.

A Rákosi-korszakban az építészet szerepe felértékelődik, hiszen fontos feladatot – a berendezkedő sztálini diktatúra reprezentációját – hivatott ellátni. Az építész az állam számára nélkülözhetetlenné válnak. Ez a gyors professzionalizáció különösen a Kádár-rendszerrel szembeállítva válik nyilvánvalóvá, ahol Keller erős deprofesszionalizációs trendeket vél felfedezni (az építészet szerepének átértékelődése, csökkenése, a felsőoktatás leépítése, a szakmai autonómia szűkülése, a szakmai nyilvánosság sekélyessége stb.). A szerző kísérlete az építészet professzionalizációs megközelítésére gyümölcsözőnek tűnik. Sikerült egy olyan nézőpontból tárgyalni a szóban forgó kérdést, amely árnyaltabbá teszi a korszakról alkotott eddigi elképzeléseinket.

Mint az a Keller Márkus által jegyzett első fejezetből kiderül, 1945 után a modern építészet hazai szószólói megkapják a lehetőséget, hogy reflektáljanak a kor nagy kihívására, a kínzó lakáshiányra. A modern építészet szemlélete, amelynek „a lakásépítés és a lakáshasználat tudatos megtervezése, illetve befolyásolásának igénye az egyik legfontosabb jellemzője” (5) nem áll távol az államhatalmi törekvésektől sem. Mindkettő az állampolgárok nevelését, átforgalmazását és végső soron befolyásolását tűzi maga elé célul. Az egyéni igényeket figyelembe vevő, de nevelő célzatú építészti attitűd 1946–1947 folyamán, majd állami szinten – a Sztálin halálát követő enyhüléskor, „a politikai eseményektől nem függetlenül” (25) – 1954-ben ismételten feltűnik. A korszak politikatörténeti értékeléséhez viszonyítva Keller itt is megengedő hangnemet használ, amennyiben a szocialista realista építészetet úgy jellemzi, mint ami az „alattvalók” életét kevésbé akarja megreformálni, alakítani. „Szintén sajátosan ellentmondásos, hogy az elméletben totális kontrollra törő Rákosi-rendszer, eszközök híján, sokkal kevésbé tudta normáival befolyásolni állampolgárainak lakásviszonyait és ilyen értelemben életmódját is.” (45.) Mint az a fenti idézetből és a Keller által citált statisztikai adatokból világosan kiderül, a Rákosi-rendszer ezen „toleranciája” inkább egyfajta optikai csalódás. Az állami építkezések alacsony száma egyszerűen eszköztelenné teszi az államhatalmat a magánélet ilyesfajta befolyásolására. Az egyéni igényekhez alkalmazkodó, nem, vagy kevésbé normatív „gondolkodásmód újabb vereségét pedig paradox módon az egyre jobban megszilárduló Kádár-rendszer panelprogramja hozza magával” (45).

E történelmi folyamatba illeszti bele Keller az OKL kialakulását. Az Építésügyi Minisztérium által 1958-ban meghirdetett „C” terv egyszerre akarja modernizálni a „lakásépítés műszaki, szerkezeti és lakáshasználati oldalát” (38). A cél továbbra is az, hogy olcsó és korszerű lakásokkal lássanak el minél több embert. A „C” terv keretében kiírt tervpályázat legjobb pályamunkáit valósítják meg végül az 1959-ben kezdődő óbudai építkezéseken. 1960-ban pedig már be is költöznek az első lakók a „korszerű lakásokba”. A kísérleti lakótelep legfőbb célja annak kiderítése, hogy a tervezőasztalon oly kiválóan tűnő elképzelések a gyakorlatban valóban megfelelnek-e a gazdaságosság és korszerűség kívánalmainak. Ahogy azonban Keller erre utal, az OKL utóéletét elhalványítja az 1960-as években felendülő paneles építkezésmód, így a szakmai visszhang viszonylag csekély maradt.

A könyv Branczik Márta által jegyzett második fejezete – az első résszel összevetve – kevesebb elméleti megalapozottsággal rendelkezik. 1946–1947-től kezdődően időrendi sorrendben mutatja be az építészeti koncepciókban bekövetkező változásokat. A II. világháború után az olcsó, de korszerű és modern lakás igénye hívja életre a típustervezést, ennek hátulütői és korlátai azonban hamar világossá válnak az építészszakma számára. A Cs-lakások építésének beindulása e kudarc burkolt beismerését jelenti. A gazdaságosság és a korszerű lakás egymásnak ellentmondó kívánalmait nem sikerül egyszerre érvényesíteni. A zsákutcából való kitörést a „C” terv és az ennek nyomán megépülő kísérleti lakótelep szolgálná, amelyről Branczik – Kellerrel összhangban – újólag megállapítja, hogy különösebb visszhang nélkül maradt: „a világ és a koncepció időközben változott” (98). Kiderült, hogy az addig felhasznált technológiákkal és technikákkal a lakáskérdés nem orvosolható, viszont a lakások alapterületének további csökkentése sem járható út. Így válik az Óbudai Kísérleti Lakótelep pártját ritkító történelmi megoldássá.

A kötet harmadik fejezetében a lakókkal és építészekkel készített interjúkból olvashatunk egy rövid összeállítást. A negyedik fejezetben találhatjuk az egyes épületek rövid leírását, továbbá az épületek tervrajzait, korabeli látványtervét és a megvalósult épületekről készített fotókat is. A befejező ötödik fejezetben a szerzők az építészek rövid, kivonatos életrajzát közlik.

A *Korszerű lakás* című munka történelmi és használati értékét számos kiegészítő körülmény növeli. A gazdag illusztráció már-már alapvető elvárás egy építészettörténeti munka esetén. Fontos érdem, hogy ezt e kiadványban nemcsak esztétikusan, hanem az olvasó számára hasznos módon sikerült megoldani. A kötet végéhez csatolt tervrajzok, homlokzati rajzok és a megvalósult épületről készült fotók segítik a szöveg megértését, így azoknak sem okoz különösebb gondot a szerzők gondolatmenetének követése, akik kevésbé jártasak az építészeti szakkérdésekben. Az építészek rövid életrajzának és munkásságának bemutatása a kötet végén a magyar érdeklődők, a fejezetvégi terjedelmes angol nyelvű rezümék pedig a külföldi olvasók tájékozódását segítik.

A következőkben megfogalmazott kritikai észrevételek előtt szeretném hangsúlyozni, hogy olyan újszerű, a korszakkal kapcsolatban ez idáig nem használt megközelítésekkel találkozhat a könyvben az olvasó, amelyek önmagukban is elsőrangú történeti munkává teszik a művet.

A két vagy több szerzős művek örökös kulcskérdése, mennyire sikerül az összhangot megteremteni az egyes részek között. E szempontból a kötet szerkesztése nem sikerült tökéletesen. A műben helyenként ismétlésekkel találkozhat az olvasó, ami a szöveg koherenciájának hiányára utal. Mindkét szerző ismereti például Bálint Sándor, az ÉM munkatársának 1961-es értékelését a kísérleti lakótelepről. Az ilyen ismétlések elkerülése végett – narratív szempontból – a munkát talán szerencsésebb lett volna úgy tagolni, hogy a Keller Márkus által írt – egyébiránt kiváló és gondolatébresztő – bevezető rész, az építészszakma helyzetének bemutatása, valamint a megvalósult lakások gazdaságossági

és használati szempontú értékelése körbeölelje, közrefogja a Branczik Márta által írt építészettörténeti részt, amely a tervpályázatra, az építészeti koncepciókra valamint a megvalósult épületekre helyezi a hangsúlyt. Ám ebben az esetben is problémát jelentett volna, hogy ez utóbbi, a lakáshasználat kérdését tárgyaló rész csonka maradt, a szerzők ugyanis elhanyagolták ezt a kérdést. E szempontból a mű a saját magával szemben támasztott elvárásoknak sem tudott maradéktalanul megfelelni. Ahogy Keller Márkus a kötet elején megfogalmazza: „az ideális lakásról és lakáshasználatról szóló diskurzus elemzése mellett, lehetőség van a konkrét megvalósult lakások és azok használatának az elemzésre” (6). Bár a kötet végén a lakókkal készített interjúk részben reflektálnak e kérdésre, és az interjúk nyilván jó alapot nyújthatnának az elemzéshez, a szerzők mégis aránytalanul kevés teret szenteltek e problémának (42).

Ha – a szerzőkkel összhangban – a modern építészetet a lakosság életkörülményeit pozitívan befolyásolni kívánó törekvésként azonosítjuk, akkor a térszervezés tágabb dimenzióit is elemzés tárgyává lehetett, sőt, kellett volna tenni. A városi tér megszervezése kardinális kérdés, különösen egy komplett lakótelep esetében. Nem derül ki a kötetből az sem pontosan, hogy létezett-e egyáltalán ilyen koncepció, mennyire volt megtervezett, avagy éppen megtervezetlen a lakótelepi tér. Ezzel kapcsolatban a szerzők megállapításai is ellentmondások. Hol azzal érvelnek, hogy „teljesen hiányoznak például az átgondolt közösségi terek a magyar tervek esetén” (44), máshol viszont azt olvashatjuk, hogy a terület rendezését Kiss Albert és Pomsár János tervei alapján kezdték el (83). Nyilvánvalóan létezett tehát a lakóteleppel kapcsolatban valamilyen térrendezés, és nem ad hoc módon jöttek létre az épületek, ahogy maguk a szerzők is utalnak erre. Fábíán István építész a vele készített interjújában mégis az átgondoltság hiányára utal: „[...] elkezdték építeni a házakat. Amikor már nagyban épültek ezek a házak, akkor derült ki, hogy egy ilyen lakótelepnél szükség van járulékos, csatolt épületekre, például bölcsődére is. De bölcsőde nem szerepelt a tervpályázaton. [...] Hát így kerültem én bele, hogy a meglévő épületek közé – ahova eredetileg bölcsődének helyet nem is hagytak ki – nagyon szorosan adódott egy hely az egyik lakóház szomszédságában [...]” (110). Számomra nem teljesen világos tehát ezzel kapcsolatban a kép. Nem kapunk választ továbbá arra a kérdésre sem, melyek voltak a Kiss Albert és Pomsár János által jegyzett koncepció alapjai, mennyiben volt az hiányos, vagy átgondolatlan, és mennyiben volt összhangban az életviszonyokat aktívan befolyásolni igyekvő modern építészeti és államhatalmi törekvésekkel.

A térrendezés kérdése elvezet minket egy másik fontos szemponthoz, nevezetesen a lakótelep közösségének térhasználatához. A lakókkal készített interjúkból az is nagyon plasztikusan kiderül, hogy a lakótelep tere – főleg az akkori fiatalok számára – közösségteremtő erővel bírt. Minden fogyatékosága ellenére („semmi nem volt azon a játszótéren”), e tereken „bandáztak” a gyerekek, itt alakultak ki a lakótelep közösségének alapjai, az első barátságok, szerelmek, konfliktusok (124). „Ha lemegyek az utcára az idős nénitől kezdve, itt a telepen

jóformán, a régiek közt, mindenkit ismerek. Hát itt nőttem föl.” (122) A közösség formálódása nemcsak a tereken valósult meg, hanem aktív szerepet játszottak ebben a mára már teherré váló technikai eszközök. A televízió ekkor még nem az emberek elszigeteltségének diabolikus eszköze volt, hanem közösségüket építette. „A szomszédom műszerész volt, neki volt először televíziója. Abban a nagyon pici étkezőben tízen biztosan ültünk, és néztük az egy szem televíziót.” (121) A telefon, ami szintén hiánycikknek számított még a legkorszerűbb telepen is, szintén hozzájárult az emberek közötti érintkezéshez (114). A lakótelep, ami a civilizatórikus szempontú modern építészeti koncepció és államhatalmi törekvés együttes eredményének tekinthető, alapjaiban alakította át a közösségi életet is. Az interjúkban ott bujkál e beavatkozás eredménye, érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelni neki.

A lakáshasználat, vagyis az OKL utóéletének bemutatása mellett még egy hiány tűnhet fel az olvasónak. Nevezetesen a terület előélete a kísérleti lakótelepet megelőzően, illetve a kísérleti lakótelep helyén élők és kiköltöztetésük története. Egy terület rehabilitációja és átépítése sohasem csak építészeti kérdés és nem is mentes a konfliktusoktól. A rendszerváltás utáni Budapesten jelentkező városrehabilitáció és „dszentrifkáció” ékes példája ennek, ahol üzleti, politikai és társadalmi törekvések egymást keresztezve határozzák meg a fejlesztés irányát. Az OKL esetében a terület „öslakosainak” ki-, át- vagy betelepítésére (?) szintén ki lehetett volna térni. Hogy mi történt ezekkel az emberekkel, nem tudjuk. Ha az életviszonyok tudatos átalakításának igénye felől közelítünk a modern építészethez, akkor a megépülő és a lerombolásra ítélt épületek egyaránt jellemzik ezt a törekvést.

Egy társadalomtörténeti szempontokat felvonultató munka esetén szintén nehezen indokolható, hogy a szerzők miért tekintettek el attól, hogy legalább vázlatosan, nagy vonalakban ismertessék a lakáskiutalás rendszerét. Csupán az a megjegyzés olvasható, hogy „problémát jelentett a lakás-kiutalási rendszer működésének elégtelensége” (46). A megépült lakások „leginkább az ipari dolgozóknak szánt típushoz áll közel, de a lakótelepen élőkkel készített interjúk világossá tették, hogy a lakók összetétele a kezdetektől fogva nagyon vegyes volt, sok értelmiségi, vezető beosztású is lakott itt” (43). A lakótelep célja, funkciója és kísérleti jellegének sikeressége szempontjából a lakáskiutalás mechanizmusának feltárása döntő jelentőségű. Pedig hány és hány utalás hangzik el az interjúkban, amire támaszkodva bővebben ki lehetett volna fejteni ezt a részt!

Úgy vélem, a fentebb említett problémák a szöveg szerkezeti átrendezésével nagyrészt orvosolhatóak lettek volna. Elfogadható érv persze, hogy a lakáskiutalás rendszeréről nincsenek statisztikai jellegű adatok, és nem tudható, hogy hány orvos, pártfunkcionárius, rendőr vagy munkás jutott lakáshoz. De ilyen kemény adatokra talán nincs is szükség. A meglévő narratív források beemelése a szövegbe máris közelebb hozhatta volna az olvasót a problémához. Meggyőződésem, hogy amennyiben az építésekkel és lakókkal készített interjúkat a szerzők a szövegbe ágyazták volna, akkor a fentebb jelzett problémák jelentős része rögtön a vizsgálat középpontjába kerülhetett volna.

Nem lehet elégszer elmondani, hogy az interdiszciplinaritásnak mennyire fontos szerepe kellene, hogy legyen a történelmi munkákban. E mű szerencsés ötvözete a társadalom-, a művészet- és az építészettörténetnek, új és érdekes szempontokat kínál mindegyik szakterület művelői, illetve a laikus közönség számára. Minden kritikus megjegyzésem ellenére nem győzöm hangsúlyozni, hogy újszerű szempontokat érvényesítő, kiváló műről van szó, ami lehetővé teszi a korszak árnyaltabb megközelítését, és amit jó szívvel ajánlok a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

Magos Gergely

Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 524 oldal.

Kósa Lászlónak az Akadémiai Kiadó által megjelentetett új tanulmánykötete válogatás az elmúlt csaknem harminc év (1981–2010) terméséből. A kötet huszonöt tanulmánya javarészt az 1990-es évekből származik, amikor több évtizednyi szünet után ismét előtérbe került hazánkban az egyháztörténet-írás. Kósa a folytonosság megszakadása miatt olyan – egykoron magától értetődő – fogalmak tisztázásával kezdi a *Bevezetést*, amelyek világossá teszik az olvasó számára, mit is jelent például a keresztény–keresztyén szóhasználat a magyar kultúra katolikus–protestáns tagoltsága szempontjából. Már maga a keresztény–keresztyén kettősség is magyar sajátosság, más nyelvekben nincs párja, használata kifejezi a felekezethez tartozást (katolikus vagy protestáns). A tagolódás nyelvi mezején túl a szerző a magyar múlt mély megosztottságaira, a nyugati–keleti, labanc–kuruc, népi–urbánus ellentétpárookra hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy a több vallású társadalom kultúráját a vallási tagolódás gazdagította.

Művelődés, egyház, társadalom – hangzik a cím, a kötet azonban nem általában az egyházak, hanem a protestáns, és ezen belül is elsősorban a református egyháznak a társadalomban, illetve a művelődés terén betöltött szerepével foglalkozik. A művet akár a két évtizede kiadott *Egyház, társadalom, hagyomány* (Magyar Protestáns Köz-művelődési Egyesület, Debrecen, 1993) folytatásának is tekinthetjük, ám annál

szélesebb közönséghez szól. A néhány közös tanulmány ellenére a korábbi kötet kimondottan a református egyház belső életére fókuszált, s megkönnyítette az eligazodást az egyháztörténettel szorosabban foglalkozók számára a rendszerváltást követő években.

A kötetben a többé-kevésbé időrendi sorrendben egymást követő tanulmányokat az ismertetés szerzője megpróbálta levéltáros gondolkodással az időrenden túl tartalmi csoportokba rendezni és így, mintegy „dobozolva” ismertetni. A kötetet bevezető első két tanulmány (*Bevezetés. Keresztények és keresztyének; A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál*) a katolikus–protestáns különbséget a szóhasználatától a kulturális megosztottságig, valamint a kereszthez mint szimbólumhoz való viszonyulás terén vizsgálja.

A könyv derekát az a tizennégy tanulmány adja, amely a 19. századdal foglalkozik. Kósa László a *Bevezetés*-ben a 19–20. század történetének hátterbe szorítottságára mutat rá, mind katolikus, mind protestáns oldalon. Ennek különösebb okát nem látja, szerinte „egyszerűen mulasztás történt, ami a protestáns egyháztörténet-írás hagyományosan reformáció-ellen-reformáció központúságából és a 19. század általános elhanyagolásából fakadt” (128). Másutt is utal a protestáns egyháztörténet-írás erőtlenségére, a 19. század iránti csekélyebb érdeklődésre, a dualizmus évtizedeinek hiányzó feldolgozására (289). E hiány

pótlásának szándéka vezette, amikor azt választotta vizsgálata tárgyául, hogy a kétezer éves keresztény–keresztyén egyház „hogyan találja meg helyét a felvilágosodás után kialakuló polgári társadalomban (mindenekelőtt a változó kulturális viszonyok között), hogyan alakítja azokat és azok hogyan hatnak vissza rá” (12).

Az említett tizennégy írás közül az egyház és állam viszonyának 19. századi változásaival négy tanulmány foglalkozik. E történeti probléma 19. századi alakulását a szerző három nagy fordulópontra kapcsán teszi vizsgálat tárgyává. A protestáns egyházak életében az első nagy változást az 1848. évi XX. törvénycikk hozta (*A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban*). A teljes egyenjogúságot jelentő törvény után a neoabszolutizmus évei a protestáns egyházi autonómia eltörlésének és a visszaszerzéséért folytatott küzdelemnek a korszaka volt (*Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*). A század utolsó évtizedében hozott egyházpolitikai törvényeket, a polgári anyakönyvezés és házasság bevezetését a protestánsok a liberális egyházpolitika kiteljesedéseként üdvözölték (*Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon; A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején*).

Négy tanulmány a vallásos élet 19. századi alakulását teszi vizsgálat tárgyává. *A magánélet vallásossága a biedermeier idején* című írás a magyar vallásos romantika viszonylagos szegénységét hangsúlyozza. Ennek ellenpéldája a József nádor felesége, Mária Dorottya főhercegnő körül kialakult

ökumenikus közösség, amely külföldi mintára épült, a bensőséges hitéleten alapuló kegyességet ugyanis a württembergi származású hercegnő hozta magával a fővárosba. Az 1800-as évek közepére Szeremlei Sámuel lelkész, történész és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* cikkírói működése alapján általános jelenséggé vált a családi, iskolai vallásos nevelés ellanygulása, mely maga után vonta az egyházfegyelem meglazulását, az egyházfenntartás akadozását, végül a felekezethez tartozás elhalványulását (*A vallási közöny növekedése Magyarországon a 19. század közepén*). Ez a vallási közöny vezetett oda, hogy Dél-Magyarországon, a hódoltság után újranepešült területeken, ahol a hagyományos vallásosság különben sem tekintett vissza évszázados múltra, új vallási mozgalmak nyertek teret. Kósa több oldalról vizsgálja, hogy miért éppen ezeken a területeken jutottak fontos szerephez a neoprotestáns „szekták” (nazarénusok, baptisták, adventisták), a későbbi kisegyházak (*Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban*). *A kunágotai áttérés* című tanulmányban azzal az extrém esettel ismerkedhetünk meg, amikor egy katolikus közösséget a papja miatti elégedetlenség indít el az áttérés útján, majd később ugyanezt a személyt kapják – szintén áttérése után – református lelkészüknek.

Az egyház belső szerkezetével foglalkozó két tanulmány közül az egyik a protestáns egyházkormányzat alapegysége, a helyi presbitérium kialakulásával, működésével foglalkozik. Kósa László itt mintaként szülővárosát, Gyulát vette alapul (*Gyula alföldi mezőváros református presbitériuma*

a 19. században). A helybéli egyház-községi és az egyházkerületi levéltári források alapos feldolgozásával a szerző lehetővé tette, hogy betekintést nyerjünk a presbitérium hétköznapi működésébe, a tagok és a kurátor megválasztásának módjába, az eklézsiát érintő ügyek (pap-tanítóválasztás, iskolai és gazdasági ügyek) intézésébe. Az egyházközségi szint után az „Egyházi értekezletek.” Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után című írás már az egyházkerületi szintet veszi górcső alá. Az egyházügyi törvények meghozatala a belső változás, megújulás igényét is felvetette a református egyházban. A téma bemutatása kapcsán Kósa egy elfeledett egyházi intézmény, a mindössze negyedszázadon át létező egyházi értekezletek történetét vizsgálja. Az egyesületi jelleggel, egyházkerületenként működő értekezletek elindításakor az egyházi élet élénkítése, a világi elem érdeklődésének felkeltése volt a cél. Az értekezleteken egyaránt megjelentek az egyházon belüli irányzatok, a liberális teológia hívei vagy éppen a belmisszió propagálói. Kósa rámutat arra, hogy a belmissziós irányzat a Duna-melléken volt különösen erős (Budapest), hatása később innen sugárzott ki.

A szorosan vett Magyarország területén kívül eső, már Horvátországhoz, Szlavóniához tartozó települések szórvány reformátussága több tanulmány témája. *A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben* című tanulmányban Szász Károly püspök vizitációja nyomán a szerző a Dráván túli Kórógy, Haraszti, Szentlászló és Magyarrétfalu

századvégi állapotát rajzolta meg, egy olyan szórványét, amit még Szász püspök nevezett „lassú halálra kárhozott gyermeknek”. A hazai, döntően magyar ajkú reformátusságban (a kis számú német gyülekezettől eltekintve) egyedi jelenségnek számítottak a horvát nyelvű tordincei reformátusok (*Tordince horvát református falu*), akik már a 18. században a kálvini hitet vallották. Nem így Maradékon, ahol a 19. század végén anyanyelvi konfliktus vezetett a katolikus magyar hívek református hitre való áttéréséhez (*Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a 19–20. század fordulóján*).

A 20. századdal foglalkozó kilenc tanulmány közül hat jelentős, a református egyházhoz kötődő vagy református egyházi személyiség köré csoportosul. Ezek olyan világiak és egyházfők, akik művelődés-, politika-, egyház- és társadalomtörténetben jelentős hatást gyakoroltak korukra vagy éppen napjainkig sugárik hatásuk: ilyen például Szabó Dezső, Németh László, Révész Imre, Ravasz László vagy Zsindelyné Tüdös Klára. Míg a Szabó Dezsőről és Németh Lászlóról szóló tanulmányok a két világháború közötti időszakba vezetnek vissza és az írók protestantizmus-sal való akkori kapcsolatát feszegetik, addig Révész Imre és Ravasz László életútjának az 1945 utáni szakaszát ismerhetjük meg. A mai egyháztörténetben az 1945 utáni történések, az egyházak elnyomása, vagy az ügynök-kérdés mind-mind aktuális problémák. *A történész Révész Imre fordulata* című tanulmány felveti a rendszer kiszolgáltatásának kérdését. A nagy tekintélyű

püspök, tudós egyháztörténész 1949-ben kivonult az egyházi szolgálatból s korábbi meggyőződésétől végletesen eltávolodva folytatta történeti munkásságát. Kósa sem Révész *Vallozásai* (Révész Imre 1990: *Vallozások. Teológiai életrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*. Szerk. Barcza József. Budapest), sem az utóbbi időben hozzáférhetővé vált irathagyatéka alapján nem találta tette indítékát. Szerinte Révészt leginkább saját szavai ítélik meg: „Egészen más a történetet egy bizonyos szellemi irányzat tükrében nézni és értékelni, s egészen más a történetet bizonyos szellemi irányzat propagandája érdekében átgyúrni és átértékelni.” (Révész Imre 1941: Református történetiszemlélet. In: Vasady Béla (szerk.): *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László 60. életéve és püspökségének 20. évfordulója alkalmából*. Budapest, 435. – Kiemelés az eredetiben.) Az idős Ravasz László memoárírását és a leányfalusi „azilumban” töltött évek történetét átszövi a megfigyelés, az ügynökbeszervezés problematikája. E témához kapcsolódik a fővárosi református ifjúsági körök bomlasztása az 1960-as években, amit a szerző, ekkor éppen egyetemista lévén, saját maga is megtapasztalhatott. Zsindelyné Tüdös Klára és az Országos Református Nőszövetség története szintén „modern” témájú írás, a nők helyzete, illetve az egyházi életbe történő bekapcsolódása ugyanis még a 21. századi református egyház számára is aktuális kérdés.

A kötet több tanulmánya kötődik a szerző származási helyéhez és családi hátteréhez: ilyen például a gyulai történetíró református pap, Ecsedy

Gábor (*Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban*) életrajza vagy a gyulai presbitérium 19. századi története. A külföldi protestáns egyházi kapcsolatokra kitékintő, az évszázados peregrinációs utak 20. századi megfelelőjéről, az eberfeld–debreceni diákcseréről szóló tanulmány, amellet, hogy a magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatáról szól, egyben a szerző családtörténetének egyik elemét is feldolgozza, hiszen az édesapja az ösztöndíjasok egyike volt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy e tanulmánykötettel igen hasznos és érdekes olvasnivalót vettünk kézbe. A változatos témájú, hosszú időintervallumot (mintegy kétszáz év történetét) átfogó írások színes képet rajzolnak elénk egy olyan református egyházzal, amely a változó időben a társadalmi változásokhoz igazodva folyamatosan megújult. A kötettel végre egy helyen jutunk hozzá azokhoz a tanulmányokhoz, amelyeket első megjelenési helyük szerint aligha tudnánk egy könyvtárban elolvasni. További erényei között említendő, hogy a szerző a végén külön közli a tanulmányok első megjelenési helyét azzal kiegészítve, hogy azóta, hogyan bővítette azokat, milyen új forrásokat épített még beléjük. Végezetül ajánljuk a kötetet mindazoknak, akik szeretnének többet megtudni a magyarországi református egyház modern kori történetéről, akiket nem riaszt a református templomok puritán, kívülről fekete-fehérnek látszó egyszerűsége, hanem az ajtón belépve felfedezik a fakazettás mennyezetek változatos színvilágát.

Szatmári Judit

SZERZŐINK

Bodovics Éva Judit (1985) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
bodovics.eva@gmail.com

Kármán Gábor (1977) történész
(Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur
Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig)
karmangabor@gmail.com

Kosárkó László (1976) doktorjelölt
(ELTE BTK Atelier)
kosarko@freemail.hu

Kunčević, Lovro (1979) történész
(Horvát Tudományos Akadémia Dubrovnikai Történettudományi Intézete)
lovro.kuncevic@gmail.com

Madunić, Domagoj (1971) történész
(Közép-Európai Egyetem)
domagoj.madunic@gmail.com

Magos Gergely (1983) történész, szociológus, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
magosposta@gmail.com

Móré Tünde (1987) PhD-hallgató
(Debreceni Egyetem)
tunderalma87@gmail.com

Păun, Radu G. (1969) történész
(Centre d'Etude des Mondes Russe, Caucasien et Centre Européen)
radupaun@hotmail.com

Szatmári Judit (1968) levéltáros
(Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye)
jarchiv@freemail.hu

Tóth G. Péter (1970) történész, etnográfus, muzeológus
(Budapest – Pécs)
tothgpeter@gmail.com

Zahirović, Nedim (1966) turkológus
(Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur
Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig)
nedim.zahirovic@yahoo.com

CONTENTS

OTTOMAN WORLD AT THE FRINGES OF CENTRAL EUROPE

Lovro Kunčević	Janus-Faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period	5
Gábor Kármán	Sovereignty and Representation: Transylvania in the Seventeenth-Century Diplomatic System of the Sublime Porte	33
Radu G. Păun	Enemies Within: Networks of Influence and Military Revolts against the Ottoman Power in Sixteenth- and Seventeenth-Century Moldavia and Wallachia	62
Domagoj Madunić	Ali Pasha Čengić and the Frontier Elites of the Ottoman Empire During the War for Crete (1645–1669)	90
Nedim Zahirović	The Memibegović Family in Hungary, Slavonia and Croatia in the First Half of the Seventeenth Century	121
Péter Tóth G.	Event, Biography, Public Sphere. Correlations between the Contemporary Reception of a Seventeenth-Century Supernatural Phenomenon and the Biographies of the Báthory Clan	133

BOOKS

Papp Gábor – Szijártó M. István (eds.): Mikrotörténelem másodfokon. – Tünde Móré	167
Family Strategies of Pozsony Burghers Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. – László Kosárcó	171
Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008. – Éva Judit Bodovics	176
You only get to know them through living with them ... Branczik Márta – Keller Márkus: Korszerű lakás. 1960: az óbudai kísérlet. – Gergely Magos	181
Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. – Judit Szatmári	187
Authors	191
Contents	193
Abstracts	195

ABSTRACTS

Gábor Kármán: Sovereignty and Representation: Transylvania in the Seventeenth-Century Diplomatic System of the Sublime Porte

This paper discusses Transylvania's sovereignty towards the Ottoman Empire through a comparative analysis of the principality's diplomatic representation at the Sublime Porte. Four major questions are examined in detail. First, how were the embassies structured? What different forms and ranks of deputies did various political entities deploy to represent their interests in the Ottoman capital? Second, can the embassy's location be taken as an indicator of the prestige of the representatives residing there? Third, what was the ceremonial aspect of their presence, that is, the formal acts of the entry of the diplomats to Constantinople and their audiences with the grand vizier and the sultan? Last, what conclusions can be drawn from the occasional mistreatment of diplomats?

The typology of the diplomatic representatives at the Sublime Porte and the terminology associated with them proved to be unfit for showing clear distinctions between the treatment of tributaries and independent states. The topography of the residents' lodging also showed divisions running along different lines. The analysis of diplomatic ceremonies, however, did point to distinct boundaries between the peripheries of the empire, its tributaries, and the states independent from the sultan's rule. Both the quantitative and qualitative differences in the diplomatic ceremonies in Constantinople proved to be weaker between Transylvania and the independent states than among the principality and the *voievodates* of Moldavia and Wallachia. The cases of mistreatment, on their part, pointed to an important chronological divide in the prestige Transylvania enjoyed at the Sublime Porte and the analysis shows that this change took place in the late 1650s and early 1660s.

Lovro Kunčević: Janus-Faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period

The article investigates the consequences of being an Ottoman tributary state for the legal status and claims to independence of the early modern Ragusan Republic. The first part of the study addresses the obligations and privileges of Ragusa according to Ottoman documents and the amount of self-governance that the

city enjoyed as a consequence. The second part reconstructs the peculiar interpretation of tributary status promoted by the Ragusan government and contrasts it with the very different Ottoman understanding. The third part considers the claims to “objectivity” of these two irreconcilable interpretations within their proper historical context – the interaction of two mutually alien legal cultures, Ottoman and Ragusan – which results in a somewhat heterodox interpretation of Ragusan legal status. More precisely, this discussion suggests that the usual dichotomy between the two interpretations of Ragusan status – the claim that it was an independent state and that it was a part of the Ottoman Empire – is profoundly anachronistic. The study is concluded with general reflections on the use of international law and inter-state treaties across the cultural border between Islam and Christianity in the early modern period.

Domagoj Madunić: Ali Pasha Čengić and the Frontier Elites of the Ottoman Empire During the War for Crete (1645–1669)

The subject of this study is the intriguing person of Ali Pasha Čengić, a member of one of the most prominent families among the Bosnian Ottoman lords and his conduct during the Venetian–Ottoman War for Crete. For almost two decades, Ali Pasha was a dominant figure in the Bosnian *eyalet*, but he also maintained close and friendly ties with the Republic of Venice, and even went so far as to openly sabotage the Ottoman attack on Kotor in 1657. Thus far historiography has treated his person in a negative light: a traitor of the Empire serving his Venetian masters for money and personal gains, and who was – even by Turkish standards – extremely greedy, corrupt and cruel.

I argue that the case of this controversial Bosnian grandee well illustrates the complexities of the Empire’s frontier. As demonstrated through a detailed reconstruction of his historical background, Ali Pasha was driven by motives other than simple material gain and his image should not be reduced to black and white, simply condemning him as a traitor. Above all, Ali Pasha Čengić was a wealthy lord for whom the family/dynastic interests came before everything else.

The war between the Venetian Republic and the Ottoman Empire was initially successful for the Ottomans, but as it continued year after year the casualties among the Ottoman frontier elite grew considerably. In the conditions resulting from protracted warfare, their estates were frequently raided and plundered, and many from the Bosnian Ottoman elite were facing complete material ruin. Without the prospect of victory and peace in the near future, it should come as no surprise that some concluded that their dynastic/family interests diverge from those of the Empire they served and decided to find their own means to ensure survival.

Radu G. Păun: Enemies Within: Networks of Influence and Military Revolts against the Ottoman Power in Sixteenth- and Seventeenth-Century Moldavia and Wallachia

The present paper discusses sixteenth- and seventeenth-century Wallachian and Moldavian military revolts against the Porte as a telling indicator of governance relations between centre and periphery of the Ottoman imperial system. Examined in the context of the relationship between the Ottoman Empire and the twin vassal principalities, the origins and political career of rebelling local princes demonstrate that prosopographic analysis can provide essential insights into the phenomenon of military revolt. On one hand, it is proven that almost all the Wallachian and Moldavian military uprisings against the Porte were initiated by individuals who had spent long periods in the Ottoman *milieu* and were familiar with the Ottoman system of power. In this capacity, they acted as true “men of the system” involved in broad networks that often encompassed groups of various religion and ethnic background. It was precisely this position that provided them both access to the thrones of Moldavia and/or Wallachia and the means to contest Ottoman suzerainty. On the other hand, the analysis also shows that rebelling Wallachian and Moldavian princes were familiar with and subscribed to the various ideas about the imminent fall of the Ottoman Empire, which circulated all over Europe at the time. These ideas are shown to have played a role in their decision to raise their weapons against their “infidel” overlord.

Péter Tóth G.: Event, Biography, Public Sphere. Correlations between the Contemporary Reception of a Seventeenth-Century Supernatural Phenomenon and the Biographies of the Báthory Clan

As in the popular television show *X-Files*, ‘the truth is out there’ could be the motto for the narrative of the event analysed in this study: on a still and sunny day in the spring of 1605, several people alleged to have seen a miraculous celestial beam of light accompanied with a horrible explosion in the vicinity of the villages Apagy and Nagykálló in Szabolcs county.

The event itself was recorded by three contemporary authors. Péter Alvinczi, a Calvinist minister “commuting” between Kassa and Nagyvárád; Máté Szepsi Laczkó, another Calvinist living in Erdőbénye, and later Sárospatak; and the Jesuit missionary Gergely Vásárhelyi, who was active in Upper Hungary and the Transdanubian region.

The study primarily focuses on the types of text organised into a unit by an event (in this case the observation of a supernatural phenomenon) and the

ways this text formulates its own context. Another question is how this event infiltrates the biography of an aristocratic family, specifically that of István Báthory, and the collective memory concerning the news of his death. The study also discusses the principles at work in the selection of news based on eyewitness accounts, and the ways these correspond with the authors' narratives. How does the public sphere operate and how are the texts used as a representation of the authors' own individual and group interests?

The examination of these texts suggests that writing is a determinative medium of social life, where the intricate network of private and political correspondence, opinions, news and gossip creates groups and bonds among its members. The study concludes that the stories about István Báthory were just as suitable for the manipulative formation of the public sphere as the other way round, that is, the public sphere also played an important role in the construction of these stories. It comes as no surprise that the ghost stories spreading after István Báthory's death, initially recorded as the last episode of his biography, later became central in the life stories of Gábor and Erzsébet Báthory.

Nedim Zahirović: The Memibegović Family in Hungary, Slavonia and Croatia in the First Half of the Seventeenth Century

This paper is a reconstruction of the genealogy of the Memibegović family, which was politically active in the European Ottoman borderlands (Dalmatia, Bosnia, Slavonia and Hungary) for three generations in the sixteenth and seventeenth centuries. The study focuses on the reconstruction of the family ties and the careers of individual family members. Also discussed are the main methodological problems of reconstruction, which mostly derive from the Ottoman custom of personal identification by first name and official title only, as well as the frequent changes in office-holding in the borderlands. On one hand, these are overcome by synoptic research that extends beyond selected parts of the borderlands and examines this territory in its entirety. On the other hand, this is complemented with the parallel study of the biographies of office-holders, who appear under identical names in the same time period.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző év-szám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetésére esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Nyitott Műhely
1123 Ráth György utca 4.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday utca 27.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOMISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

NOVÁK VERONIKA

LELEMÉNYES BŰNBÁNÓK

SCHMAL DÁNIEL

DESCARTES PLATONIZMUSA

ÉS A SZENVEDÉLYEK

ESZES BOLDIZSÁR – TÓZSÉR JÁNOS

ÁLOMVLÁG

MIHÁLYI PÉTER

VAN-E TÖBBFÉLE GYORSÚSZÁS?

PROBLÉMA

TVERDOTA GYÖRGY

A JÓZSEF ATTILA-ÉLETRAJZ

IDŐSZERŰSÉGÉRŐL

BERGER VIKTOR

A TÉRKÉPEK REJTETT TERÉRŐL

SZEMLÉ

ADY MÁRIA, DECZKI SAROLTA,

ERŐS FERENC, KISS CSABA,

KOVÁCS ILONA, NÉMETH KRISZTINA,

SIK ENDRE, SZUMMER CSABA,

VARGA GYÖRGY ÉS VOSZKA ÉVA ÍRÁSA

MI A PÁLYA?

WARBURG KÖNYVTÁRA

ÉS A WARBURG KÖNYVTÁR ÖRÖKSÉGE

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2012. TAVASZ

N E G Y E D É V E N T E

A Múltunk 2012. évi 1-2. számának tartalmából:

Száz éve született Kádár János

Tematikus összeállítások Kádár Jánosról és a korszakról

Egy korszak arcai*Majtényi György* a privat Kádárról*Borhi László* az amerikai politika Kádár-képéről*Dunai Andrea* Kádárról NDK-beli látogatásai tükrében*Mari Vares* a finn Kádár-képről és kádárizmus fogalomról*Hell Roland* Kádár emlékezetéről az egykori vezető káderek körében**Budapest a Kádár-korszakban***Kocsis János Balázs* a lakáspolitiká másfél évtizedéről*Szívós Erika* a Klauzál-téri bérházak világáról*Kondor Attila Csaba* a budapesti iparpolitikáról**A társadalom és a politika***Valuch Tibor* a korszak társadalmi átalakulásáról*Tomka Béla* a szociálpolitikáról*Takács Róbert* a kádári sajtópolitikáról*Fleck Zoltán* a jogszolgáltatásról*Ispán Ágota* a faluvillamosításról alulnézetből*Sípos Levente* az 1963-as amnesztiáról**Egy korszak mérlege***Földes György* a desztalinizációról*Mitrovits Miklós* Rainer M. János könyvéről és a kádárizmusról*Egry Gábor* Tomka Béla könyvéről és a gazdasági leszakadásról**Fotók a Kádár-hagyatékából**

Az 1-2. szám megjelenik május 23-án.

A *Múltunk* elérhető www.multunk.hu címen.

Számaink megvásárolhatóak és lapunk előfizethető a Napvilág Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 2.), előfizetési díj egy évre 2400 Ft.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

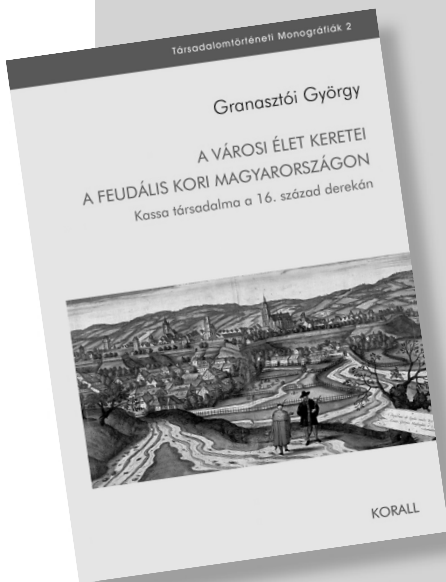
a Társadalomtörténeti Monográfiák 2. köteté:

Granasztói György

A VÁROSI ÉLET KERETEI A FEUDÁLIS KORI MAGYARORSZÁGON

Kassa társadalma a 16. század derekán

A mindennapi élet története másképpen érdekes, mint a csatáké, politikai küzdelmeké, kis vagy nagy királyoké. A mindennapi élet múltjából a legtöbb ember a saját jelenére ismer. Ennek, „A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon” című könyvnek Kassa a főhőse, a legfontosabb szereplői pedig maguk az itt lakók. A hétköznapi városi élet kereteinek alakulását az a háttér határozza meg, amelynek megismerése másképpen érdekfeszítő, mint a regényesnek képzelt mozzanatok. Például mindaz, ami két, európai viszonylatban is egyedülálló, különleges család-történeti forrásból olvasható ki. Ezekből rendkívül érdekes ismereteket sikerült nyerni a magyarországi városi polgári családról, többek között a családi élet időtartamáról, a késői házasságról, a háziartások összetételéről, vagy a gyermekek feltűnően alacsony számáról. Több európai analógia segítségével a sok hasonlóság mellett néhány, mondhatni „magyaros” sajátosságra is sikerült fényt deríteni. Más forrásokkal kiegészítve a több tevékenységre alapozott polgári életforma természetét, a céhes iparosság jelentős átalakulását, a piacon zajló életet, a politikai közélet szociológiáját, vagy éppen a német–magyar együttélést lehetett megfigyelni. Városunkat Hufnágel György színes metszete segítségével, amely mintha fotó lenne, könnyű magunk elé képzelni. Az ezen a „fényképen” látható Kassát azonban a benne lakók kelthetik számunkra életre. Róluk, mindennapjaikról olvashatunk ebben a könyvben.



A kötet bolti ára 3900 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.
Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (2925 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (3510 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 3. kötete:

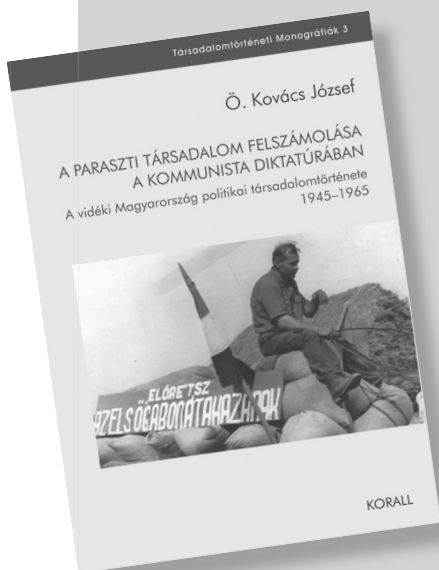
Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965

Ö. Kovács József monográfiája széles körű alapkutatásra épülő, a külföldi jelenkorkutatás elméleti-módszertani kérdéseit is tárgyaló, megkerülhetetlen munka. A szerző a kollektivizálás folyamatát a paraszti életvilágok szemszögéből mutatja be. A mikroperspektívát előtérbe helyező társadalomtörténeti elemzés a kollektivizálásra olyan hadjáratként tekint, amelynek célja az volt, hogy felszámolja a kommunista diktatúra útjában álló utolsó, önálló gazdasági alappal, értékrenddel, ezáltal autonómiával rendelkező társadalmi nagycsoportot, a parasztságot. Ez a programadó ideológusok munkáiból és a végrehajtás módoszataival egyértelműen igazolható megközelítés segít az események és következmények súlyának, tétjének megértésében. A szerző forrásként elsősorban az MDP–MSZMP-iratokat használta, a fővárosban őrzött állagok mellett feltárta valamennyi megyei levéltár vonatkozó dokumentumait. A hivatalos normákat ütközteti a pártfondokban fennmaradt, megannyi jogsértésről, megaláztatásról, sőt terrortól tanúskodó beszámolóival. E forrásbázis kiaknázásával egyszerre képes megjeleníteni a diktatúra logikáját és a paraszti életvilágok reakcióit.

Horváth Gergely Krisztián



Az 540 oldalas kötet számos fotóillusztrációt tartalmaz, függelékében 33 korabeli válogatott dokumentum szövegét adja közre.

A kötet bolti ára 5500 Ft,

megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (4125 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4950 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület